

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

947.7

Ie21

1922

v.1

The person charging this material is responsible for its return to the library from which it was withdrawn on or before the **Latest Date** stamped below.

Theft, mutilation, and underlining of books are reasons for disciplinary action and may result in dismissal from the University.

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY AT URBANA-CHAMPAIGN

NOV 12 1973
MAR 09 1984

L161—O-1096

О. Єфименко

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО
НАРОДУ

випуск 1.

державне
видавництво
України

Пролетарі всіх країн, єдніться!

О. Я. ЄФИМЕНКО.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

ПЕРШЕ УКРАЇНСЬКЕ ВИДАННЯ

Під редактуванням, з передмовою
і примітками академіка
Д. І. БАГАЛІЯ.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ.

ХАРКІВ.

1922.

Надруковано в кількості 50000 примірників.

ХАРКІВ.

Урядова друкарня.

1922.

Д. В. Ц.

255-865

947.7
I e 2 i
1922
v. 1

Передмова редактора

I.

Автор цієї книжки—небіжниця Олександра Яковлівна Єфименко.

Її ім'я було добре відомо спеціалістам української та російської історії, історикам права, особливо звичаєвого, широким колам старішого покоління як української так і російської інтелігенції і навіть сільському читачеві і дітям. Але, сучасному читачеві-молоді, що для неї переважно й призначається ця науково-популярна історія України, треба сказати де кілька слів як про автора, так і про його твір, зробити його загальну характеристику, досі до речі сказати, оскільки мені відомо, ще не зроблену, й показати, яке місце він займає в українській історіографії.

О. Я. Єфименко—дівоче прізвище її було Ставровська—народилася у 1848 році в Холмогорах Архангельської губ. і була російського походження. Училася вона в Архангельській гімназії, а потім 5 років була навчальною в міській школі в Холмогорах, де у 1870 році вийшла заміж за українського засланця Петра Савича Єфименка—студента Харківського Університету, засланого за народолюбство в Холмогори. У вищій школі—чи на жіночих вищих курсах, чи в Університеті—О. Я. Єфименко не вчилася, бо тоді ще й жіночих вищих курсів не було і в Університет жіноцтва не приймали та й вихати їй з Архангельщини було неможливо, бо її чоловіка досить довго тримали у північному засланні. І ось ця людина без формальної вищої шкільної освіти за якийсь час робиться професором Петербургського жіночого Університету й одержує за свої наукові праці ступінь почесного доктора російської історії у 1910 році од Харківського Університету. Вона була першою в Росії і на Україні жінкою, що одержала цю ступінь. Це було немов чудо для тодішніх часів, коли без диплому вищої школи неможливо було в ній викладати, особливо жінці. Як же вона здобула це право? Признанням її наукових заслуг самими представниками науки й з їхньої власної ініціативи.

В розвитку наукової діяльності О. Я. Єфименкової, здається мені, треба визначити три головних джерела.

1) Її своєрідну небету, хист. 2) вплив її чоловіка—Петра Савича Єфименка, 3) її невсипущу енергію, глибоку потребу в поширенні і поглибленні наукового знання й світогляду і, що найголовніше, це знання у власній, оригінальній переробці. Самородньою владчею її, її натурою я визнаю її глибокий оригінальний філософського наарямку розум і художню, поетичну, фантазію, що утворила її надзвичайно видатний літературний стиль. Очевасто, тут ми маємо виявлення природженої талановитости: вона одержала її від своїх батьків і предків, а не матеріальні блага, що їх ні у неї, ні у її чоловіка (селянського походження), ні у її рідни ніколи не було. Цікаво буде тут додати, що й рідний брат О. Я. Лука Яковлевич Ставровський, хоч і не був професіональним вченим, мав нахил до самостійної розробки теоретичних питань, в наслідок чого була написана ім книжка про сонце.

Донька О. Як. Єф., Тетяна, була талановитою російською поетесою; один син працює по археології, другий—написав начерк звичаєвого українського права. Уся родина жила на трудовий заробіток, і сама О. Я. уривала час од своїх науково-літературних праць, щоб обшивати дітей.

До цього треба додати вплив північної природи, що відбивалася й на характері поморян, утворюючи енергійних людей на зразок Ломоносова, Аборигени Архангельщини були нащадками колишніх республіканців-новгородців, що колонізували цю країну. Таку енергію ми бачимо й у О. Я. Єфименкової, особливо що до здобування наукового знання й самостійного оброблення його.

Доля звела її і навіть сподурила з невеликим колоністом півночі—Петром Савичем Єфименком. П. С. замінив Олександрі Яковлевні ту вищу школу, що її бракувало у неї; одночасно він був і її проводирем та учителем, і її помічником в збиранню потрібних їй етнографічних й історико-юридичних матеріалів. Він давав їй, окрім, не тільки матеріали, а й теми для наукового досліджування й особливо бібліографічні вказівки, що до них він мав великий пахил та хист. Особливо цікаві були його вказівки в галузі етнографії й української історії. Під його впливом вона розпочала й свою першу наукову працю, вибравши для цього народній фольклор й звичаєве право. Петро Савич, як оповідає його біограф, не мав нахилу й хисту до яскравого малювання народного побуту: звичайно давав детальний опис цього життя, на підставі ним самим старанно, пильно зібраних матеріалів. Це були матеріали по етнографії російського населення Арх. губ. „Збірник народніх юридичних звичаїв Арх. губ.“, „Заволзька Чудь“ й інші.

II.

Першими науковими працями Олександрі Яковлевни Єфименко Архангельської доби її життя являються також матеріали й монографії по етнографії й звичаєвому праву Архангельщини. Складену О. Я. Єфименко книжку (її перша помітна наукова праця)—„Артели Архангельской губ.“ проф. Ісаєв вважав за найціннішу по-між інших подібних, зразкову. Звичаєвому праву селянського населення Архангельщини присвячує кілька наукових розвідок О. Я. Єфименко (народні юридичні погляди на шлюб, жінка в селянській родині, родинні поділи й інші). Серед них величезне вражіння зробила її розвідка: „Трудовое начало в народном обычном праве“. Думка висловлена тут О. Я. Є. була визнана революційною й соціалістичною, а значить, і непрямою для першорядних старовірів юридичної академічної науки (проф. Победоносцева).

Але в новіших працях по юридичному фольклору вона була прийата.

М. Харузин каже: „в Росії виникла велика суперечка з приводу теорії О. Я. Єфименко, що перша встановила принцип праці в російській селянській родині“. В виданню своїх розвідок О. Я. Єфименко сама відповідає своїм опонентам і воляється на досліди пімецького вченого Роб. Шельвена в його книзі „Arbeit und sein Recht“ Ця думка О. Я. Єфименко про працю, як єдину основу по народнім поглядам землевладіння, має особливе значіння в наші часи.

Випре згадані праці були немов вступом до найціннішої з усіх розвідок О. Я. „Крестьянское землевладение на крайнем севере“. Автор повинен був поринути на 2 роки в архівні джерела, але виніс звідтіля свою нову оригінальну теорію про так ім назване „долевое землевладение“, що являло

III

з себе переходову форму між „общинним“ та „участковим“. Ця монографія дає одначе цікавий матеріал для вивчення не тільки еволюції російського, а й слов'янського й західно-європейського селянського землеволодіння. Праця складена на підставі нового архівного матеріалу здобутого з селянських документів, що свідкують те, про що мовчать офіційні державні акти, як „писцовые книги“ і т. пн. Великий авторитет в галузі історії російського землеволодіння проф. В. І. Сергієвич в 3-му томі своїх „Древностей“, хоч і полемізує з О. Я. Єфименко, але надає немале значіння її праці.

III.

Останню численну групу наукових розвідок О. Я. складають монографії з історії України. По повероту з заслання Петра Савла Єфименко, О. Я. проживала з ним у Вороніжі, Самарі, Чернігові і, нарешті, довго у Харкові, звідки переїхала до Петербургу, а під час революції, коли зовсім ослабли очі, повернула на Слобожанщину до її проживала на хуторі „Любочка“ Вовчанського повіту Харківської губ. до своєї трагічної смерті, коли там її укусу з донькою, молодю талановитою поетесою, було забито бандятами. Енергійна праця по історії України почалася власне у Харкові, де П. С. був секретарем Губерніяльного Статистичного Комітету й високо поставив діло статистичного, економічного, етнографічного й історичного досліджування Слобожанщини, а О. Я. Є. почала систематично працювати на користь Української історії. Її розвідки містилися по різних російських часописах, а також в спеціальному щомісячнику „Кіевская Старина“, а потім були видані товариством імення Шевченка на користь учнів ващих шкіль окремим збірником у двох томах в Петербурзі у 1905 р. під назвою „Южная Русь“. Вони придбали О. Я. почесну славу в українській історичній науці. І справді, цей збірник містить в собі 24 начерки, розвідки і замітки автора. Всі вони взагалі, а де які з них зокрема мають велике значіння й для спеціалістів, й для широких кол громадянства. Перші праці О. Я. були складені у 1870—1879-роках, другі у 80-х—90-х роках, найновіші на початку ХХ ст. Найбільша частина їх належить власне до історії України, друга до історії її письменства, але переважно, з боку історичного, треті мають публіцистичний характер, хоч в основі їх покладає все таки історична підвалля. Ми зробимо характеристику цих спеціальних розвідок О. Я. Є. для того, щоб побачити, окрімька вона була підготовлена до своєї синтетичної праці—„Історії українського народу“, що зараз друкується.

Найбільше значіння з цього боку мають історичні розвідки О. Я. Оцінюючи їх по їхньому змісту, ми мусимо зауважити, що вони мають не однако-ву наукову вартість і що раніші праці О. Я. далеко слабші од пізніших. Не випадково те, що О. Я. розпочала свої праці по історії України в 1879 році з біографічно-історіографічного нарису про батька Української історії тих часів проф. В. Б. Антоновича. Начерк свідчить про докладне ознайомлення О. Я. з численними працями В. Б. А-ча й дає коротку але яскраву його характеристику, де головною рисою вона висуває у цього гармонію між ідеєю й фактами, де ідеї виникає з наукової систематизації критично перевіреного матеріалу. В. Б. А-ч зробив немож і науковим керівником в українській історії, як з боку методологічного, так і з боку фактичного. Відомо, що В. Антонович видав багатько архівних матеріалів, на підставі їх складав і свої розвідки. Така і його монографія про Гайдамаччяну О. Я. на підставі виданих ним джерел й інших матеріалів дала свій начерк

цього народнього селянського руху—встановила його соціально-економічні й інші причини, розвиток і кінець. В другій монографії—„Очерк истории Правобережной Украины“ вона дала короткий огляд історії України од Люблинської унії до Гайдамаччини. Це була немов спроба написати начерк найголовніших моментів української історії, особливо, козаччини, на протязі XVI-XVIII ст. на підставі спеціальних монографій в популярному викладі для широких кол української й російської інтелігенції. Далі йде серія начерків О. Я., що мають самостійніший характер і стоять на межі науково-популярних викладань й спеціальних розвідок. Така її монографія про південно-руські братства, де вона дає повну еволюцію цієї оригінальної інституції, як в її генезі, так і в розвитку, так, нарешті і в сучасних пережитках (наприклад, в Чарубецьких громадах). Її не задовольнили гіпотези, виставлені попередніми російськими дослідувачами спеціалістами, про походження братських організацій—вона, на ґрунті порівнюючого методу ставить українські братства в зв'язок з південно-слов'янськими братствами і Данськими Schutzgilden на підставі джерел, зібраних Богишичем і Вільдом про ці братства.

Поважне значіння має монографія О. Я.—„Малорусское дворянство и его судьба“; це блискучий талановитий етюд про походження й еволюцію дворянства на Лівобічній Україні за часи старої гетьманщини. Вона доводить тут, як нове українське дворянство цілком утворилося з козацької старшини, виявляє й причини цього процесу, його еволюцію. О. Я. зв'язує цей соціальний процес утворення нового привілейованого стану дворянства з закріпощенням селян-посполітих, захопленням їх земель і з утворенням земельної поміщицької власности. Інші численні праці О. Я.—це спеціальні розвідки, що ґрунтуються найбільш на архівних джерелах, частину з них здобуто було самим автором. Така, наприклад, її розвідка про конні, народні суди, де вона, щоб оглянути походження їх, користується для порівняння розвідками Іречка, Грімма, Мацієвського з німецького, польського і чеського права. Цілу низку розвідок написала О. Я. по історії землеволодіння на Україні, як за Литовсько-польську, так і за пізнішу добу. Тут вона жемов поширювала на Україну своє „долевоє“ землеводіння у формі так званого дворичного землеводіння, встановивши між цими двома формами російською і україно-литовською—велику аналогію. Таку ж аналогію вона проводить між російським „долевим“ землеводінням й німецьким gewandorf клановим селом, що його німецький видатний вчений А. Мейден знаходив тільки у німців.

Останні історичні праці О. Я. належать до історії лівобічної та Слободської України і серед них найвидатнішою являється розвідка про знищення автономії України за часи Петра 1-го і яскраве оповідання про селянське повстання в с. Турбаях. Окрему групу являють з себе начерки про Сковороду, Котляревського, Гоголя й Шевченка в історичному освітленню.

IV.

Усі ці монографії, розвідки й замітки, уся самостійна наукова діяльність О. Я. по історії України—дали їй міцний ґрунт для синтетичного твору й для складеної нею „Історії українського народу“. На підставі їх і було написано не мало сторінок цієї „Історії“. І зрозуміло, що це надало „Історії“ і наукову вартість в тих її частинах, що торкаються, скажемо, литовсько-польської доби, або України за часи Петра, або в таких

питаннях як походження й еволюція українського дворянства, чи братства, чи історія землеволодіння. Незалежно од поважного змісту цих розвідок, автор розвинув у них свій і без того видатний хист викладання—свій літературний стиль. Таким чином, приступаючи до складання своєї „Історії“ О. Я. була міцно озброєна не тільки щодо змісту свого твору, а й що до його форми. До цього треба додати ще й педагогічну здатність автора, що про неї свідчать складені й видані нею популярні оповідання з української історії й географії для дітей і народу, що мають велику художню красу, і її підручники по історії Росії і України для середньої й нижчої школи (по старій термінології). Для середньої школи ще в дореволюційні часи вона складала оригінально скомпонований підручник російської історії, а незадовго до своєї неспіваної смерті зложила також підручник для сільських шкіл Слобожанщини,—куди увійшла історія Слобожанщини, історія України, історія стародавньої Київської Русі й історія Московської Русі; тут, як ми бачимо, в основу покладений педагогічний принцип про перехід од свого, близького до дальшого, але йому рідного і з ним зв'язаного. 4-го лютого 1918 р. за 9 місяців до смерті О. Я. писала мені з хутора про надісланий до мене нею рукопис цього підручника: „Учебник написан мною без всяких претензий сказать какое либо новое слово по предмету; а сказать „новое слово“ было бы совершенно необходимо. Но сейчас не до „новых слов“. Мне было бы любопытно знать, как отнесется публика к моей попытке совместить украинскую историю с великорусской, любопытно для дальнейших соображений. Я бы думала, что можно было бы напечатать такой маленький учебник и по русски—ведь в губернии (Харьковской) много русских школ; но и перевести его на украинский язык не представило бы затруднений“ Цей підручник був виданий кооперативним Видавництвом „Союз“. І треба сказати, що там все ж таки було „нове слово“ в оригінальному планові книжки: такого підручника для українських селян, де була б і місцева українська і загальна українська, і староруська і російська історія, у нас досі зовсім не було і думку автора дати одночасно українську і російську історію треба визнати щасливою. В цім же листі до мене О. Я. додавала, що ніякої літературно-наукової праці у хуторі вести не може за браком потрібних книжок, шукати десь інде педагогічної праці вона не може за відсутністю комунікації—„об этом боюсь и думать“, писала вона „при теперешнем состоянии передвижения, при моем 70-летнем возрасте. Буду какнибудь перебиваться до возвращения в Петроград“. Значить вона мріяла все таки про те, щоб повернутися до Петрограду, а жила в самотині, немов в пустелі, як і її доня з нею, що вона про неї мені там же одисувала: „ваша крестница (Татьяна) очень хорошо пользуется тем абсолютным уединением, в какое поставили нас обстоятельства, и усердно и плодотворно работает. Надеюсь, что она составит себе хорошее имя“. Марна надія, бо у грудні тогож 1918 р. забито було не тільки О. Я., а й її дочку Таню.

Сама О. Я. одкликнулася з свого хутора у літку 1918 року, надіславши листа до редакції Харківського часопису, „Внешкольное Просвещение“ і цей перший лист з цілої серії їх (листи з хутора) був присвячений українській історії. Цікаві погляди висловлює тут О. Я. на завдання Українознавства, української історії. „Украинское общество, складывающееся в Украинскую Державу и в то же время нуждающееся в Украиноведении—ведь в этом есть какое то глубокое несоответствие, внутреннее противоречие...

Как бы то ни было, украиноведение в данный момент есть неотложная, острая потребность, настоящий духовный голод украинской жизни. В ряду пунктов программы этого украиноведения украинская история занимает необходимо одно из виднейших мест... Всюду и всею отдаются исключительное внимание украинской истории. Но надо сказать правду — без сорама казка, — что подданные взовь народившейся державы совершенно, не знают своей истории. Не знают до анекдотического и не только народные массы, а и украинские интелленты. Да и как бы оно могло быть иначе. Ведь весь этот верхний культурный слой украинской народности приобрел свое образование в средней или высшей русской школе. С украинской историей приходилось знакомиться по учебникам русской истории, тщательно профильтрованным Ученым Комитетом Мин. Нар. Пр. В этих учебниках учащиеся находили и украинскую историю: в кратких — по несколько десятков строк, в пространых — по несколько страниц. Из этих строк и страниц учащиеся узнавали о Люблинской и Брестской униях, о козаках и Богдане Хмельницком, как воссоединителе, об измене Мазепы, реформах Екатерины — и все... И вот на таком то углу фундаменте приходится насих создавать широкое ознакомление населения с его родной историей: и при каких условиях... Мне приходилось много лет заниматься украинской историей, то разрабатывая отдельные ее вопросы, то составляя систематические обзоры, то наковец, читая лекции, руководя семинарскими работами на Петроградских Высших Женских Курсах. Таким образом, помимо знаний получился и некоторый педагогический опыт. По мере сил и возможности хотела бы я поделиться приобретенным багажем с читателями „Внешкольного Просвещения“¹⁾. До цього листа в хутора я додав у тому ж часопису коротеньку біографичну замітку про О. Я. Єфименко і закінчив її такими словами: „її Історія українського народу“ являє з себе тепер гарний підручник по історії України для позашкільної освіти її широких верств суспільства. І бажано було б щоб ці дві праці (широка історія й коротка історія України) були видані в українському перекладі... О. Я. Єфименко має великий талант викладання історичних питань для широкого суспільства — популярного, яскравого, артистичного, але укупі з цим і наукового й оригінально-самостійного. І коначе потрібно, щоб те, що складено нею, дійшло до українського ниві відродженого народу, що для нього в загалі воно й писалося, бо О. Я. Єфименко усе своє життя присвятила народові“²⁾

Але не так склалося як жадалося. І не стало. Це була трагічна смерть людини з надзвичайно розвинутим розумом, з видатною кабетою до аналізу й синтезу з блискучим „яскравим художнім історичним талантом викладу, з високим думками й кришталено-чистою душею і серцем, з надзвичайно підвищеною етикою і постійним шуканням правди й добра“³⁾.

На тій Україні, що їй присвятила вона 40 років свого життя і віддала увесь свій блискучий талант, лежить обов'язок вже без неї упорядкувати справу з виданням її творів по українській історії — і перш за все видати в перекладі на українську мову її широкую історію. Про видання її історії і збірника „Швиделна Русь“ ще у 1919 р. була зроблена постановою Радян-

1) „Внешкольное Просвещ.“, июль 1918 г. № 1 істор. 17-21.

2) „Внешкольное Просвещ.“ 1918 г. № 1 стор. 22.

3) Див. складений мною некролог О. Я. Єфименко (з оцінкою її наукових праць) в Зап. Іст. Фак. Укр. Ав. Н. 1919 р. ви. 1-а, стор. 104-113; при некрологом я скористувався головним чином і для своєї передмови.

ською владою у Києві (Всевидадом) і редагування цих книжок було доручено мені. І ось зараз Всевидад виконує свою коляшню постанову, а я редагую цей твір.

V.

Що ж являє з себе „Історія українського народу“ О. Я. Єфименко? Яке місце займає вона в сучасній українській історіографії і чи корисно зараз її перевидати? Про походження цієї книжки оповідає сама О. Я. Єфименко в своїй авторській передмові—і тому я не буду торкатися цього питання; зауважу тільки, що хоч вона мусила викладати по плану, виробленому спеціалістами, що серед них ми бачимо батька української історії В. Б. Антоновича, але, як сама пише, зберегла для себе право групування матеріалу і його освітлення; головною метою її було з'ясувати соціально-історичний процес, а не зовнішню історію і навіть не окремі явища історичного життя, хочаб і внутрішнього; в освітленню різних явищ свого історичного процесу. О. Я. теж зберегла свою авторську самостійність і иноді висловлює такі погляди, що суперечать поглядам української історичної школи. Щоб упевнитися в цьому, досить нагадати, що вона обстоює й норманський початок Київської Русі, і її родовий побут, чого зовсім не визнавав й проти чого завжди виступав голова української історичної школи проф. В. Б. Антонович. І я пригадую, що на цім ґрунті виникла в свій час гостра суперечка між конкурентам журі „Киевской Старини“ і автором рукопису. Та й не могло бути инакше, коли О. Я. утворила свій власний погляд на український історичний процес і на окремі його головні явища. І хоч книжка її науково-популярна, але в ній одбилася її власна схема української історії і те, як вона уявляла собі український історичний процес взагалі, і його головні етапи. Що до схеми, то вона являється такою, що зараз панує в сучасній українській історіографії. Починає вона історію українського народу з Київських князівських часів, а кінчає її культурним відродженням ХІХ ст. Вступом же до Київської доби являється доісторична, археологічна доба української території. Уся книжка складається з 8 розділів: перші три розділи присвячені князівській добі, четвертий—литовській добі, п'ятий—польській, шостий—Хмельниччині й Руїні, сьомий—другій половині ХVІІ ст. сьомий—ХVІІІ століттю, восьмий—ХІХ століттю, або краще сказати тільки першій половині цього століття. Основа поділу таким чином, не економічна, а політична, державна й хронологічна, така, як і у всіх інших українських істориків. Але і Рожков, що стоїть на ґрунті теорії економічного матеріалізму й дав нам російський а часті й український історичний процес в марксистському освітленню (в своїй „Русской истории с социологической точки зрения“), між иншим присвяченій князівській Литовській Русі, теж дає досить дрібний поділ цього процесу з тою метою щоб полегшити його зрозуміння. До цього треба додати, що цей звичайний поділ української історії на добу князівську, Литовську, Польську й Російську відповідає також і глибоким соціально-економічним і господарським змінам, що за ними дуже слідкує автор і хоч він не марксист, але й не виступає проти теорії економічного матеріалізму і його книжка дає багачко цінного матеріалу й для освітлення українського історичного процесу з боку економіки; як ми бачили, цей елемент займає головне місце у автора, ¹⁾ а за

¹⁾ Його книжку ми особливо рекомендуємо для зрозуміння історії української в старих часів до ХVІ ст.

VIII

ним ідуть соціальний устрій, боротьба станів, державний устрій і культура. Було б тільки краще, коли б трохи менш було політичних фактів (хоч взагалі їх і не дуже багато) і коли б автор звернув більше уваги на інші стани суспільства і менше на козаччину, що все ж таки увляла з себе тільки єдиний з тодішніх станів. І тоді б треба було б присвятити шостий розділ не тільки Хмельничині й Руїні, цеб-то козаччині, а просто визволенню України з під польської влади, скасуванню старого пансько-поміщицького режиму соціальною революцією часів Хмельницького і утворенню нового соціального ладу за часи московського панування у другій половині XVII ст. Нарешті конче потрібно продовжити характеристику історичного українського процесу і в другій половині XIX і в початку XX ст. і довести історію до наших днів, бо внакше вона являється не закінченою і не звязаною з нашою добою, а тому тратить дуже багато свого значіння.

Ось чому я взяв на себе обов'язок написати новий 9-й розділ, що присвячується другій половині XIX ст. і першим рокам XX ст., бо узяка, а значить, і українське історія мусять пояснювати сучасний момент. І цей зв'язок минулого з сучасним життям має особливу вагу в наші часи, коли ми переживасмо велику соціальну революцію і перед нами встає питання про корні цієї революції в нашому минулому. Друга половина XIX ст. і початок XX ст. в життю України набувають для нас з цього боку великого значіння, бо це буде той старий царський режим, що його до шенту знищила революція, що був останнім станом в еволюції життя Росії і України. Про те старі історики України звичайно кінчали офіційну історію України кінцем гетьманщини тай новіші, як і О. Я. Єф. і навіть М. Грушевський тільки додавали до цього ще трохи про відродження України й Галичини. На мою думку, навпаки, та доба в історії українського народу, що почалася з кінцем гетьманщини, цеб-то з 3-ї четверти XVIII ст. і скінчилася 1916 роком, коли автономної України не було, являється ще й цікавішою, ніж перша половина XVIII ст.—з одного боку тим, що вона ще далі входила у загальний склад російського життя, переживаючи його економічну еволюцію, (але з деякими місцевими відмінами), а з другого, процесом свого національного і культурного відродження. І той і другий фактор вели до єдиного наслідку—російської і української революції, що ми зараз переживасмо. На великий жаль ця доба в історичному процесі України майже зовсім і у всякому разі дуже мало вивчена в науковій історико-економічній літературі, і тому й мені без підготовчих розвідок буде не легко її виявити, змалювати. Але нехай це буде перша спроба і написана до того на швятку руку—і все ж таки буде хоч де-який зв'язок минулого України з її сучасною революційною добою і не буде глибокої провалини, що треба буде далі засипати як слід. Я ж окрім того буду примушений тут пристосувати свій 9-й розділ до розміру і науково-популярного характеру перших 8 розділів, складених О. Я. Єф.

Вони мають науково-популярний характер, але усюди в них відчувається самостійна думка автора, навіть там, де автор спирається на відомі всім розвідки. В основу праці покладені—і це зрозуміло—не джерела, а історична література. Про це свідчать і ті бібліографічні вказівки, що дає автор наприкінці своїх розділів. Характерно, що він дає їм одну назву „джерела“ (источники), хоч там перелічуються головним чином не джерела, а розвідки й монографії. Але є і джерела що теж відомі автору, і з них він являєтьє иноді цитати у тексті: староруські літописи для князівської доби, Західньо-руськi і литовські літописи і акти для Литовської доби;

мемуари й записки подорожників, акти, історичні пісні, щоденники: мемуари такі й матеріали для XIX ст. Одначе число джерел в порівнянні з числом монографій невелике, так що, загалом беручи, праця О. Я. Єфименко складена переважно на підставі розвідок та монографій, а не джерел. Тай, не можливо було складати загальну коротку історію українського народу на підставі джерел. На підставі джерел переважно складена тільки велика „Історія України-Руси“ М. С. Грушевського, що стоїть на межі історії і історичної розвідки. Звертаючися до бібліографічного покажчика монографій та розвідок, що ними користувалася О. Я. Єфименко, ми перш за все мусимо зауважити, що він далеко не повний, бо й сам автор каже, що він дає спис тільки головних джерел. І справді, як видно з тексту, йому очевидно відомі ще інші й розвідки й джерела, що на них нема вказівки в покажчику. Далі треба сказати, що вибір монографій зроблений дуже гарно, вдало: узяті на увагу і покладені в основу „Історії“ найважливіші з монографій-розвідок і загальних історичних оглядів. Особливий нахил автор має до соціально-економічних та юридичних монографій, включаючи сюди й розвідки народницького напрямку (як наприклад, Лешкова „Русский народ и государство“, Твори Біляєва), це звичайно одбилося й на змісті і почасти й напрямку його книжки, що визначається великою прихильністю до інтересів широких народніх мас, що їх доля й щастя більш над усе цікавлять його. Оцінка, що він робить тому чи иншому історичному явищу, будується у нього на тім, чи були вони корисні для нього чи, навпаки, вадливі, а йшли тільки на користь привилейованим станам (панству). „На жаль, бібліографічні вказівки О. Я. Єфименко в її покажчиках, при кінці розділів (таких покажчиків у неї 5) не завжди справні в назвиськах книжок. Але коли хибні невеликі, то я не робив змін і не вважав для себе можливим доповнювати бібліографію О. Я. Єфименко такими книжками, що вона сама не користувалася ними при складанню своєї „Історії“, бо її покажчики не є покажчиком рекомендованих нею книжок, а тільки вказівки на літературу, що вона нею користувалася при складанню того чи иншого розділу її книжки. Де-які бібліографічні вказівки О. Я. Єфименко мають занадто загальний характер, такі, наприклад, як „Киевская Старина“, „Записки Наукового Товариства ймення Шевченка у Львові“ „Основа“. Очевисто О. Я. Єфименко до бібліографії ставлялася байдуже, не так як Петро Савич Єфименко, що для неї її звичайно й збирав. Додамо ще, що у великій пригоді для О. Я. Єфименко були літографовані курси лекцій В. Б. Антоновича (по історії домонгольської доби й Галицької Русі): вони їй замінили професорські виклади по історії України у Вищій школі, що вона їх не слухала.

Але окрім чужих розвідок та монографій О. Я. Єфименко дуже широко скористувалася для своєї „Історії“ власними своми дослідями і розвідками, що торкалися литовсько-польської доби, а почасти й другої половини XVII і першої половини XVIII ст. Нам вже відомі ці її розвідки—вони торкалися копних судів, дворичного землеволодіння, литовсько-руських данників, південно-руських братств, боротьби українського народу в поляках, історії Правобережної України, діяльності бригадира Вельяминова в Україні за часи Петра, селянського руху в с. Турбалях. Не давно, що найкраще й найяскравіше викладена у О. Я. Єфименко Литовська доба, де нею висловлено чимало власних її поглядів, далі йде доба польська й перша четверть XVIII ст. з реформами Петра I-го, що мали нівелірувати Україну. Що до старокнязівської доби, то вона викладена хоч коротко, але теж ясно й зрозуміло.

Взагалі треба сказати, що усюди, навіть в князівській добі, де О. Я. Єфименко мусила слідкувати за своїми авторитетами й дослідувачами, ви не помічаєте її залежності од них, бо все те, що вона викладає, перейшло через її власну думку і тому, як казав Г. С. Сковорода, зробилося немов її власною думкою. А до цього ще треба додати, її чудовий, артистичний, художній стиль, що теж надає загальному відомому її власну своєрідну форму.

З цього боку О. Я. Єфименко нагадує нам може найбільшого художника-історика наших часів—В. О. Ключевського.

І як у В. О. Ключевського художні виклади були об'єднані, органічно злиті в обміркованими виявленими ним спостереженнями над різними сторінками російського історичного процесу, так і у О. Я. Єфименко ми бачимо й загальну концепцію українського історичного процесу й спостереження над його окремими явищами, і все це набуває яскраву, художню форму в її мові в її викладанню. І коли справедливо сказано, що стиль це сам чоловік, то й книжка О. Я. Єфименко більш усього відрізняється од інших історичних начерків України, що вже написані й ще ще будуть написані, великим, видатним художнім талантом автора. І тому таку книжку неможливо тримати у схованці. Треба видати її в доброму українському перекладі хоч тепер, по смерті автора, коли за життя вона охоче дозволяла перекладати на українську мову свої твори по історії України, написані російською мовою. Бо й справді вона сама була немов складена з двох половинок—російської і української, і присвятила половину свого життя рідному своєму російському народові, а другу українському, що теж зробився для неї рідним і своїм, що мусить зараз теж визнати цю росіянку з півночі своєю громадянкою.

Не дозволяючи собі робити ніяких змін в тексті книги О. Я. Єфименко я тільки де-не-де додав свої примітки, що й підписані моїми ініціалами.

Переклад „Історії“ О. Я. Єфименкової, зроблено Б. П. Щербаненком.

Акад. Дм. Багалій.

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Історія українського народу.

В і д а в т о р а.

Походження цієї праці таке. В січні року 1896-го „Кіевская Старина“—спеціальний часопис, присвячений питанням південно-руської історії¹⁾—оголосив програм науково-популярної „Історії Південної Русі“. Програм цей був складений місцевими вченими спеціалістами предмета й мав на меті вести до купи найголовніше, що придбала досі детальна робота питань південно-руської історії, пристосувавши виклад до інтересів і потреб широкого громадянства.

Через те, що я вже на протязі кількох років перед тим студіювала південно-руську історію—правда, головним чином, не політичну, а внутрішню,—то я й зважилася взяти на себе запропоноване завдання, вважаючи його громадянсько-необхідним.

Від наведеної обставини залежить до певної міри й характер цієї праці, її формальні рамки. Але в цих формальних межах, які я розглядала як обов'язкові для мене, я застерігла собі волю групування матеріалу й його освітлення. Я не нехтуватиму фактами історії зовнішньої, політичної, але відмежовую їм відносно невеличке місце в порівнянні з фактами історії внутрішньої; що до внутрішнього життя народу південно-руського, то я менш зупиняюся на опис окремих явищ цього життя, ніж на виясненні того соціально-історичного процесу, від которого залежать ці явища.

Щоб читачеві було ясно місце цієї праці між спорідненими їй історичними працями, я зупиню його увагу на де-яких обставинах, може йому невідомих.

Історія руська, як наука, мусить складатися з двох самостійних і паралельних частин: з історії північно-східної або Московської Русі й з історії Русі південної й західної або Литовсько-Польської. Докладно кажучи, лишень Русь південна жила самостійним політичним життям; Русь західна—плем'я білоруське—стратила своє політичне існування з часів прилучення її до Литовської держави. Таку постанову питання цілком справдують історичні відношення обох половин, різниця в територіях і в кількості населення, взаємна самостійність їх культур і процес історичного життя. А між тим в російській науковій літературі звикли розуміти під словом „русская история“ лишень історію північно-східної її половини. Все це викликає таку односторонність історичного розуміння, яка в інших випадках межить з фальсифікацією суспільної самосвідомости, хоч здебільшого являється зовсім невольною й несвідомою.

Я не вважаю можливим братися тут за розгляд причин такого стану справи. Звертаю увагу лишень на те, що історичне студіювання долі Русі Литовсько-Польської, яке є предметом цієї праці, довго лежало черелою.

¹⁾ Автор живив тут географічний термін „Південна Русь“ замість Україна-Русь, якого ми вже давно завжди вини і який являється більш відповідним і народним ніж „Південна Русь“ або „Южная Россия“, як прамашував називати Україну тодішній царський уряд. Д. Б.

Правда, останніми часами помітна пильна увага, що до студіювання пам'яток і джерел лєтовської доби південно-руської історії; з'являються і цінні монографії по тям ча иншим питанням цієї історії. Але все ж таки залишається у всій своїй силі той факт, що в сучасній російській літературі зовсім немає систематичних праць ні наукового, ні популярного характеру, присвяченим цьому предмету. Хто зацікавлений тим, щоб скласти собі загальне розуміння про історію цієї половини Русі, той мусить—бо нічого иншого не залишається—звернутися до праць Бангина-Каменського й Маркєвича, що належать до тридцятих і сорокових років минулого століття. Праці ці під назвою „Історія Малоросії“ дійсно уявляють із себе систематичний огляд предмету. Але обидва ці твори остільки старі своїми прийомами, остільки їм бракує історичної критики, остільки стоять нижче від своїх джерел, що їх значіння зараз лише бібліографічне: ні історичній науці з тією жіним розумінням цього слова, ні громадичеству вони нічого не дають. А між тим, „Народна“ Бангина-Каменського не далі як торік перевидана знов: так гостро відчувається брак систематичної ²⁾ праці. Вже після того, як були написані ці рядки, виникли події, завдяки яким українська історія втратила характер науки забороненої й видана була книга проф. Грушевського „Очеркъ історіи українскаго народа“. ³⁾ СПб. 1904.

Відсутність відповідної уваги до історії південної й західньої половини Русі відбивається на статі нашого студіювання рідної історії одним великим дефектом. Кожній освіченій людині відомо, оскільки гостро ставився напроти нашими вченими істориками історія руська західньо-європєвської історії—остільки гостро, що відкидається й думка про прикладання до цих двох дисциплін прийомів порівняльного студіювання, історико-порівняльного методу; в звязку з цим стійть, звичайно, й широко росповсюджений ще й досі погляд на протилежність Русі Європі. А, між тим, студіювання Лєтовсько-Польської Русі стесало б у цього погляду більшу частину й до гострих кутків,—стесало б, без сумніву, на користь як науці, так і практичній філософії, що завше позичає у науки свої вихідні точки. Дякчас докладне студіювання історії цієї другої половини Русі могло б скласти певний погляд на наші справжні національні особливости, на нашу дійсну відзнаку від Європи, котра залежить не від одних тільки умов і особливостей історії Русі північно-східньої умов, котрі виникли досить пізно.

Ще кілька слів pro domo sua. Як в звичайнім ужитку, так і в літературі й науці існують де-які забобони, що не ймуть віри об'єктивизму південно-руських істориків й письменників взагалі, мають нахил розглядати їх праці, як перейняті національною виключністю продиктовані однобічними місцевими симпатіями. Не місце тут критикувати ці забобони. Скажу лишель, що автора цієї праці, присвяченої південно-руській історії, як через його російське походження, так і через симпатії, котрі він виявив при студіюванні північно-руського юрвичного фольклєру, нема чого підозрівати в південно-руським національним суб'єктивизмі. (*Александръ Ефименко: „Исслѣдованія народной жизни. Обычное право“.* М. 1884 р.).

²⁾ О. Я. Ефименко не згадує тут про стару працю, присвячену Західній Русі М. О. Коляковича Д. Б.

³⁾ О. Я. Ефименко чомусь не назвав великої праці того ж автора, многотомної „Історія України Руської, яка без сумніву їй відома і якої тоді вийшло вже декілька томів. Д. Б.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ.

Перед-історична доба.—Народи, що населяли південну Русь в старовину—Перед-історична Русь і словяне.

I.

Є один старовинний руський переказ—переказ про „Голубину книгу“. Оповідається в ній, що з неба, з тучної хмари упала „Голубина книга“, сорока сажнів в довжину, двадцяти упоперек. В цій книзі була відповідь на всі питання „про наше життя, про світо-руское, про наше життя світу вольного“ тоб то про життя людське взагалі і, зокрема, про наше руське життя. „Отчего у нас солнце красно? Отчего у насъ мръ-народъ? Отчего дари пошли, отчего князья-бояре, отчего крестьяне православные“ й т. д.

Все це, звичайно, у сучасної людини викликає лишень усмішку—й сама „Голубина книга“, й її подитячому наївні питання й ще більш наївні відповіді на ці питання...

А, між тим „Голубина книга“, лишень незрівняно більша, завше лежать перед нами. На її сторінках написана відповідь на найцікавіші зо всіх питань, які тільки може поставити собі людина: питання про те, відкіля з'явилася вона сама—людина? „Голубина книга“ це—земля, кора землі: на її шарах, ніби на водет-вських аркушах, минуле життя само написало свою історію, і треба тільки зуміти прочитати її ясно, докладно, безсумнівні свідчення. Човчі, молячи, во складам, розбирається наука в цих важких письменнях; але й та малість, що наука вже встигла розібрати, розгортає перед здивованими очима людності несподівану картину її минулого.

Слідом за геологією, котра простежила крок за кроком увесь процес відкладання шарів кори на застигшім шароваті земного зерна, палеонтологія, розшукуючи й вивчаючи в цих шарах сліди й рештки тварин, які жили ще до потоци, розгорнула картину розвитку життя на землі; в решті решт, дійшло й до людини, котру почала студіювати „передісторична археологія“.

Чи існувала людина в так звану третичну добу, коли серед трітичної рослинності Європи вже водилися молюскосупі, навіть чоловікоподібні маля? Питання спірне: серед сил доказів за існування третичної людини нема божь що жодного безсумнівного. Вже ось Європа увіходе в нову геологічну добу, четвертичну. Трохи починає холодити; сила свігу й льоду вкриває значну частину Європи, особливо північної; Балтійське й Німецьке море лежать під одним гігантським шаром льоду, довжи й рівнини середньої Європи мають вигляд полярних мочарів. Але на окраїнах ледівців, в місцях більш теплих й вільних від льоду, людина в цю добу вже безсумніву існувала. В міру того, як клімат Європи м'якшав і ледівці усувалися на північ, вирушувала ближче до півночі й людина четвертичної доби.

Південна Росія, сучасна Україна, залишилася поза межами ледівців. В товщах льосу, що лежить під чорноземлю, знайдені сліди перебування

того давнішого мешканця Європи, котрий відомий науці під назвою палеолітичної людини. Ще року 1873 на березі Удаю, коло села Гонців, в Дубенському повіті на Подлящині, було знайдено в льосі становище людини палеолітичної (старокам'яної) доби: сила грубих знаряддів, що характеризують що добу, з кременя й кости знайдена у купі з кістками мамутів й інших тварин, почасти нерушеними, почасти обпаленими. Ще більш старовинне становище ¹⁾ знайдено було не так давно у Києві. І по інших місцевостях південної Росії, головним чином, по басейну Дніпра, також Дністера й Дона, розшукані сліди й остатки людини з прикметами, що характеризують ту ж таки найдавнішу добу. Всі ці нахідки зроблені в льосі; значить, первісна людина жила до доби утворення нашої чорноземі.

Очевисто, це була людина, що дуже мало скидалася на нас, людину ХХ століття, людина, що стояла нижче від кожного сучасного дикуна. Але це була все ж таки без сумніву людина: вона зміла виробити собі знаряддя, щоб за його допомогою вести боротьбу з природою. Знаряддя це поки що остільки просте, що непризвичайне око мабуть і не визнає за знаряддя ці довгасті скалки кременя з гострими рубцями, відколоті від великої грудки. Але призначене око вченого не тільки визнає ці скалки за кам'яне знаряддя палеолітичної доби, але навіть поділяє ці кременні скалки, що так складаються одна на одну, на декілька типів первісного знаряддя: ножі, скрібнички, наконечники стріли чи списів, молоти, клини. Свіжий кремень, що насичений вохкістю ґрунту, коли його відбивали, давав такі гострі, краячі ребра, а в купі з тим, був такий твердий, що первісна людина оброблювала його з більшою охотою, ніж який небудь инший зручний матеріал. Але не маючи під рукою кременя, вона відбивала своє знаряддя й від інших кристалевих кам'яних порід; вживалося, яко знаряддя, також дерево, ріг, кість.

Оглядаючи в якім небудь музею старовинні ці грубо відбиті скалки кременя, не ймеш віри, що людина, озброєна подібним ніжчемням й нужденним знаряддям, могла з успіхом вести боротьбу з такими тваринами велетенськими, як мамут, або носорог, велетенський олень, лось, тур, й т. инш. А, між тим, вона без сумніву вела з ними боротьбу, вживаючи це саме знаряддя. Кременні наконечники її стріли пробивали товсту й тверду шкуру мамута, як про це яскраво свідчать нахідки; довгим кременем з гострими ребрами—пожем—вона шматкувала м'ясо; скрібничкою—тобто круглим кременем з одним товстим краєм, а другим гострим—обдирала м'ясо з шкури й костей; щоб розколоти кістку й поживитися смашним мозком, вона вживала клину, тобто великого кременю, загостреного з одного краю; другий же край був широкий й поволі сходив на гостре ребро; клину пособляв молоток, котрим міг бути кожний великий кругляк, трішечки пристосований зручними ударами до свого призначення. М'ясо людина палеолітичної чи мамутової доби їла вже не сирим, а навчилася пекти його на гарячій камені, чи вугіллі, бо вже вживала вогонь; зі шкури звірей виробляла одіж за допомогою костяного шила, котрим робила дірки, й жил, що набувала з забитого звіру. Це майже і все те злиденне знаття й уміння, котрими без сумніву володіла палеолітична людина; але яким довгим й цілком невідомим

¹⁾ Київське становище, яке відкрив Хвойко, славне не стільки своєю стародавністю, скільки надзвичайним багатством мамутів, яких тут було ціле кладовище; найкраще внавуково зроблені розкопки Мезяньського становища на Черниговщині небіжчиком відомим українським археологом, етнографом і антропологом Ф. К. Вовком.

ним нам шляхом мусила вона пройти, щоб придбати їх... Проте може бути, що вона вмiла ще ловити рибу, вмiла злипти з глини дещо на зразок звірячого або людського черепу, щоб вживати його як посуд. Укуні з тим, як первiсна людина вже прагнула уряжати себе намистом з зубiв, камiнцiв i т. инш.; але найголовним й найважнiшим для дальшого розвитку людини було те, що цей убогий дикун вже мав великий хист до вiльної мистецької творчості; на кiстах, на сiчках мамута знаходять не тiльки малюнки окремих тварин, але навіть спроби подати цiлу сцену. То правда, що все це скидається на малюнки сучасної дитини на чотири роки, але дитини, очевидно, хистовитої, що вмiє вхопити й подати схожiсть.

Промайнули тисячолiття... європейські ледiвцi усунулися на пiвнiч, залишив тiльки свої шматки по високих горах. Величезні струмiни, що годувалися з ледiвцiв, якi танули, увiйшли, в береги й стали рiчками. Пiвденно-руська рiвнина стала мати той вигляд, який вона має зараз—з невиразним рельєфом, з великою сiткою багатоводних рiчок, що течуть на пiвдень, з степовою смугою, з її характерною рослиннiстю, з усіма рисами, що так відокремлюють рiвнину руську від усiєї європи i якi роблять з пiвденної Росiї нiби продовження Азiї. Мамути, носороги, печерні ведмiдi й инший великий звiр палеолитичної доби зник; від її фауни заховалися по лiсах лишень зубр та тур. З'явилися тi види тварин, котрих ми зустрічаємо й зараз. В шарах, що лежать вище від тих, котрі заховали останки палеолитичної людини, науковi розшукування знаходять слiди й останки людини иншої культури, й наука iменує її людиною доби неолитичної (новокам'яної).¹⁾ Слiди пробування неолитичної людини знайденi на пiвденній Росiї в багатьох мiсцях i кiлькiсть нахiдок все збiльшується. Знаходять не тiльки знаряддя, але й майстерні цих знаряддiв, знаходять з останками життя й пробування й так називанi „культурні ями“, знаходять,—i це головне—мiсця похорону неолитичної людини, тоб то кiстяки в їх похоронній обстанові. Все це дозволяє скласти досить докладне розуміння про людину цiєї доби.

Неолитична людина також не знає металiв й вживає, якo матерiял для свого знаряддя, той же кремiнь й инші породи камiня. Але гляньте на кам'яні знаряддя цiєї доби, i в багатьох випадках вас вразить чистота обробки. Трапляються речі, котрим надали форму, що цiлком вiдповiдає їх призначенню. Крім того знаряддя, яке вживала палеолитична людина, тепер є й нове: сокира, булава, нiж, долого, шило, пилака з їх одмiнками. Багацтву знаряддя сприяє те, що людина вже вмiє свердлити камiнь²⁾.

Гаючи час на важку обробку камiня людина намагалася зробити рiч не тiльки практично корисну, але, в купі з тим, i красиву, яка задовольняла її смак, її естетичну потребу. Того мало: очевидно, що вже в тi старi часи, не кожна людина виробляла знаряддя для себе, а деякі люде виробляли його для других. Про це свiдчать так званi майстерні: при розкопках

¹⁾ Мiж палеолитичною i неолитичною добою де якi дослідувачi вставляють перехiдову, або дiлять i палеолит i неолит на окремі частини—старiшнiй, новiшнiй. О. Я. Єфименко не згадує про ту класифікацію, яка вироблена захiдно-європейськими французькими вченими що до подiлення як доби палеолитичних часiв, як доба Шельська, Мустерська, Орпьявська i Солютрейська, Мадленська й Авiльська. Треба однакe зазначити, що ця класифікація мало або краще сказати майже вiсiм не вживалася українсько-руськими археологами вiдносно знаходок палеолита на Украiні. Д. Б.

²⁾ Неолитична доба характеризується бiльш за все тим, що кремiнь замiняється тепер бiльш м'якшими породами камiня, як нефрiт, порфір, якi дуже гарно, легко й чисто вогірюються. Д. Б.

знаходять такі місця, де по масі скалок й уламків каміння можна вбачити, що тут вироблялося кам'яне збряддя в великій кількості. Але де людина робе не для задоволення власної потреби, а для других, там вже не тільки окремі людини, але й людська громада.

Але найголовнішою рисою, яку ми вбачаємо в останках побуту неолітичної людини, є та, що ця людина вже знала обрядовий похорон, тобто ховала своїх небіжчиків по тріvkим звичаям, з певним покладанням, з певною обстановою. Без сумніву вона мала вже розуміння про тогочасне життя, хоч і уявляла його собі лишень як продовження земного; через це вона надіяла своїх небіжчиків в могилі стравою, збряддям, усім, що було їм необхідним або мрим за життя. Над місцями погребу в пачтих степових рівнинах почаcту насипалися горбки, могили; вони й досі вказують археологам, де саме шукати ці погребі. Але там, де могил немає, лишень щасливий випадок може виявити погреб з дорогоцінними для науки подробицями його обстанови.

Коли скласти до купи все, що нам відомо про побут неолітичної людини завдяки дослідженню її погребу, останків її селищ а робігень, то ми матимем таку картину.

Людина цієї доби, як і попередньої, живилася переважно полюванням. Своїми кам'яними списами й стрілами, булавами й сокирами вона била звірей, котрих велика сила тоді була й водяннх птахів, що безліч її водилося по берегах тодішних багатководних рік й озер. З стовбурів дерев вона видовблювала човни й плаваючи на них, ловила рибу остями й гаками, зробленими з каміння, кости або ракушок; вживала до їжі також деякі породи цівушників. Але вона, ця неолітична людина, вже очевидно, завбачас, що їй не можна обмежуватися добичництвом, що треба якось то инанше використувати природу. З'являється свійська худоба, перш за все собака, за допомогою котрої людина вже приручила бика, візцю, козу, свиню; є навіть натяки на хліборобство: трапляється обпалене збіжжя й кам'яні зернотерки. З рослинного волокна плетуться сітки й за допомогою де-якого простого збряддя робляться тканини на одіж. Але більш над усе закохуються гончарним ремеслом.

До цього легкого ремесла, матеріял для котрого завжди під рукою, людина призвичаїлася, як здається, дуже рано, навіть раніш глянцювання каміння. Звичайно, ремесло це мусило пройти, як і все на світі, довгий шлях розвитку, поки досягло цієї високости, з зразками якого ми зустрічаємося в неолітичну добу. Але й найкращі з гончарських виробів неолітичної людини все ж таки свідчать, що вони зроблені з руки, не вживаючи гончарського кружала. Цікаво, що вся ця сила глянцяного посуду різної форми, великості, якості, що дійшла до нас, головним чином, в черепках, неодмінно помережана якими-небудь везерунками—чи симетричними ямочками, чи рисочками, смугами, рівчачками чи як инанше. На найпервіснім посуді, неправильнім, зробленим в лихо вимітаній глинці, лише обпаленим, все ж таки є везерунки, хоч би то були рівчачки, зроблені нігтем.

За житло неолітична людина, як і палеолітична, мала печери, де вони були; в другу добу людина вміла вже робити в землі й штучні печери, там де це було зручно по місцевим умовам.

Таких печер багато на горівім березі середнього Дніпра, поміж герлами Припети й Тясмину. Але в наших степових рівнинах необхідність рано змусила людину перейти до иншого житла, до курінів або катраг з де-

рева, хмизу, шкір й т. инш. Заховалися сліди таких осель, власне їх огнища з „культурними ямами“, тоб-то вибоями, повняки посуду й кухняних покидьок. Сліди осель трапляються то окремо, то кучами, складаючи селища, що свідчить про те, що люди цієї доби жили суспільним життям.

Значить, неолітична людина була людиною суспільною. Вона мала релігійні розуміння, хоч може й вельми прості, як то шарування, культ небіжчиків, який ми зустрічаємо у деяких сучасних дикунів. Вона мала естетичні потреби, мала нахил виряжати себе намистом з глиняних намистин, чепцюшок, шматочків янтарю, намагалася оздоблювати свій посуд і знаряддя, маючи певне розуміння симетрії¹⁾.

І знов промайнули тисячоліття... Над тьми верствами, що заховали неолітичну людину, археологія знову знаходе иншу людину з иншою культурою. Людина ця вже дізналася про натуру металів і вживав їх для виробки знаряддя. Але залізо поки що невідступне для неї: його важко обробляти, його треба витонити з руди, бо само без домішки воно не буває. Людина робе своє знаряддя або з чистої міді, або—і це багатьох частіш—з змішаних міді з цинком, тоб-то з бронзи; у нас на півдні Росії, в Донецькій равнині, в Бахмутському повіті при гірничих розробках буває нагадують на старовинні заглиблені шахти для добування міді; по знайденому в них кам'яному знаряддю ми можемо зміркувати, що тут колись добувала мідь людина переходової доби. Але треба сказати, що археологія мало відкрала слідов окремої бронзової доби на півдні Росії (Примітка: дуже розвинена майже на всій Західній Європі, у нас, в Росії, бронзова культура досягла значного розвитку лише в Сібиралі та на Кавказі); в більшості в нахідних укупі з бронзовими речами трапляються й залізні. Це свідчить про те, що металозна культура не розвинулася у нас самостійно, а була запозичена тим чи иншим шляхом у других країн, що пішла далі в своїм культурнім розвитку.

Таких переходових культурних пунктів було кілька в Азії, в тім числі Фінікія, що посилала своїх торговців через Чорне море і в нашу сторону, а в Європі Греція, котра була найближчою сусідкою південної Росії своїми численними колоніями по берегах Чорного моря. З цих колоній особливе значіння мала для південно-руської території Ольбія на ламані Буга й Херсонес, Корсуна, біля Сазаковолю, потім Танаїс при гирлі Дона й Фанагорія, айвінш Таматарка, на Таманському півострові; грецькі колонії багатіли торговлею, головним чинном, торгівлею рибою й збіжжям. „Батько історій“ Геродот, що побував сам в Ольбії в половині V віку перед Христом, надає нам відомості про народ, котрий мешкав за його часи в південній Росії: таким родом, на допомогу археології з цих часів праходе історія. Археологія розкрила велику кількість могил, розкиданих по південно-руських степах, які належать до цієї доби й тих народів, що описані Геродотом. Де-які з цих могил уміляють із себе грандіозні будівлі на кілька сажених високости, й над півтораста сажених кругом, з унутрішніми камерами, коридорами, саркофагами. Обставина похорону в цих великих могилах, що нави-

1) О. Я. Форменко не згадує зовсім про дуже характерну для України неолітичну культуру «плоскодок і землекоп» з розмальованим посудом, який нагадує домікенську культуру Греції; ця культура була відкрита у нас Хвойком, а доследи над нею робив також проф. Штерн, якому належить в гипотеза про належність її до стогогрецької культури. Хвойківські знахідки цієї культури зкупчені в Київському музею старовини і мистецтва Д. В.

важко царськими, надзвичайно багата й кількістю і зартістю річей; але й у других могилах цього типу знайдена зброя, речі хатного вжитку, покраси, як людські, так і кіньські, а саме: залізні мечі й бронзові стріли, бронзові дзеркала й фігурки тварин, пацюрки з різнокольорових камінців, скла й жинтарю, золоті серги, перстні, намисто, різні застіжки, удила, кіньські начолки, сива глиняного посуду. По кістякам видно, що вкупі з володарем ховали й його рабів, жінку й коней. Рівняючи ці надійки з свідченнями Геродота, які дійшли до нас, вчені називають ті народи, що залишили нам ці могили, *скитами*, а самі могили, ясно розкидані угору від гирла Дністра й Буга, Дніпра й його допливів до Смільи й Ромен, Дону й Кубані, по берегах Азовського моря *скитськими* або *скитсько-сарматськими*.

Примітка: Ці народи, по переказах грецьких істориків, витиснули кімерійців; де-які сучасні вчені вважають за кімерійські ті численні могили, яких сила розкидана по південно-руських степових просторах, в котрих кістяки пофарбовані охрою й зібгані, похоронний же інвентар хоч і різноманітний, але досить убогий.

Скитські народи, як видно, вже далеко пішли вперед від людей кам'яної доби. Вже не полювання є головним засобом до життя, а хліборобство й скотарство. Геродот так їх й поділяє: на скитів-кочовників, номадів, і скитів-хліборобів, додаючи до них ще скитів царських, тоб-то теж окреме плем'я, що мало перевагу над попередніми, підбивши їх під свою владу. З цього видно, що скити жили не тільки громадськими спілками, але їм було відоме відношення політичної залежності. Рабів, котрих забивали на смерть, щоб поховати їх з володарем, й підданці, яких ховали з царями, теж свідчать, що устрій життя скитських народів був заснований на суспільній і політичній нерівності. Південно-руське рівнина, степ, що сливається вище Каспійського моря з широким азійськими степом, був надзвичайно зручним для життя кочовників. І історія, починаючи віднайстаріших відомих їй часів, оповідає нам про те, як хвилі кочовників невпинно йшли цією безкрайною рівниною, держучи звичайно напрям зі сходу на захід, з глибин Азії в південну Росію. Тут кожна хвиля затримувалася—иноді на довге роскішна рослинність чорноземного степу, сила води, все це занадто приваблювало. Затримувалася до того часу, поки з Азії не цорине новий струмінь, що вкривав південно-руську рієкину, тиснучи старих кочовників далі на захід, або мішаючися з ними. Кочовниче населення розносило по неосяжним просторам все, що запозичило у багатих культур, що розвивалися у Середній Азії; укупі з тим, воно росповсюджувало смак до торговельної міни, за яку залюбки брався моторний, жвавий кочовник.

Скити прийшли з Азії століть за сім до Христа і потім на протязі кількох століть заселяли південно-руську рівнину; у письменників грецьких вони відомі з ім'ям скити, у римських—сармати. З своїми шкурятявими кибицями, в які впрягали воли, тувелися вони по всій степовій простороні від північних берегів Чорного й Азовського моря, від гирла Дніпра до гирла Дону. Їх багатством була худоба, головним чином, коні, до яких скити мали особливий нахил. Життя кочовника своєю різноманітністю, безперервною зміною вражень остільки вітягує в себе людину, що кочовник надто неохоче переходить до осілого життя: багато треба особливо привабливих умов, щоб звабити його на таку зміну. Частина скитів, що мешкала десь на низу Дніпра, взялася до хліборобства, очевидно, під впливами багатих грецьких колоній, в які й збували своє збіжжя скити-хлібороби.

Тільки являвши торговельними зносинами й скитів-хліборобів і скитів-номадів не лише з сусідами, але й велими далекими народами, можна пояснити ту велику різноманітність і вартість річей, котрі знайдені археологами в скитських могилах. Скляні нацьорки й інші вироби з скла могли зайти до скитів лише з Фінікії; прегарний глиняний посуд або покрас з філіграні (золотих ниток) була, без сумніву, грецького походження; сніла золотих річей з різними фантастичними звірятами належить Середній Азії. Де-які речі трапляються не досить гарно зробленими на взір чужоземних, значить, можуть бути й місцевим, скитським виробом, інші, без сумніву, занесені були до скитів торгівлю. Відомо, що скити торгували з грецькими колоніями на чорноморському побережжі; але, крім того, треба вказати ще й на той старовинніший торговельний шлях, котрий йшов через скитські краї й пізніш, за часи складання держави Руської, мав таке велике значіння. Це річний шлях з Чорного моря Дніпром. Висококартий в старі часи жинтар йшов цим самим шляхом з берегів Балтійського моря аж до глибин Азії.

Проте, хоч і багато могил, залишених скитським населенням південно-руських степів, хоч і мають вони великий інвентарь, все ж таки вони нічого не відповідають нам навіть на такі елементарні питання: чи можна ототожнювати скитів з сарматами, чи треба розрізняти їх, чи може поставити в відношення споріднення або сусідства. Яке походження усіх цих народів? Яка була їх історична доля—зокрема, коли й як вони зникли? Є де-які підстави для гадки, що скито-сарматські народи були походження іранського,—такі ж саме іранці як алани, що мешкали по скитах в південно-руських степах, і решта котрих досі пробував на Кавказі з ім'ям осетинів, старовинних ясів.

Але лише з III століття по Христі південно-російські рівнини вперше заселяє варід, котрий вже не є Іваною—Забузьком. Нам відоме ім'я цього народу, його споріднення, його доля. Нарід цей—готи, одно з численних німецьких племен. Він склав в південній Росії по берегах Чорного Моря й велику й дуже державу. На своїх довгих й легких човнах готи вишиорали по Чорному морю й коли не мали його береги під своєю рукою, то тримали їх в острої. По переказам, що заховалися в Скандинавії, готи мали „великий город на Дніпрі“ (цим городом може бути, мабуть, тільки Київ); але головний осередок їх життя був не на Дніпрі, а на Дону. За царя Германариха в половині IV століття,—як каже готський історик Іордан, що жив, правда, віків на два пізніш, через що й доводиться брати під сумнів певність його свідств—готам належала велика частина сучасної Росії, не тільки південної, але й північної. Готська держава проіснувала не довго. На прикінці IV століття почалася доба великого руху народів. Гуни, зблизивши під владою Атіли в одну велетенську орду, почали рух з степів Азії до крайніх західних меж європейського суходолу. На своїм шляху через південно-руські степи змели вони й втягнули в свій рух на захід і готів; південно-руська готська держава зникла. Але сліди пробування готів залишилися знов таки в могилах—головним чином на Донщині й частині басейну Кубані. Багаті скарби великих могил містять у собі снілу річей людського й кіньського убору з масивного золота з інкрустаціями (з жированням) з скла дороговічних камінців—гранатів або смарагдів, також річей хатнього збитку. На всім почувається тавро Середньої Азії й Персії, де-в чому поміжкшане впливами грецької й римської культури, якими готи переймалися, пробуваючи на півдні Росії.

Рух гунів ніби підняв якийсь опуст, через котрий поринули з Азії в Європу финсько-турські орди: безпосередньо за ними булгари, потім хозари, далі авари (обриншого літвицеу), пізніш угри. Де-які з них затримувалися на наших степах на більш менш довгий час, другі лиш попасали посуваючися далі на захід, куди їх вабили чутки про Візантію й її багату культуру. Тільки хозари осіли міцно й склали хозарську державу з осередком на низу Волги дуже багату, торговельну. Хозарська держава де-який час була ніби гаткою між Європою й Азією, котра з половини сьомого й до половини дев'ятого століття стримувала рух кочовників в південно-руські степи. Під впливом хозарської держави піддали сусідні слов'янські племена, саме в ту кригічну добу, коли серед південно-руського слов'янства зароджувалися й складалася елементи державности.

II.

На північній межі степової смуги, що від середнього Дніпра повертає на північний схід, де степ вже губе свій одностайний характер, переходючи в північно-руський ліс,—розкидана сила могил, котрі для нас мають виключний інтерес. Це невисокі могили, що лежать групами (утворюючи так звані привітаряща), розкидані на великій просторі від Карпатського підгір'я до басейна Дону включно, вони—і в похороні і в знайдених тут речах—мають спільні характеристичні риси. Їхній об'єднують цей тип під йменням похорону слов'янського. Значить в могилах цих заховані останки наших безпосередніх предків; через них йдуть ті нитки, що зв'язують сучасну руську людину з давньою передісторичною. Ці могили, коли порівняти їх з скітськими й несітськими, мають небагату обстанову погребу: трішечки посуду, трішечки покраси, в більшості сріблясті—ось майже і все. Але вони, зрозуміла річ, дуже зацікавили руських археологів, й їх розкрито чимало, хоч і не рівноцінно на всій простором. На підставі розкопок й заснованих на них розвідок маємо право зробити такі висновки.

Хвиля великого руху народів, що сунула на захід, зворушивши силу людности, захопила в цей вир і наших предків в якихось ближче нам не відомих місцях їх первісної осідлости. Видно, що вони вирушили в південно-руські степи з заходу, від Карпатів. Посуваючися, вони несли з собою свою власну культуру. Велими характерні для цієї культури так звані скроньові кільця, котрі трапляються у всіх слов'янських погребях.

Зчаста при розкопках слов'янських могил трапляються поміж похоронним інвентарем арабські монети VII—IX ст. Монета є завше для археолога гаряче жаданою знахідкою: вона дає змогу віднести погреб до більш менш певного часу. А коли однородних монет маємо багато, то це без сумніву свідчить про торговельні зв'язки. Значить наші предки вели торговлю з арабами. Неможливо від монетних знахідок, ми дізнаємося про це від самих арабів, вчених географів і подорожників, твори котрих дійшли до нас.

Араби в цю добу тільки що виступили на історичну арену з своїм Ісламом і зразу вирости в велику політичну силу. Арабський каліфат з осередком в Багдаді, займав велику просторину, охоплюючи з трьох боків Середземне море й південну частину Каспійського. Арабські кораблі й купці розїгдали по всіх великих річних шляхах Європи, розвозючи східний крім. Проте, вони не торували нових торговельних шляхів; й до того часу скло, тканина, металеві вироби Сирії й Єгипту доходили до наших

країв. Араби зустрічалися з нашими предками і у нас, на південно-руській території, здається і у себе дома, але більш усього в Хозарщині. Хозарська держава на нязу Волги й на Дону була осередком торговельних зв'язків між європейським заходом й азійським сходом. Крім арабських свідочств, ми маємо відомості про наших предків ще від візантійських греків, що навіть краще від арабів-мусульман були знати південно-руську територію й її мешканців.

Значить, задовго до того як чернець Києво-Печерської лаври—Нестор чи Сильвестр—записав¹⁾ в переказі про те, „відкіль пішла земля руська“, арабські й візантійські вчені люде вже знали наших предків й писали про них. Літопис, з якого ми беремо відомості про початок руської держави, ще складалася ніби у другій половині IX століття, записував факти років з двісті після того, коли вони мали місце: між тим як араби й візантійці описували наших предків того ж таки IX століття як сучасників й самовидці. Зрозуміла річ, оскільки надзвичайно цікаво й важко для історичної науки знати, як уявляли собі ці сторонні спостерігачі наших предків, та ще в ту критичну хвилину, коли суспільне життя цих останніх набувало нового, державного чи політичного характеру.

Й арабам й візантійцям відомі, на південно-руській території два зовсім окремих народи: оден нарід—слов'яне або анти, як їх називають візантійці, другий—руси. При чім русів араби й візантійці знають краще ніж слов'ян. Руси—це, по всім описам, нарід призначений до мореплавання й надзвичайно запопадливий: на човнах своїх з'являються воць, щоб пограбувати то на малоазійським побережжі, то під Царьгородом, то, врешті, на берегах Каспійського моря. В куці з дим, це нарід торговельний, що вде торг переважно рабам й хутром. На чолі русів, по відомостям, що дійшли до нас, стояв, як вони його називали, ханан чи каган—теж саме називсьго мав і державець Хозарщини. Але де мешкала ця мореплавна, значить, поморська Русь? Без сумніву біля Чорного моря, яке не дурно ж і прозивали в ту добу морем Руським. Але де саме? Є одна місцевість, котрою так і зм'ягчить відповісти, коли ставляється це питання. Це—Таманський півострів, Фанагарія,—та сама Тьмутарокань, про котру так зчаста й так загадково говорив наш початковий літопис: саме біля цієї місцевости, як це напевне відомо, затримався решта готів, котрих візантійці називали готами тетракситами або тметракситами (Таматарха, Тьмутарокань). Одн з арабських письменників, Ибн-Даст, так описує землю русів: Русь мешкає, як він каже, на острові, що оточений озером. Щоб обійти цей острів, на якому вони мешкають, треба три дні дороги. Баритий він лісом і болотами, шкідливий здоров'ю й вохкий. Як здається, Таманський півострів наближається до цього опису. Але чи так, чи ні, а ясно, що Русь першої половини IX століття, Русь, що робив напади на Царьгород й малоазійські береги, мешкала не за морем Варязьким чи Балтійським, а десь біля берегів моря Чорного або Руського. Той же Ибн-Даст так описує відношення русів до слов'ян. Він каже, що Руси з свого острова роблять напади на слов'ян: підїждяють до них на кораблях, виходять на беріг й половють людей, що йдуть потім на продаж до хозарів і камських булгарів.... Хліба Русь не сіє а живиться лишень тім, що здобуває в землі слов'ян. Картила відношень

¹⁾ Доведено, що ні Нестор, ні Сильвестр не були авторами «Повести Временных лет» в тому значінню, що самі записували її події. «Повесть» такий же звод прописних відомостей, як і другі пізвійні області, як наприклад, Київський або Галицько-Волинський. Д.Б.

намалювана цілком ввразко. Такими ж рисами характеризує ці взаємини відносиня русів і словян візантійський писарь Костянтин Порфирородний, хоч і писав уже тоді, коли руси осіли у Києві (в половині X століття). Руси, по його опису, тіж самі здобичники, володарі й купці, що розіждають збірочни данину—звичайно, не завше вільну—по землях своїх словянських даниників. І в ті часи—багато пізніше, живучи вже серед словян, руси ще розмовляли своєю власною мовою. Цісарь наведе назвиська дніпрових порогів на обох мовах, що гуквалися тоді на південній Русі, на словянській і „руській“ (тоб-то німецькій). Імення послів і гостей, що підписалися під умовами Олега й Ігоря з греками цілком німецькі: звичайно, не слов'янами боля ці люди „від роду руського“—Карл, Фарлаф, Рулав, Ровлд, Угелд, Лібнар, Акун, Алдан й т. далі.

Існо, що руси були невеличким, але енергійним, здобичницьким племенем, ватагою чото купців, чото ушкालів—в ті старі часи ці дві професії часто й густо не можна було розрізнити. Такими вони виступають зовше у всіх свідцтвах арабських і візантійських письменників. Інакше ті ж самі свідцтва малюють нам словян.

Слов'яне—нарід численний, мешкає на великій простороні, по котрій розкидані його невеличкі селища, що туляться до берегів рік, озер та до відлісся. Навіть ті слов'яне, відомі у візантійців під іменням антів, котрі мешкали на нашій південно-руській території, поділялися на кілька окремих племен: цей поділ добре знає й докладно описує початковий літопис. Ми вилися південно-руські слов'яне, головним чином, хліборобством,—й араби й візантійці кажуть, що сіяли просо й пшеницю, а збірки зсипали на скованку в горлахи. Проте житла собі будували легкі й не міцні, й кидали їх без усякого жалю. Все, що найцінніше вони мали звичку ховати у землі й як тільки скидалося на небезпеку, зараз же залишали свої домівки й ховалися з сім'ями й худобою в яке небудь своє природне затишне місце, яке було ближче. Їх владливість в цім відношенні вражала спостерігача їхнього побуту і вдачі. Вони вміли ховатися навіть під водою, де, лежучи на дві, дихали через комірники. Війна з ними на їх території мала непереможні труднощі: вони ніби „бавлються війною“, роблять раптові напади й наскоки і в день і вночі, вживають різних хитрощів, котрими ловлять неприятели, роблять засідки. Ворожому війську, що вступає в їх країну й баче перед себе густі ліси й безкрайні степи з мешканцями, що бо зна куди діваються, нічого не залишається робити, як зупинитися: так гірко скарижеться писарь Маврікій в своїй „Стратегіці“ на антів, котрі, як інші варвара таки добре далися в знаки бідолашному цісареві. Очевисто, не дуралася вони й торговельних зносин. Арабські подорожники бачили в Ітілі та й взагалі на Волзі не тільки руських, але й словянських купців. Та й саму Волгу, як і Дні називають вони, то руською, то слов'янською річкою. Але не зупиняючися на свідцтвах арабів, котрі багато чого поплутали в описах цих далеких і невідомих їм народів, а особливо в назвиськах, в власних призвищах, зауважимо лишень ось що. Без сумніву, на південно-руській території були торговельні городи, а значить і населення, що вело торговлю. Про оден з цих городів котилася велика торговельна слава: це був Київ. Стоючи там, де сходилися головні річні шляхи на південь до Чорного моря, й на північ до Балтійського (великий шлях „з Варяг в Греки“), на схід Десною в систему Волги, на захід Приплетю в систему Дніпру, Київ був торговельним осередком для великої території. Він же

Київ, звичайно, мусив стати в недалекому майбутнім й центральним пунктом подільного життя південно-руської території. Крім Києва були й інші міста: Родня, Переяслав, Чернігів, Любеч, Туров. Але незалежно від формування цих городових центрів, сторонні спостерігачі, особливо візантійці, й наш еласний літопис малюють переддержавне життя наших предків розпорощеним, поділеним на племена й роди, котрі не тільки не були одностайними, але навпаки часто й густо ворогували поміж себе.

Але поки що ми відкладемо на бік характеристику життя словян яз відставі даних, що подають старанні спостерігачі цього життя, здебільше візантійські. При всім інтересі і значінні, яке мають ці джерела, вони все ж таки вимагають найобережнішого до себе відношення. Такою ж обережності вимагає й початковий літопис.

Між тим є одно джерело відомостей для характеристики побуту наших предків, з котрого майже не черпали історичи, в той час як воно є найпевнішим джерелом. Я кажу про археологічні знахідки й розкопки. Маючи перед очима речі хатнього вжитку наших предків, котрі узяті з їхньої землі, ми не тільки можемо наочно уявити собі їх життя, але навіть зробити деякі висновки й що до інших сторін культури. Не сторонні спостерігачі а значить, й томачі—оповідають нам про це погале життя, а само життя говорить за себе тією яскравою й прозорою мовою, котра властива простій фактичній дійсності.

Наші давні предки уявляли собі смерть продовженням земного життя й тому по можливості постачали любих їм небіжчиків тим, що вони мали за життя. Крім могил і пивтарящ, шукають і розшукують ще речі словянської старовини в скарбах по так названих городищах, тобто колишніх укріпленнях. Таких городищ безліч на території південної Русі. різних видів й часів. Між ними давні словянські городища мають круглу або овальну форму; по краю городища насипаний невисокий вал, поруч з ним іноді йде рів. Городища зчаста остільки маленькі, що багато було вчених котрі не наважувалися визнати городища за колишні укріпленні городки. А, між тим, навряд щоб було чого брати це під сумнів. Мешканці селища, що було десь недалеко від валу, так само ховалися при небезпечній хвилі за валом, як пізніш шукали захисту за мурами „вншгороду“, що стояв у городі.

Риса на південь, від котрої вже не натрапиш на словянські могили, пивтаряща або городища, йде приблизно від Кременчуга навкосяк до Харкова, Вороніжа й Тамбова. Південніш—степа, що спливається з середнеазійськими степами—одвічний битий шлях кочовничих племен: тут на степовій рівнині, де було місце хліборобській осілості, яка б загинула під першою ж навалою кочовників.

Про землеробський характер словянського населення нашої південно-руської території яскраво говорять нахідки; але вони говорять також і про те, що це населення в своїй творчій діяльності не обмежувалося лише землеробством.

Головним осередком, навколо котрого групуються знахідки в Київ. Його ґрунти можна сказати насичені річками старих часів. На південь від Києва словянський інвентар трапляється рідше; розшукується ще в Черкаському, Канівському, Переяславському повітах. На півночі—на Чернігівщині, Новгородщині, а також на Волині маємо численні нахідки цієї категорії, як

в могилах так і в скарбах городищ: але вони вже багато бідніш не тільки кількістю речей, але й якістю.

Речі, що знайдені на всій цій величезній просторіччі з осередком у Києві, мають стільки спільних рис, що можливо з цілковитим правом говорити про єдність типу. Головною рисою цього типу є те, що він не є типом первісним, примітивним. Як не бічні знахідки в більшості місцевостей, все ж таки знайдені речі яскраво свідчать, що ми маємо діло з народом, що пройшов вже довгим шляхом культурного розвитку. Правда, в багатьох випадках можна на знайдених речах помітити впливи інших, вищих культур. Але інакше й не може бути. Народність, цілком відокремлена від сторонніх культурних впливів, дубіє, замирає в своїй нерухомості. Позичання, наслідування є найголовнішим чинником культурного розвитку, принаймні до певного часу, поки цим чинником не стане свідомо думка. Природна вдача того чи іншого племені цінується не по його самосвідомості в справі культурного розвитку, а по тому, як воно ставляється до сторонніх впливів. Гляньте наприклад на речі, знайдені в численних финських цвинтарцях центральної Росії, напр. в басейні Оки або Ростовського озера й порівняйте їх з речами словянського погребу. Финський погреб в багатьох випадках здається на перший погляд багатим: вас вражає безліч важких, брязкотливих покрас. Але це лишень здається. финські речі—недалі вироби з міді на взір чогось механічно засвоєного, сліпе копіювання без думки про красу, чи хоч би про технічне пристосування до даної цілі. Зовсім не те треба сказати про інвентарь словянський. Завше ми бачимо не механічне наслідування, а свідоме позичання, з прозорою думкою про призначення предмета й добрим почуттям художньої його вартости.

Наші словянські предки мешкали на південно-руській території під впливом інших вищих культур,—можна навіть сказати, під перехрестним впливом цих культур. Справді, південна Русь була цілком доступною для двох великих культурних течій. Одна течія йшла з півдня, з Візантії, що досягла вищої точки культурного розвитку, до якої дійшла в цю добу європейська людність. Друга течія йшла з сходу, з Азії. Вона не була чимсь єдиним. Це була різнаниста мішанина впливів ріжних культур, що виникали в різні часи в ріжних місцевостях Азії: перської, сирійської, середньо азійської, навіть індуської. Східними впливами наші предки переймалися через арабських торговців, як про це було сказано вище, але ще більше, як здається, через безпосередні й постійні зв'язки з кочовниками південно-руських степів.

Кочові орди, що хвилями перекочувалися через наші степи, здаються нам тепер сірими хмарами сарани, що несе лишень знищення й руйну. Але такий погляд досить односторонній. Кочовники, безсумнівно, відіграли велику роль в поширенні східних культурних впливів и на Європу, що не вийшла тоді ще з дитинства й потребувала виховальних впливів з боку старої Азії. На слов'янах південно-руської території впливи ці, йдучи безпосередньо від кочовників, відбивалися найяскравіше.

Оскільки дужий був вплив Азії на побут і світогляд наших предків, краще всього видно з старинок („Былии“). Старинки є продуктом народньої поетичної творчости, в котрих від злого найдавніше життя кийвської Руси. І ось саме в цих старинках сила рис і образів, що мають виразний східний характер. Одні везення, зброя, обстановка, палати й городи, де відбуваються події старинок, все наше розкішним, яскравим, фантастичним

сходом. Звичайно, не місцевого походження й ті леви й люті змії, що згадуються в старинках. Не палати київського князя мав на меті співець старинок, коли описував палаци з золотими дахами, з хрусталевиими варцабами, з срібляними кодолами, з позлотистими стовпами, з усією їх „красою піднебесною“. Не руські дружинники їздили на конях, у котрих поміж очей й під ушима „насажене каміння самопвітне“, не вони вбиралися в панцер „з срібла чистого“, панцеранки „з червоного золота“, сиділи на черкаських кулбаках, держучи в руді „нагай шемахинський“. Сяла дорогоцінного каменю, шовкова тканина, поготована золотом та сріблом, парасолі, що носять над поважними людьми, щоб „від сонячка красного не засмалюся лице біле“—від усіх цих подробиць віє справжнім сходом. І ось впливи цього ж самого сходу ми й вбачаємо в речах наших південно-руських погребів і скарбів.

Але східні впливи стикалися на південно-руській території з впливами візантійськими, сплitalися, й надзвичайно важко, досі навіть неможливо відокремити ці дві культурні течії одну від другої й окремо оцінювати їх значіння в історії нашого розвитку. Це тим важче, що схід мав великий вплив на саму Візантію, на світогляд, мистецтво й побут самого візантійського грека.

Але як би там не було, наші предки ставлялися до чужого запозиченого цілком самостійно. Існувало на нашій території—у Києві безсумнівно, а може і в інших місцевостях—власне виробництво навіть таких річей, що вимагали делікатної, мовляв, художньої техніки. З річей, що знаходяться в наших південно-руських скарбах словянського походження, на першій місці стоять предмети особистого ўбору. Предмети ці численні й різноманітні: кільця ручні й скроньові, обручки, шийні гривни, діадеми, серги, паньорки й підвіски, застіжки й пояса. Всі ці речі з дорогоцінного металу, золота й срібла; останнє трапляється багато частіш. Частина річей, без сумніву, завезена з Візантії—особливо з Візантійської колонії Корсуні, з котрою Київ мав найтісніший зв'язок—або сходу, але частина, й чимала, місцевого виробу, з робітень Наддніпрянщини. Тут у цих робітнях вироблялися дорогі речі з філіграні т-то з рівної або зеркатої, тоненької металової нитки—праця, що вимагала вельми високої техніки.

У Києві ж вироблялися покраси з так званою перегородчастою емаллю або фініфтью.

Примітка: Фініфть або емаль—скловата маса, котру фарбують на різні кольори металевими окисами і потім накладають на різні бляшки для цяцькування; щоб вишла на одній бляшці різнофарбна емаль робили на ній металеві перегородки, в котрій вливалася емальова маса різних кольорів (емаль перегородчата).

Де які з річей, що дійшли до нас, напр. емальові серги, по простоті й делікатности форм й красі малюнку є художніми пам'ятками.

З усього цього видно, що предки наші в переддержавнім своїм побуті стояли вже на певній високості культурного розвитку. Принаймні Київ, осередок племені полян, уявляється нам по своїм нахідкам—де-які з них належать до VII віку—саме таким культурним осередком. Про культурність полян говорить і літописеця; „поляне бо своїх отець обычай імуть кроток и тих... брачьный обычай имяху“. Культурних полян літописця протиставляв іншим словянським племенам, що мешкали на південно-руській території: останніх він живописує дикими, що живуть „звѣрьнськимъ образомъ,

скотськы“. Але таке цінування залежить від відомої прихильності літописця до своїх земляків—полян. Розкопки й знахідки свідчать, що між київськими полянами й іншими племенами не було такої вже великої різниці: культура була там сама, тільки на київській Наддніпрянщині вона була багатшою й дужчою.

Але, не дивлячися на єдність типу, знайдені речі й особливості похоронного обряду, про які дізнаємося завдяки науковим розкопкам, свідчать, що між окремими племенами була досить помітна різниця. Археологія цілком підтверджує той поділ руських словян на племена, який подає літописця. По лівому березі середнього Дніпра, в басейні низової Десни й Сейма, по верхів'ях Сули й Пела мешкало широке розкинувшись племя, котре літописця називає „Сів-ра“. Про нього поворотиться в „Початковім літопису“: „аще кто умряше, творя трызну над ним и посемь творяху кладу велику, и възложашуть на кладу мертвеца, сожъжаху, и посемь собравъше кости, възложашу в судину малу“.. І, дійсно, на території Чернігівщини й почасти сусідніх з нею Полтавщини й Курщини археологи знаходять слугу різних похоронів через спалення; самий розповсюджений тип той, коли останки від трупу спаленого десь в іншому місці, кладуться в верхніх шарах могильного насипу. На Правобережжі, на південь від Прип'яти до р. Случи, сиділо племя деревлян, до лісового життя котрах так неприхильно ставляється літописця. У їх навахи, розкопки не дають похорону через спалення: кістяки правда, на шарах вугілля, але не попалені вогнем, лежать в колодах або домовищах, збитих залізними гвіздками, або в дерев'яних цоклітах. На захід від р. Случи знов трапляється похорон через спалення, але не цілковите: це швидко обпалення небіжчика, бо кости тільки злегка обпалені і лежать як у нерушених кістяків. Про улучів й тиверців, котрі мовляв літопис „сбѣяху по Днѣстру оми до моря“ й „ся зваху от Грек Великая Скуѣв“ (Скитія) нічого не можемо сказати за браком певних археологічних відомостей.

Значить, по свідоктву „Початкового літопису“ на південно-руській території мешкали саме такі слов'янські племена: поляне, деревляне, волиняне (дубя, бужане), улучі й тиверці. Археологічні розкопки й розвідки підтверджують, що ці племена мали деякі побутові різниці, але, не дивлячися на те, складали єдиний культурний тип, котрий найясніш, найбагатіше й найрізноманітніш репрезентований київськими знахідками.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

Віткіл ь пішла земля Руська й перші київські князі.

I.

Мабуть кожному відоме таке явище. Стоїть перухою насичена маса, цілком схожа з прозорою водою; але ось її штовхнули або туди попадає чужорідне тіло—й все відразу змінюється: в масі починається рух, кришталізація,—і ось перед нами маса твердих кристалів. Схоже з цим можна спостерегти і в історичнім житті.

Зродження руської державности припадає, як відомо, на половину IX століття. Але задовго перед цією критичною добою—принаймні за два-

три століття, а може й більше—словяне заселяли південно-руську рівнину, все поширюючи свою територію з заходу на схід і північний схід, але не маючи, як здається, а ніякого нахилу до державної організації. Від тих часів до нас майже не дійшло ніяких свідочств, що до суспільного побуту південно-руських словян. З розкопок двитарищ, знахідок в скарбах ми можемо скласти де-яке розуміння про рівень їх культури, про матеріальний, побутовий бік їх життя; але ми нічого не знаємо про їх соціальний устрій. Правда, де-які відомості візантійських письменників, Прокопія й царя Маврикія й вчених арабів, можна з задоволенняю певністю привласти саме до них, напр.: народи словянські й антські остільки шанують волю, що їх ніяким робом не можна намовити служити або коритися“, або— „між ними завше йде ворожнеча; на чім стануть одні, на те не має згоди інших, й ніхто не хоче коритися другому“ й т. д. Але ці й подібні їм відомості, чи дають вони можливість безпосередніх висновків відносно того, які соціальні форми мало життя наших південно-руських предків в перед-державні часи? Звичайно, ні. А вказівок иншого характеру, крім кільких слів, що вмовхідь кинув початковий літописець, ми не маємо.

Проте, не маючи майже ніяких безпосередніх свідочств, ми можемо говорити про цей предмет з де-якою певністю. Коли ми нічого не знаємо безпосередньо про словян південно-руської рівнини, то ми багато чого знаємо про ті ступіні розвитку, котрими неминуче йдуть усі народи, а значить, і ті, про котрі йде розмова. Віднести ж південно-руських словян до того чи иншого ступіня соціального розвитку не так вже важко і відповідний, задовольняючий матеріал для цього знайдеться.

Безсумнівно, що південно-руські словяне в цю добу жили ще родовим побутом: „живяху каждо съ родомъ своимъ на своихъ мѣстахъ, володѣюще каждо родомъ своим“, каже літопис. Але сама по собі ця вказівка мало чого нам дає. Вона говорить лишень про те, що єдиним об'єднуючим елементом суспільності в ті часи було споріднення й тільки. А в межах цього інституту можлива велика фактична різноманітність. Киньте оком на безліч племен і народів, що населяють землю, й ви впевнитесь, що живучи родовими спілками, вони в той же час багато чим, як дрібним, так і посугнім відрізняються оден від одного, навіть, що до форм своєї суспільності. Тому необхідно докладніш дізнатися про те, якими рисами характеризувався родовий побут наших південно-руських предків.

Рід є завше суспільною групою, об'єднаною свідомістю походження від одного спільного предка, хоч би навіть і фіктивного, яка (група) на цім ґрунті й відокремляє себе від усього світу. Але ця суспільна форма також має свою довгу еволюцію й ми застаємо південно-руських словян на відносно пізнішій ступеню її розвитку. Ми зустрічаємо в них патріархальний рід того ж самого типу, який історії відомий у греків, римлян, кельтів, німців. Кривний звязок ведеться по батькові, а не по матері, як на ранішніх ступінях розвитку; є трівкий шлюб, сім'я, відомі ті ж самі ступіні споріднення у гору, у низ, у бік і свояцтва, які визнаються сучасними поглядами.

Але не тільки окрема особа, але й сім'я в тіснім розумінні цього слова ще не відокремлялася від родової групи. Рід був єдиною все-владною одиницею, що мала в собі й свій власний закон, і право, й єдину, неподільну власність, й свою релігію, за основу котрої було шанування власних предків, або богів охоронців. Святий вогонь вогнища, навколо котрого

тулилися родичі, грунти навкруга, займанщина їхньої праці, захищені від світу недоторканою сторожею могил, з святими останками предків,—ось той самостійний невеличкий світ, в якому жили ваші предки в ті давні часи. Цей світ відокремлявся від иншого пустелою, по котрій блукали, чигаючи на не обачного, чулі, а, злачить, ворожі духи. Старіший у роді був і керовничим, і законодавцем, й суддею, й жерцем цієї родової громади. А, проте, тут і мови не було про самоволю: усі, й старіший з ними, жили тими розуміннями й почуттями, які тільки й вважалися за справедливі й не такі, свято й не порушно переказувалися традицією з коліна в коліно. Не було місця самоволі, не було місця й тій суворості батькової влади, яку знало право римське: м'ягкій вдачі слов'ян не до серця була ця суворість.

Але чи був родовий устрій цілком однаковим, тотожним на всій великій простороні, яку занесли південно-руські слов'яне, при всій різноманітності тих територіальних, а може й етнографічних поділів, котрі літописця означає назвами окремих племен? Без сумніву не був тотожним.

Територіальні групи, тоб-то племена, передовсім, не були в однаковій мірі культурними, як про це свідчать з одного боку розкопки й надії, з другого літопис. Літопис подає ось яку цінну вказівку, яка має характер цікавитої певности. Він каже, що поляне, тоб-то мешканці Києва й його околиць, мали шлюбні звичаї („не хожаше зять по невісту, по преводяху зечев, а завтра приношаху по ней, что владуче“), в той час як деревляне, мешканці Полісся, викрадали дівчат, а сіверяне, тоб-то люде, що мешкали на північ від Києва по Десні, брали свій шлюб „на игриших межю селы“. Вказівка виключної цінности. Те як брали шлюб, необхідно впливало на характер сім'ї, на характер усієї родової групи, для котрої сім'я була основою кміткою. Навім треба взяти на увагу різницю в матеріальнім, економічним побуті: мешканці поля господарили головним чином біля землі, мешканці лісу жилися лісовими ремієлами. Ця обставина відбивалася, передовсім, на розмірі окремих родових груп.

Хлібороби, змушені господарчими вимогами, поділялися на відносно дрібні групи,—при первіснім господарстві, з його безкрайньою волею земельної займанщини, було корисно перенести вогонь святого огнища з осередка на окраїні займанщини. Промисловці—рибалки, ловці, борівники, нав'яки, передовсім почували не незручність спільного життя великими спорідненими групами, а його користь. Через те на територіях з переважно промисловим часеленням, як, наприклад, в Поліссі, до відносно пізніх часів затрималася форма життя великими родинними громадами (пізніше назвисько—двориче). Це заховали до певної міри риси стародавнього родового спільного життя.

Неможна припускати, звичайно, щоб ці окремі родові клітки осільки були роз'єднані, що між ними не було ніяких відносин. Відносини, без сумніву, були, як приязні так і ворожі: для розв'язання різних суничок були під рукою, як необхідне й неминуче—дрібна війна й кривава помста.

Але, крім цього, є певна можливість, припускати що в цю добу, що безпосередньо межила з часами зародження держави, окремі території, заносілі південно-руськими слов'янами й позначені у літописця назвиськома різних племен, об'єднані були в спілки. Це звичайно, були ті елементарні політичні спілки, котрі можна і зараз спостерігати у різних диких племен і котрі у етнографів відомі під назвиськом „Спілок згоди“. Головною, коли не виключною, метою таких спілок згоди є захист від зовнішнього ворога,

що вимагали взаємної допомоги, а, значить, і взаємних приязних відносин, оскільки це було необхідно для даної мети.

Є певні докази тому, що такі „спільна згода“, інакше політичні спільки окремих племен, дійсно, існували. Арабський письменник Аль-Масуді прямо каже про велику й душу спілку Великана—волилян, як можна було б зрозуміти. Ще цінніше для нас те, що початковий літопис згадує князів, котрі не мають нічого спільного з так званою Рюриковою династією; в умові Олега з греками говориться про світлих князів, що сидять під Олегом, в безвідданні про помсту Ольги згадуються князі деревлянські. Князі ці—як свідчать нагадачі умови—сидять по городах, а города ці, звичайно, є центрами племенних територій: на території сіверян були города Чернигів і Любеч, у полян, крім Києва, Вашгород і Ветечі; у деревлян Туров, Іскоростень. Города мали виникнути лишень від зусиль великої територіальної спілки, значить, щоб вони виникли, необхідно існування хоч би й початкової організації політичного характеру.

Значить можна сказати, що суспільне життя населення південно-руської рівнини було насичене політичними елементами; але, щоб відбулося кристалювання, тобто державне об'єднання, необхідно було устряти в це життя, мовляв, чужорідному тілу. Таким чужорідним тілом і стала Русь.

Чим би вона не була, ця загадкова Русь, чи прийшла во в берегів Чорного моря,—як це нам здається,—чи з берегів моря Балтійського по загальній гіпотезі.

Примітка: Порівняння різних місць літопису й інші міркування висувують ось яке припущення, як найбільш правдоподібне. В складанні руської державності брали участь два елементи, що були близько споріднені—Русь чорноморська й скандинавські варяги: про їх суттєві в Києві прямо свідчить літопис своїм оповіданням про напад Олега на Аскольда й Дира, в котрих останній—особа історична, про котру згадують арабські письменники,—ось що можна відносно неї рахувати за певне ¹⁾: по-перше, що вона була північно-німецького походження, що вона з'явилася не як нарід, чи племя, а як дружина чи своєвольна ватага, як ті новгородські молодці, що пізніше придбали Новгороду Великому величезні території з данниками чужородцями.

Сила Русь була не в численности, інакше вона не загубила б так швидко свої національні особливості, не ростанула б в словянським елементі, загубивши свою мову й звичай. Вона була дужою бойовничим і торговельним досвідом, військовою організацією, звязком з варягами чорноморськими й балтійськими, великим річним шляхом „з Варяг в Греки“, котрим опанували такі напів-торговельні, напів-харцизницькі варязьські ватаги, Русь Київська завше могла мати допомогу від своїх родичів. Таким чином, відносно невеличка кушка зайців, сидючи на Дніпрі у Києві, що був вузлом двох головніших допливів Дніпра—Десни й Припяти, легко могла прид-

¹⁾ Що Русь була німецького походження, про це ще певне не доведено, коли є думка, що під Русью розумілася тубільці—поляне, про яких літопис каже „яке ныне совомя Русь“. Такої думки про тубільське походження Русі тримаюся і я висловивши її і давши їй наукові підстави в своїй «Русской истории» 1914 р. Там зроблено огляд усієї літератури, просвячено цьому спірному питанню, серед якої найперше місце займають розвідки норманста акад. Кушіка і Томсена з одного боку і Геденона антинорманста з другого. Первісна історія Русі—України краще вяснюється, коли прийняти думку про тубільське походження Русі. Д. Б.

баги й затримати владу над тубільцями, що мешкали як по Дніпру, так і по басейнах цих допливів, тоб-то полянами, сіверянами й деревлянами.

Звичайно, успіх зайдів почасти залежав від стану, в котрім були тубільці словяне. Їм загрожували з сходу сильні хозари, що від берегів Волги поширили свій вплив, і не тільки торговельний, а й завойовний, через басейн Дону до басейна Дніпра: в цю добу хозари вже просто брали данину в полян і сіверян „по бѣлѣ ѿ вѣвѣрицѣ от дыма“, як свідчить літописця. Потім великою потребою місцевого слов'янського населення була охорона торговельних інтересів з їх головним напрямком до Чорного моря й Візантії: розкопки яскраво свідчать, що населення південно-руської рівнини вже при звичаєне було до культурного життя й почувало потребу в багатьох речах, котрі могло набути лишень шляхом торговельної міни з візантійським півднем. Що Русь, дійсно, була представником і торговельних інтересів населення, це видно з тих торговельних умов Олега й Ігоря з греками, які до нас дійшли. Як вона боронила південно-руських слов'ян від хозарів, про це оповідає літописця, з властивою йому, надзвичайно стиснутою й мальовничою, епічною манерою, „не дає (Олег) им хозарам дани платити. рок: „Азъ имъ противенъ, а вамъ нечему“. У східних, арабських письменників, заховалося свідчення про те, чого зазнала хозарська держава від Русі, починаючи з кінця IX століття і коли можна брати від сумнівів, чи була то Русь київська, то не підлягає сумніву, що в X віці київський князь Святослав остільки спустошив Хозарщину, що вона після цього не змогла вже підвестися.

З усього цього можна зробити висновок, що Русь, запосівши Київ, без особливих труднощів підбила під себе південно-руські племена, спочатку більш близькі до Києва, а потім і ті, що сиділи поодаль. Це підлягання, звичайно, не мало характеру заклик, тоб-то підлягання цілком з доброї волі, але не було воно й виключно примусовим. Без сумніву, були випадки, коли Русі тріялося примушувати, „примучивать“ до покори; так, Олег „примучил“ деревлян і „имѣлъ рать съ тиверцами“; так Володимир Великий підбив червенські городи й, таким чином, закінчив поширення впливів Києва на всю південно-руську територію.

Але, взагалі кажучи, підбивання це, відповідаючи, як здається, якимсь серйозним інтересам населення, не зустрічало серйозного опору. Інакше важко було б пояснити ту легкість з якою Київська Русь залюбки вирушала в далекі походи вже не за даниною, а просто на здобичництво.

Крім нападів на Візантію й походів на дунайську Булгарщину, нам відомі ще, як з літопису, так і від арабських письменників, й великі походи Святослава на схід. „Земля Руська“ в своїм процесі об'єднання вороже зустрічалася на своїх південних межах з дужою державою хозарською; Святослав поклав кінець хозарським домаганням. Його щасливі походи на ясів і косогів пояснюються зв'язками Київської Русі з Руссю поморською чь тьмутороканською.

Але чим же була ця Русь, і що вона вкладала в взаємовідношення?

Немає ніяких підстав припускати, що Русь цілком відбилася від народности, котра стояла на вищій, рівняючи до південно-руського слов'янства ступіні соціальної культури. Навпаки, вона жила, очевидно, тими же розуміннями родового, патріархального побуту: свідомість взаємної родової відповідальности, влада старшого в раді, кривава помста—все це у Київської Русі було спільне з слов'янськими тубільцями. Але велику роль

відограло те, що Русь осіла у Києві не родом, або племенем, а дружиною, тоб-то групою, котра пірвала свій кровний звязок. Таким чином, вона вклала в нерухомість родових форм новий елемент, складаючи нові відношення, а, вкучі з тим, і нові розуміння. Процес утворення нової форми суспільности, політичної чи державної швидко посунувся вперед під впливом домішки нового елемента до старого життя.

Але треба сказати, що спочатку—і на це відійшло не мало часу—Русь жила своїм власним, відокремленим життям. Візантійський цісарь Константин Порфирородний, що добре знав життя нашої південно-руської території, описує життя Київської Русі такими словами: „У грудні, з початком зими, уся Русь зі своїми князями вирушує з Києва і йде „на полюд’є“, тоб-то збирати данину ві своїх словенських данників. Данину збирають усю зиму; у квітні ж, коли Дніпер звільнявся від льоду, Русь повергалася у Київ, мабуть на моноksiлах або на дубах, які лагодили їм ті ж дашки на верхів’ях Дніпра й по його верхніх допливах. Данина збиралася медом і хутром, що було головною річчю торговельних зносин з греками. У літку Київська Русь вела торгівлю і, треба гадати, рибалювала в гирлах Дніпра, як це видно з одного місця в умові Ігоря з греками: греки вимагають, щоб Русь в осени, з наближенням зими, неодмінно поверталася додому, а не залишалася б в гирлах дніпрових, а вкучі з тим, щоб не коїла лиха корсунцям, коли натрапе на їх тут у гирлах, на рибалюванні. Але чого могла пробувати в гирлах Дніпра у літку сама Русь? Цевно, що те ж, рибалюючи. А що вона пробувала, й кодовгу в столиці Візантії для торгівлі—це ми знаємо напевне.

Пробувати тут, як це видно з умов, вона могла лишень в визначенім пункті, на підварках Св. Мами, мала право увіходити в місто лишень визначеними ворітами, в кількості не більше як п’ятдесяті незброєних чоловіків, та й то під доглядом урядового агента, „царева мужа“; руські „гости“ (торговці) мали право одержувати від візантійської скарбниці на протязі шости місяць місячне утримання хлібом, вином, мясом, рибою, овочамя, в додаток до чого давалася ще лазня, „єлако хотят“, а на повертання—карчі й прилад до човнів—вітрила, котвиці й инше.

Взагалі кажучи для перед-християнської доби нашої історії, умови Олега (р. 911) й Ігоря (р. 945) з греками є, можна сказати, єдиним джерелом безсумнівної, документальної певности і це джерело малює нам людей „роду руського“ моторними, торговельними, войовничими мореплавцями. Звичайно вони не тільки торгували, але й збирали данину, охороняли своїх данників, вишукували нових. Такими вони, безсумнівно були в дійсности,—такими малює їх і наш початковий літопис. Але треба зауважити, що фактам нашої історії поганських часів, які описує літопис, ми можемо йняти віри лише остільки, оскільки вони підтверджуються сторонніми свідочтвами, головним чином, візантійськими. Що великі князі руські, Олег та Ігорь, дійсно, існували,—цьому ми ймемо віри лишень через те, що їх ймення підписані під вищезгаданими умовами. Що руська княгиня Ольга була в Царьгороді й мала аудієнцію—ця подія записана з численними подробицями у цісаря Константина. Характерна фігура Святослава з усіма її властивостями, включно до зовнішнього вигляду, що нагадує запорожця, докладно описана у візантійця Льва Діакона. Таємною спругою усіх подвигів Святослава в Булгарщині була в значній мірі візантійська політика, що на свою користь нацьковувала одних словянських варварів на других. Поход Святослава на хозарщину підтверджується арабами. Що до яших

фактичній, які подає літопис, то важко розібрати, що саме належить фактичній дійсності, що пародній творчості, склавши переказ, котрий і використував літописець, що жив на два століття пізніш подій і осіб, які описав. Цей літопис відходить в своїх описаннях більш менш далеко від фактичної правди, не без сумніву. Звичайно, Олег не під'їздив на колесах, прироблених до човнів з вітрилами під мури Царьгороду; безсумнівно, що Ольга не „переклюкала“ грецького цесаря й, мабуть, не моталася деревлянам з тим красним витриманням, як це входить по літопису й т. д. Але зате літопис глибоко правдивий у другім відношенні. Вільний від риторички й нахилу до індивідуальної творчості, наш прагматичний початковий літописець зафіксував дорогачинні риси цієї побутової атмосфери, в котрій відбувалися події й виступали дієві особи й дов. Таким чином, де-що більш ніжно, ніж черствий, хоч би й достатній запис фактів. Коли князь і не робив тих вчинків і подвигів, котрі подає йому літописний переказ, то, в усякому разі, він, справді, був тим князем, яким його малює літопис: ватажком своєї дружини, зацікавленим, передовсім, тим, щоб за допомогою цієї дружини добути золото й ину данину, а в відношеннях до залежного населення, лишень тим, щоб „установити дани и урки, становити и ловити“. Таким же малює князя й старинка, хоч вона й не має нічого спільного з літописом ні джерелами, ні характером, ні прийомами творчості. До якогось часу князь зі своєю дружиною був сам по собі, земля ж зі своїм населенням—сама по собі. Землі платили свою данину, несли відбутки—чи то пособляв князеві будувати кріпости, що необхідні для захисту від ворога, чи будували який—небудь місток або переїз, без котрого ніяк було проїхати, чи, врешті, пособляв князеві на полюванні, котре в ті часи було не забавою, а справжнім промислом.

II.

З християнством починається крутий поворот в бік об'єднання двох ворожих оден одному елементів, котрі покладали початок руської державности. Звичайно, треба мати на увазі, що само християнство явилось не так вже раптово, як про це ми дізнаємося з оповідання літопису й підручників, що на нім засновані. Ще в ті часи, як Русь підписувала зі своїм князем Ігорем згадачу вище торговельну умову, Русь „хрещена“ вже складала, по відношенню „нехрещеної“, коли не більшість, то значну й впливову меншість. Очевисто, ґрунт для нової релігії був зораний протягом довгого часу і передовсім серед самої Русі, яка завше мала безпосередні зв'язки з візантійськими греками. Але раз християнство з'явилося й поширило на південно-руську рівнину свої ідеї й інститути, воно стало міцним знаряддям зближенням як окремих племенних територій між собою, так і дружинної Русі зі словянським населенням цих територій. Новий світогляд з його єдиним джерелом для усього сущого, з його пропагандою загальної любови й єдиної моралі, значував значіння родових подлів в думці і душі людей; церква ж, з її ієрархією, обрядами, літературою об'єднувала фактично навколо певних спільних і важких інтересів. А, крім того, з християнством з'явилася ціла низка нових розумінь і поглядів, суспільних, політичних, відовідаючих вищим формам культурного життя, й ці нові розуміння й погляди захопили перш за все князів і дружинну верству. Християнська догма й література оголошували новий ідеал володаря, найвищого судді, законодавця країни, і князі не могли не перейнятися цим ідеалом, котрий завше підтримувався й

толкувався духовенством, спочатку візантійським, потім своїм власним, але вихованим в тих же, візантійських, культурних поглядах.

Володимир Святославович не тільки сам охрестився з дружиною й мешканцями Києва, але зробив все, щоб привести до християнства населення усієї території, що була під впливами Києва. Нема чого повторювати усілякі відомі подробиці цієї великої події. Скажемо лише, що літописне оповідання про це має чимало легендарного характеру. Звичайно, усі подробиці оповідання про життя віри є продукцією пізньої творчості; також історичною критикою відкидаються і деякі подробиці, що до самого факту хрещення Володимира Св. Але загалом тут ми вже стоїмо на порозі дійсної історії: відтепер літопис набуває характеру певності. Нова віра дала владі ту вимушену релігійну санкцію, якої їй бракувало, і з того часу наші князі Володимири Св. користуються майже ніким і ніколи не спростованим правом на управління землею Руською. Підвищився авторитет княжої влади, й самі князі все глибше переймалися свідомістю своїх обов'язків що до організації й упорядкування своїх земель по тім зразкам, котрі увійшли в їх свідомість готовими, закінченими, найсправедливішими.

Літопис спочатку малює нам Володимира Св. старим поганським князем-ватажком на чолі своєї дружини. На протязі десятих років зрядку літопис приписує йому безперервні походи з края в край своєї величезної території і за її межі, то до неслухняних данників, то за новою данною й здробною, на червенські городи, що лежали на межах з ляхами, до ятвягів, вятичів та радимичів, (*Примітка:* Вятичі й радимичі—руські племена, що мешкали на Сожі, верхів'ях Десни й Оки, але не входили у склад південно-руської племінної групи) до камських булгарів й до Чорного моря в межі грецької держави.

Таким же князем, ватажком дружини, залишився Володимир Св. і в народній пам'яті; тільки вона освітлює його фігуру не з цього, мовляв активного його боку: майже увесь наш так званий старинковий епос, за невеличким винятком, має своїм осередком Київ і князя Володимира стольно-князького. Не дивлячися на те, що Володимир фігурує майже в усіх старинках, речі, котрими він характеризувався, досить мало. Але й це освітлює його фігуру вельми виразно. Володимиру старинки, очевидно, немає ніякого діла до землі, крім одного: оборони цієї ж самої землі. Має він відношення лише до дружини, що веде цю оборону. З усіх усюдів, з самих далеких країв території і з-за її меж сунуть дружинники на службу до привітного князя: тут і сіверський велетень Ілля Муромець, й приходець з далекої західної окраїни південної Руси, Галича Волинського, Дюк Степанович, й заморський гість Соловей Будимирович. Між ними є люде й князьського роду, як Добриня Микитович, й духовного походження, як Олекса Попович, і Іван гостинний син, й мужики Залішане. Усіх приймає Володимир зі щирою душею, для всіх на поготові келех вина, пива п'яного, меду солодкого, для всіх столи дубові покриті, ослони порозставлені навколо їх, несуть страви смашні. Звичайно, не кожному гостю пошана однакова: для людина в відомим йменням, чий і батько відомий, для славного велетня—місце поруч з князем чи з княгинею, чи навпроти; для якогось там вайди досить було „и на ніжнемъ конечку жьстечка немножечко“. Але кожен міг придбати собі почесне місце заслугами, подвигом. Селянський син Ілля Муромець, завдяки своїм видатним заслугам по обороні землі Руської, міг не тільки

вибирати на свою волю місце за княжм столом, але незадоволений з чогось на князя, міг паробити бешкету і в самім Києві. Взагалі треба сказати, що велетні старинки вмiли цінувати свої заслуги, вмiли себе оборонити й не дуже то панькалися з князем. Тут до речі згадати оповідання літопису про те, як дружина відмовлялася їсти деревляними ложками й вимагала у Володимира срібляних і як князь в ту ж хвилину задовольнив цю вимогу— „сріблом бач та злотом не здобуду собі дружини, а з дружиною здобуду й срібло й злото“. Велетні захищають землю, звільняють пляхи від ріжної ворожої сили, ставляють застави, здійснюють ріжні велетенські подвиги; крім того виконують особисті доручення князя: їздити на полювання, в далекі краї нагаєдити князеві молоду й т. д. За послуги князь обдаровує велетнів безлічю грошей, золотом червоним, сріблом чистим, перлом добрим. Старинковий епос, як відомо, викликає силу непорозумінь і суперечних теорій що до його генезису й відношення старинкового матеріялу до історичного; але наряд щоб було чого брати під сумнів те, що він дійсно чудово передає дух первісних взаємовідносин князя й дружини. Проте, сам старинковий князь Володимир, як здається, мало відповідає історичному. Він намальований особою пасивною: цілісінкний божий дєв бешкетує він зі своїма велетнями й гостями торговини.

Трапляється, розгніває його який-небудь велетень недоречним вибриком і тоді бігає князь по Ідальні, трусе своїми жовтими кучерями й буває навіть що з серця й посаде винного у льох глибокий, але звичайно все закінчується тим, що він кається й перепрошує. Але, коли ці риси й не пагадують нам історичного Володимира то, у всякому разі, це загальні типичні риси дружинного князя-ватажка, яким виключно й уявляють собі Володимира старинки.

Таким же дружинним князем малює Володимира почасти й наш літопис. Але він знає й другого Володимира, що береться до упорядкування землі Руської. Самий факт поширення ним християнства вимагав від його певної „організаторської“ діяльності: адже новий християнський громаді треба було дати ґеркву у всім складовім розумінні цього слова. Але літопис дає зрозуміти, що цей новий напрямок княжої діяльності не обмежувався лишень релігійною областю. Єдине, що знали робити старі поганські князі—це „дани и уроки“. Володимир Св. дбає про те, щоб зорганізувати суд в більш культурнім значінні цього слова.

Що це втручання в життя землі було результатом впливу нових ідей, видно з тієї ролі, яку відогравало в цій справі духовенство: адже ж воно було не тільки головним, але поки шой й сланим провідником культурних форм і розумінь. „И сказали епископа Владимиру: воль умножилсь разбойники; зачьм не казнить их“. Він же відмовив їм: „боюсь грѣха“... Воли ж сказали йому: „ты поставлен от Бога на казнь злым и на мвлванье добрым; слѣдуеть тебе казнить разбойников, но съ разследованіем („со пельтом“)“. Так наївно оповідає літопис про ці перші спроби надати суду певности.

І оборону своїх земель Володимир, як здається, розумів краще й ширше, ніж його попередники.

Він збудував на захист своїх володінь з боку степу цілу систему кріпостей на правім боці Дніпра по Стугні й Ірпеню, на лівім—по Десні, Остру, Трубеаку, Сулі. Крім кріпостей, для захисту насипалися ще вали й проводилися рови. Галицький єпископ Брунон, пробувши цілий місяць в

місіонерською метою при Володимировому дворі, свідчать, що сам бачив збудовані Володимиром міцні мури з брамами не тільки навколо Києва, але й десь на Стугні.

Треба сказати, що й потреба в обороні південних меж землі в ці часи настирливо вимагалася зовнішніми обставинами.

Південно-руські степи з їх кочовничим населенням, постійним чи тимчасовим, але завше ворожим та хижим, в значній мірі определили собою усю дальнішу долю південної Русі. І не встигла ще земля Руська як слід скластися політично, як степ уже починав загрожувати, починав висувати одвічне питання, яке так важко було Русі розв'язати. Ще за часів Святослава (р. 968) починаються напади печенігів, які тримали в облозі навіть самий Київ, та й сам Святослав, як відомо, наложив головою від їхньої руки. Володимир Святий вів з ними боротьбу так же безперервно. Хижакі одрізали молодий політичний організм від Чорного моря, яке до певної міри було його колискою. „Путь изъ Варяг в Греки“ вони перегородили на низу Дніпра. Поморська Русь мусила поволі вимирати, як атрофирований член; країна силоміць відсунута була на північ. Але все це дало свої закінчені наслідки пізніш. Поки що Русь з успіхом вела боротьбу з печенігами, котрі иноді повертались навіть у спільників руських князів, вела далі морські зв'язки з Грецією, і Тьмутарокань брала жваву участь в спільним житті руської землі.

Ярослав (р.р. 1019—1054) один з численних синів Володимира, сівши на київський стіл по довгих роках усобиць, що виникли між братами по смерті батька був другим князем—упорядником землі. Рис старого князя—дружинника у його вже ніби зовсім немає, принаймні, коли покладатися на літописне оповідання про його, яке велького князя київського. Війн він вів не багато, та й ті, які вів, викликалися, головним чином, суперечками з братами з за влади й потребою самооборони. Боротьба з Святополком, відомим під привидом Окаяного, втягла його в затяжні сутички з Польщею. Тут у Польщі, відбувалося приблизно й майже одночасно теж саме, що й у нас на Русі: складалася політична цілість, скупчуючи в одну масу різні розпорощені племенні групи, поширювалося християнство, столкуючи цю масу єдністю своїх частров та інститутів. Ярослав, втягнутий в ворожнечі сутички з Польщею, виявив в цих сутичках свідомий розум політичного діяча: в усобній борні, що там відбувалася, він підтримував партію об'єднання й християнства проти племенних й поганських змагань. Руській землі це втручання Ярослава в польські справи дало остаточне прилучення червеських городів, що лежали, мовляв, на периферії двох складавщихся політичних організмів, руського й польського; таким чином політична межа, як це й слід, зійшлася з межою етнографічною. Ярослав зі своїх походів у Польщу вивів силу бранців, котрих і селяв по р. Росі; по Росі ж будував городи-кріпости, продовжуючи таким чином і поширюючи діло Володимира Св.,—оборону південних меж від степових хижаків. Треба сказати, що за Ярослава печеніги вже менше непокоїли київське князівство, бо були знесилені новими кочовниками, що насували на них з Сходу, узаміторками, слідом за якими йшли половці. По рішучій поразці під Києвом р. 1036. печеніги зникли назавше для Русі.

В унутрішнє життя Ярослав вже втручався жваво й широко. Найголовнішим завданням суспільства, на чолі якого він стояв на цім новім шляху, на котрім воно опинилося завдяки історичним умовам, було зміц-

нення й поширення християнської культури. Росповсюдження писемності й книжкого навчання — ось той широкій шлях, котрим можна було дійти до цієї мети. І всім відомо, як Ярослав піклувався про це: як він сам „прилегла книгамъ и почыная е часто въ нощи и въ дне“, як збирав він книжки, набуваючи їх, звичайно, в Греції й Булгарщині, мав сяду перенесувачів для переписування, дбав про збереження з грецької того, чого не було на булгарській; відомо також, як він клопотався про духовенство, про будівання й прикрашання церков. Одно слово, він докладно бачило зусиль до того, щоб християнство в зовнішнього й обрядового, якого воно було, по необхідности, в початку, за Володимира, стало по можливості внутрішнім, увійшло в свідомість й почуття суспільства. Ярослав читав книги й, звичайно, переймався християнськими, а дкуні з тих, й римсько-візантійськими розуміннями про державний устрій і про свої обов'язки яко християнського володаря. А життя, між тим, бачилося повз його вільною хвилею, годуючися джерелами, у яких мало чого було спільного з християнським розумінням про істинне й належне, з римським розумінням про справедливе. Природно, що кожний володар, котрому не бракувало енергії, мусив був робити спроби яктось уладати це вільне й нестримале життя, подієдувати його до нових виноків, які ставляли йому християнська мораль й починавший складатися державний устрій. Ярослав зробив цю спробу своєю „Руською Правдою“ в її найдавнішій редакції. „Руська Правда“ — кодекс юридичних положень, почасти запозичених з правних розумінь, що панували в житті, почасти з візантійського права.

Завдяки розуму й енергії Володимира й Ярослава, політичний організм Руської землі склався й до певної міри зміцнів. Зовнішні вороги не загрожували його існуванню: східня сусідня хозарська держава не могла підвестися на рівні ноги по тій поразці, яку завдав їй велетень нашого літопису Мстислав Володимирович Тьмутораканський; про західного сусіда, Польщу, тільки що сказано було, також і про південних сусідів — печенігів. Дружні відношення з Візантією порушені були нещасливим морським походом на Грецію Ярославича Володимира; причини цього походу нам невідомі; це був останній напад Руси на Візантію.

Значить, ніщо зовні не загрожувало існуванню Руси. Але у неї був небезпечний ворог у середині, в сім'ї самих князів-володарів. Кожний з них, коли ставав володарем, міг більш чи менш перейнятися інтересами землі; але в той же час, усі вкупі й кожен з окрема, вони дивилися на владу як на свою родинну спадщину, в котрій кожен з них мусив по праву брати безпосередню участь. Відсіля розпоршення влади; щоб запобігти цьому лихові де-які князі-володарі починали вибивати до ноги своїх братів-претендентів на поділ. З трьох Святославичів зацілів від взаємного винищування один Володимир; старший володимирович Святослук позбувся таким же робом Бориса, Гліба й Святослава. Це явище у всесвітній історії не поодинокі; в багатьох випадках політична влада зміцнюлася лишень шляхом винищування братів і родичів. Але це не могло набрати систематичного характеру в християнській державі: вже Ярослав не наважився вбити свого брата Судислава, а лишень вкинув його „въ порубъ“ й мусив був поділити владу з братом Мстиславом Тьмутораканським. А за спиною братів-князів, що тягнулися всі до свого уділу в владі, стояли землі з окремих племенами, в котрих ще жеврили спеси про самостійне існування, вільне від данини відбутків на Київ і його князів.

Ледве склавшийся політичний організм вже ладен був розклатися на свої складові частки.

(Примітка: Література подана при третім розділі).

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ.

Удільна, завірюха й степові кочовники; унутрішній побут; Галицько-Володимирське князівство.

I.

Сучасний історик, беручися до історії тієї чи іншої країни, звичайно подає передовсім територіальний її опис—прийм, раціональність котрого не вимагає особливих доказів. Ми ухилялися від цього звичайного прийому—й не безпідставно. Держава, на початкових ступінях своєї розвитку не піддається оскільки-нибудь докладним определениям. Коли держава Олега, наир.,—якщо сюди можна прикласти термін „держава“—захоплювала Київ і Новгород, то це зовсім не значить, щоб першим київським князем належала уся територія, що лежить між цими городами, а значить лишень, що їм належала влада над обома цими віддаленими кінцевими пунктами великого шляху „із Варягъ въ Греки“, а значить, і певний вплив на протязі усього цього шляху, сполучений може з захопленням ще деяких пунктів у бік від шляху або його розгіткам. Определения меж, в сучаснім розумінні цього слова, тоб-то по периферії політичного організму, для цієї первісної доби неможливе: можна определити територію лишень по її, мовляв, центральним пунктам, то городам й річним шляхам.

Цей третій розділ присвячений так званій удільній ¹⁾ добі пізньоруської історії. Кожному відомо, що доба ця, з зовнішнього боку, характеризується поділенням території. Завдяки цьому поділенню, стають можливими більш докладні определения, хоч всеж-таки лише приблизні; тому ми й обмежаємося тут лишень короткими, цілком необхідними географічними вказівками.

Київська земля, область, чи князівство займала середній Дніпер від гирла Припєти до гирла Росі. Головною своєю масою вона лежала на правім боці Дніпра; на лівому березі її володіння йшли якоюсь, докладно невідомою, вузькою смугою. Взагалі залюднені місця, що горнулися до Києву й, значить, рахували себе частиною землі київської, лежали на території між Припєттю й Случью, Богом і Росью. Треба гадати, що населення цих місцевостей не було однорідним по племенному характеру й мабуть тут поляне літвовисі жили вкупі з деревлянами.

З Київським князівством було тісно звязане, територіально й політично, князівство Туровське (Турово-пінське) з північного заходу й Переяславське

¹⁾ Тут автор вживає старої термінології, яка зараз залишена, бо удільною добі звичайно називають часи з пол. XIII до пол. XV ст. і відносять це назвисько до північно-східної Русі. Добу ж з пол. XI до пол. XIII і навіть дальшу до XIV ст. я пропоную вживати в своїй „Русской истории“ областною, бо справді це назвисько більш відповідає дійсности, ніж назвисько „удільна доба“. Д. Б.

з південного сходу. Обидва вони то увіходять у склад Київського князівства, то існують окремо: їх територія також невизначена, як невиразна й пещікава їх історія. Туровське князівство, земля дреговичів, споріднених деревлянам, сягає своїми поселеннями по Припети до її верхівья, вклинюючися таким чином в землі князівства Галицького.

Переяславська „україна“, мовляв літопис, тягнулася невиразною лінією своїх городів—укрілень по лівим допливам Дніпра від Трубежу й Супоя через Сулу, Псел до Ворскли й горішнього Донця, впливаючися в дикий степом, де мешкали хижі кочовники. Переяславське князівство навіть важко назвати областю чи землею: це скоріш сторожова лінія. Що до населення, то треба гадати, що воно було переважно сіверським.

Але справжню землю сіверського племені було князівство Чернігівське, що лежало на північ від Переяславського. Його одвічна територія—басейни Десни й Сейма. Але північними своїми поселеннями Чернігівське князівство виходило по за межі південної Русі в землі радимичів і вятичів, до річок Волзького басейну. Факти що до Чернігівського князівства виразно свідчать про відокремленість цієї землі від київської: очевидно, під політичними відношеннями тут треба шукати племенного антагонізму, одвічної племенної ворожнечі.

В західній частині південно руської території в удільну добу виступили з більш менш виразними рисами, ще дві області, Волинська й Галицька; вони то існували політично окремо одна від одної, то утворювали єдине Галицько-Волинське князівство. Волинь лежала на верхівьях Припети й на правих її допливах, також по верхівьях Буга й Пуга; це земля дулібів, бужан або волинян літопису. З Волинським князівством стикалося на верхівьях Буга князівство Галицьке, у склад якого увіходили тіж самі бужани; але потім воно повертало до Карпатів, по північно-східним підгір'ям котрих і розкинулося. З Карпатських гір розселення йшло по р. Сану на північ, поки не зупинилося перед місцевостями, заселеними польськими племенами; а на південний захід, Дністром і Прутом, воно пішло геть далеко, пориваючися до Чорного моря. Чи відлеглість територій, чи племенна ворожнеча була тому причиною, тільки а ні жадна півд.-но руська земля не жила таким відокремленням від сільських центрів, від наддніпрянщини й Києва, життям, як земля Галицька.

Ось саме на які області поділилася південна Русь по смерті Ярослава І. Не слід думати, що кожна земля була постійною й незмінною одиницею. Навпаки, землі ці, князівства були в постійній русі. Вони то з'єднувалися під владою того, чи іншого князя, то роз'єднувалися; та чи інша частина території прилучалася то до одної області, то до другої; врешті в самих областях утворювалися уділи, тоб то нові обласні поділення. Але безсумнівно, що була якась сила, що змушувала області до відокремлення. Треба гадати, що цією силою, що об'єднувала область в областну одиницю, були, передовсім, племенне почуття, свідомість племенного споріднення, потім, мабуть, спільність інтересів торговельних, промислових і інших. Як би там не було, кожна область мала свій центр, вводі й не один, котрий був вузлом для її суспільних інтересів. Такими центрами були для Чернігівської землі Чернігів і Новгород-Сіверський, для Туровської—Туров і Пинськ, для Переяславської—Переяслав, для Волинської—Волимир і Луцьк, для Галицької—Перемишль і Червен, потім Галич, пізніш Холм і Львів.

Одночасно з об'єднанням Руської землі, за її західними межами, утворилися з словянських народностей два других політичних організми— Польща й Чехія. І тут ми спостерігаємо теж саме утворення уділів. Того мало, аналогічні явища відомі і в Сербщині й в Бугарії. Може що на все це й не треба дивитися як на історичний випадок, а як на прояв особливого нахилу словян до федеративних форм політичного устрою; але надмірність цього поділення, його незграбність і плутанина є вже безсумнівно випадковістю руської історії, особлива умовина наших історичних обставин.

У Ярослава було шість синів; у кожного з них в свою чергу були сини. Таким чином кількість претендентів на уділ в порядкуванні Руською землею значно збільшилася на протязі навіть і першого шістсотліття по смерті Ярослава. По розумінню тих часів, що панували в княжій сім'ї, старший в родиннім відношенні тим самим був старшим і по порядкуванні державою, сидав на старшій „стіл“, Київський. Інші ж одержували в свій уділ порядкування окремі „волости“, тоб-то області, по певній черзі, причому вартість області, яку одержував той чи инший претендент цілком залежала від того, на якому ступіню родинної ієрархії він стояв. Коли випадала якась ланка з цього ланцюга, це змушувало пересуватися усі ланки, які залишалися. Така була ідеальна схема княжих відношень. Але до здійснення її на практиці було так саме далеко, як взагалі далека практика життя від кожного теоретичного ідеалу. Здійснення цієї схеми зчасти мало серйозні практичні перешкоди; але, передовсім, проти неї йшов егоїзм тих же князів-старших, а тому й більш дужих. Сила завжди зумів прикритися правом. В супереч положенням архаїчного права були висунуті нові розуміння, по силі котрих син не міг користуватися тим, чим не користувався його батько. Князі старшого коліна прикладали цю юридичну норму так, що відбирали право у тих молодших князів, батьки котрих не встигли,— бо рано помирали—стати самостійними, одержати окрему волюсть. Так обійшлися старші Ярославичи з небіжем Ростиславом, сином першого Ярославового сина, Володимира, що вмер ще за життя батька, й з його дітьми Рюриком Володарем й Васильком Ростиславичами. Такі обійдені князі, яких ніби викинули, вигнали з княжої сім'ї, називалися изгоями. Іноді вони одержували що небудь від старших родичів з їхньої ласки, місто там яке-небудь, а іноді не одержували нічого. Але спокуса зменшити кількість претендентів на владу була остільки сильна, що старші Ярославичи, Изяслав, Святослав і Всеволод поширили изгойство й на синів молодших Ярославичів, Игоря й Вячеслава, хоч батьки їх і помирали вже самостійними князями окремих волостей. Це не все: два старших Ярославича, Изяслав і Всеволод, опинившись у владі, по смерті Святослава, повернули на изгоїв синів небіжчика, хоч батько їх і був де-який час великим князем київським. Таким чином на місце права стало одверте, простісенське насильство.

Але між изгоями небіжками були люде й талановиті й енергійні: такими були Ростислав і Ростиславичи, потім Олег Святославич або „Гориславич“, по мальовничому вислову „Слова о полку Игоревім“; необійдений був природою, як здається, й Давид Игоревич. Не було їхньої згоди на це; та чи міг на це піти навіть і самий звичайний з изгоїв? Справді, чим був князь без волости? А нічим. Боротьба за волюсть була боротьбою за існування в тіснім розумінні цього слова. До того ж изгой почували за собою право, й право одвічне, поламане насильством. Вони не могли не стати до самої

рішучі і заперклої боротьби за право на свій уділ в Руській землі. План боротьби загодою вирішувався зовнішніми обставинами.

Була одна руська область, до якої не могли досягти навіть і довгі руки старшого князя Руської землі, князя Київського—це Тьмуторокань: вона жила якимсь для нас вже цілком темним, відокремленим життям. Тулячи й тікали изгої й там знаходили гостиний пригук. В Тьмуторокані изгої збиралися з силою, склкали дружину, умовлялися з степовими хижаками, орди яких відокремляли Тьмуторокань від усієї Руської землі, і які завше були ладні вирушити на руські волости, особливо на чолі з руським князем. Вирядити таку експедицію, як здається, було справою не дуже важкою; і кожного разу столярні князі-дядьки мусили були гостро почувати, оскільки не міцні їх столи.

Изгою не важко було підвестися після поразки: він повертався назад у Тьмуторокань з тим, щоб вирядитися й знов підступити з новою військовою силою: в цім відношенні степ був невичерпанним. Як це все давалося в знаки землі, видно в „гіркої слави“ изгоя Олега Святославича—Гориславича. Очевисто, що цьому треба було покласти кінець; дійшли до думки про необхідність цього й самі старші князі. Треба було скласти який небудь компроміс, що задовольнив би так чи инакше домагання изгоїв.

В практиці княжих відношень був оден засіб розв'язувати великі й спільні питання; це—ради князів, піби княжі сойма чи віча. Перша відома нам рада князів,—Любечська (р. 1097) скликана була саме для того, щоб якось поладити непорозуміння між дядьками та небіжками—задовольнити изгоїв.

На Любечській раді князі поклали, що сини мушуть мати те, що належало їх батькам; ними стверджений був, по звичайному вислову, принцип отчизности, яко головний в княжих відношеннях. До даної ситуації цей принцип повкладався так; друге коліно Ярославове тоб-то унуки, мусили були одержати те, чим володіло перше коліно—їх батьки, як поклав лід Ярослав. Власне: цією постановою Любечської ради не було стверджено нічого рішучого й нового. І раніш діти князів спадкували своїм батькам в тих випадках коли це право спадкування не зустрічало перешкод з боку вишого права чи просто сили; з другого боку й по раді князі не завше одержували в володіння отчини. Але на зустріч принципі отчизности йшло прагнення областей до відокремленности. Кожна область була щиро зацікавлена тим, щоб мати князя від однієї княжої віти, тоб-то щоб столи її не переходили з віти до віти, як це мало місце спочатку. Таким чином, принцип отчизности, не дивлячися на всю фактичну плутанину відношень, на постійні його порушення, всеж таки, в решті решт, узяв гору, й окремі віти Ярославової „династії“ більш меш трірко зв'язали свою долю з історією окремих областей.

Великі наслідки для ріденно-руської історії мала постанова Любечької ради визнати за изгоями Ростиславичами право на червенські городи, що були осердям Галицької землі

Епергійні Ростиславичи й їх нащадки міцно сіли на свої уділи, і так однастайно стояли за їх, що зуміли відбитити від усіх спроб інших князів, особливо квівських, ссунути їх з місця. Прагнення Галицької області до самостійного існування було жваво підтримане епергійними изгоями.

Але внутрішній спокій не настав на Руській землі ні по Любечьським, ні по Витчевським (р. 1100) з'їзді, який скляканий був з тією ж метою.

Князів було занадто багато, й занадто було багато причин для взаємних сутичок. Кожний прагнув до кращих і більших волостей, у кожного було на поготові покликання на яке небудь право, а „волоститися“ (доходити волости) можна було лишень за рахунок другого, котрий ціколи не хотів з доброї волі віддати те, що вже мав; на першім плані йшла, звичайно, запекла боротьба між більш дужими за найкращий шматок, за Київський стіл. По відношенню до стола Київського залишилося, як здається, в цілковитій силі, не порушене ніякими княжими в'їздами й умовами, старе правило: на Київській столі мусить сидіти старший у роді.

Але принцип отчинности, так голосно й рішуче визнаний самими ж князями, позбавлював авторитет цього правила теоретично й ставляв перешкоди що до прикладання його на практиці. Через це Київський стіл лишень коли-не-коли припадав тому, хто дійсно мав на це право старшого. Один сів на Київській столі тому, що „голова йде до місця, а не місце до голови“, другий тому, що цього бажав Київ; третій тому, що почував за собою якусь зовнішню силу, на яку можна було опертися, хоч бы та сама була й чужоземною (чи то польською, чи угорською); у всякому разі на Київській столі сів той, хто в той час мав фактичну перевагу, чим бы вона не була. Оскільки в цій справі невеличке значіння мало право старшого—видно з такого приклада.

Онук Ярославів, Володимир Мономах був найприємнішою особою цієї так званої удільно-вічової доби, рахуючи від смерти Ярослава до татарської навали (р. 1054—1224). Батько його, Всеволод, був найосвіченішою руською людиною своїх часів, його мати—грецька царівна. Мабуть, завдяки впливам родянної атмосфери, Володимир Мономах придбав ту відносну культурність, котрою він так відрізняється від інших членів династії Ярослава. Маючи риси руського князя старих часів, енергію, запалливість, мужність, завзятість в досягненні мети, одвертий і щирий характер, Мономах, в додаток до цих гідностей здорової натури варвара, мав ще й прагнення до свідомого ідеалу, яке прищеплюється людині лишень цивілізацією. Його душа перейнята ідеалом християнського князя, правителя своєї землі й її оборонця, праведного судії, захістника усіх слабких і пригнічених „братолюбця, старпелюбця й доброго страдника за руську землю“. Таким чином Володимир Мономах уявляє із себе рідке з'єднання варварських чеснот з християнським настроєм почуття й культурно розвиненою думкою.

І ось ця, можна сказати, ідеальна людина, з її глибокою пошаною до права, сів на Київській столі, ламаючи, право старшого, й ламає не в шаленстві пристрасти, заплющивши очі й відкидаючи обовязки, а порушує тому, що не баче можливости зробити инакше. Він міг стати великим князем ще по смерті батька свого Всеволода (р. 1093), останнього з Ярославичів, що сів на Київській столі, але не сів на стіл і підтримував право на Київ свого брата у перших Святополка, сина старшого з Ярославичів Ізяслава. Коли ж вмер і Святополк, то право на Київський стіл переходило до братів у перших, чернігівських Святославичів, синів Ярослава другого. Тоді у Києві почався роз'єд, бо князі не хотіли мати у себе нікого з Святославичів, а воліли Всеволодовича, кладучи на його відповідальність за всі наслідки завірюхи, що неминуче виникне, коли він ще раз відмовиться сісти на Київський стіл. Володимир згодився. Остільки нестали були ті правні норми, по котрим переходив Київський стіл, що навіть такий охоронець права, як Мономах, мусив був його поламати. Як же могло це

хитке право встояти проти егоїзму й хизацтва, що наслідали на його во всіх боків.

Боротьба за Київський стіл тягнулася майже без перерви за винятком деяких ясних хвилин; такою хвилиною відпочинку було князювання Мономаха (р. 1113—1125), коли навіть невтомні Святославичи, не дивлячися на всі свої права зважилися думку про Київ за часи Мономаха, на бопі котрого була загальна пошана до його особистих високих якостей. Ця завсєкла боротьба трохи вщухла по смертешніи Кііва суздальським військом Андрія Юрєвича, Мономахова онука; Юрєвичи, що дістали від діда Мономаха, по принципі отчужности, землі Суздальські й Ростовські, перенесли на північ центр своїх інтересів й не дорозішлєся Київом. Поволі Київ цілком страчує своє попереднє політичне значіння, а, значить, і губє свою ціну в очах князів. У другий половині XII століття Київський князь все ще називається великим, але теж великими називаються уже в ці часє головні князі й інших областей, а великий князь Галицький вже мав на півдні більше значіння, ніж великий князь Київський. Соловйов в своїй „Історії Росії“ подає саме такі цікаві дані. Він враховує для удільної доби ті роки, в котрі на в місцє князі усобди, й каличує 80; значить усобди висєкали середічно, через рік. Звичайно, якрава мальовничість цієї цифри помякшується тем міркуванням, що кожна завірюха торкалася звичайно лише одніє якої небудь області, не поширюючися на усю територію; крім того в відрахунок Соловйова увішли й північні землі, яких ми не торкаємося, і котрі хоч і незначно підвісують кількість усю цю, а все ж таки піднісують. Щодо півдня, то дані Соловйова кажуть ось шо: в Київській князівстві за цей час усобди висєкали 23 рази, в Чернігівській 20, в Валійській 15, Галицькій 6, Туровській 4. Дані досить яскраві, особливо коли взяти на увагу, що усобди, тобто війна, тягнулася по кілька років безперервно, іноді більше десяти літ.

Значить, коли кожного політичного організму тратилася на внутрішню боротьбу князів. Минули часє далеких походів, головних завоювань, завважених мужовицями істориками. Реаліє сил ледве вистачало на самоохорону: та й чи можна ще сказати, що їх вистачало? Степ—це дике, хизацтво „дешет“, сунув на Руську землю все в більшою і більшою настирливістю. Тимуреків була відрізна, відрізна була й торговельні шляхи до Чорного моря. В степу печенігів уже не було; їх вигиснули узяторки; але й ці мусєло була звільнити місце половцям (куманам). Половці були воювана в дідічно більш небезпачливи, чєм інші степовики, чи через свою численність, чи через більшу енергію характеру, а може й просто завдяки більшій слаботі й респортивності самі Руські землі. Руський князід навіть в саме важливє вкрав те значіння, яке для його мало має це племє куманів була для нього „половцями“, тобто мешканцями поля, степу. Та й не дуже протягом більш від 150 років мара цього хизного мешканців поля велика врітєся в нашоє пам'ять. Половці це—также задє тє в нашє південно руськє історичнє сєдєна для цієї удільно-вічовє доба.

Сучасніє людиє навіть важко й уявити собі всю небезпачність життя на південній Русь, яка викликалає безпачність цих степових хизаків. Половці, поділені на кілька самостійних орд, занєсли увесь степ по цей і по той бік Дніпра від Черного моря до тих його північних меж, де кочовничі хизли стримувалиє заселеними й укріпленими городами. Таким чином, пів-

денна Русь, з боку степу в кожному своїм пункті була під постійною загрозою. „Почне селянин по-весні орати конем, й прийде Половчин, влуче його самого стрілою, візьме й коня, й жінку, й дітя, та ще й стодолу сизле“: такими словами, що за душу беруть своєю правдивою простотою, описує Мономах стан землі.

Городи, або краще городки, побудовані для оборони, не могли завше стримати половців, дужих своєю численністю. Та й що це були за городки. Досить згадати, що при облозі одного з них половцями частина городських мурів завалилася під вагою своїх нечисленних оборонців. Один історик підрахував кількість половецьких нападів, про які згадує літопис для другої половини XII століття: припадає майже по наваду на рік. А в цей підрахунок не ввійшли ті походи на Руську землю, котрі робили половці з залучку самих князів, що в своїх усобицях як і раніш зчаста спиралися на степових хижаків, не ввійшла й та безліч дрібних наскоків і грабунків, від яких завше страждала південна окраїна, й про які літописця нічого не міг ані знати, ані сказати. Напади на південну Русь були для половців головним, коли не єдиним промислом, коли не рахувати скотарства, яким вони живалися. Вони постачали ринки центральної Азії руськими рабами й таким робом добували собі „золото, паволоки й дорогі оксамити“, якими траплялося поживитися й руським князям під час щасливих набігів на половецькі вежі (таборища) Сусідство половців—було завше роз'ятреною болячкою на тілі південно-руської землі. Коли літописця торкається цього наблизкого місяця він залишає свій звичайний епічний спокій і в його тоні починають згучати ноти, повні трагізму. Ось як описує він половецький набіг: „плач великий сотворився в нашій землі, й спустіли села й городи наші. Одних ведуть у полон, других вбивають, ті тремтять, дивлячися на це, ті вмивають від голоду й жади... Цих в'яжуть й штовхають ногами й мерзнуть вони на морозі змучені холодом, в кайданах, стомлені голодом й жадою, з збліднілим видом і чорним тілом йдуть невідомим степом, з запаленими язиками, голі й босі, з ногами подертими терпом. Один промовляє до другого: я з такого городу“ або „я з такого села“, й умиваючися слізами оповідає про свій рід. Спустіли наші городи; луки, де паслася худоба, коні, візці й бики, все тепер спустіло; лани наші стали за притулок звіру“...

„Слово о полку Игоревім“ дорогоцінна перлина руської старої поезії, вибуяло з глибин душі якогось великого народного поета,—душі, схвилюваної й зворушеної до краю цим жахливим народнім лихом.

Відсіля палке співчуття до походу молодих сіверських князів, що покладали „переломити спис кінець поля половецького“, тоб-то перейти землю Половецьку з края в край, та або наложити головою, або „зачарнуги шоломом Дону“. Поет, як здається, сам дружинник, розумів нерозсудливість цього походу з політичного погляду: але безпосереднє почуття змушувало його відкидати геть холодні міркування розуму, як змушувало й самих князів йти на неминучу загибель в саму гущу жахливого „незасмого“ половецького поля; там, „діти бісові в погані Половці зібравшись й з Дону, й від моря, й з усіх країв“, так легко могли оточити, відрізати й перебити хоробрих русічів, „як не сипали вони стрілами гартованими, як не гриміли мечами харалузними о шоломи половецькі“. Уся прарада перейнята глибоким співчуттям до діла Ігоря й його дружини. Вона хоче застерігти й тим врятувати хороброго князя: сонце затьмарило йому темрявою путь, аріваві ворі віщують криваву днину, від моря йдуть чорні хмара, в котрих

тріпоцуться сині блискавиці. А коли на берегах Каяли „скінчили пир хобрі русичі, напоїли сватів та й сами полягли за землю Руськую“, тоді й „трава схиллася від жалю, й дерево склонилося до землі. Чорна земля васіяна була костями, кровію помита й сіяне сумом зійшло по Руській землі: застогнав Київ тугою, а Чернігів напастями, смуток розійшовся по Руській землі“. Так в яскравій уяві поета „Слова“ й природа, й Руська земля спливаються в одному спільнім лементі співчуття, коли руський сокол так неочачно залетів до моря далекого, де й задзьобав його чорний круг—поганій Половчин.

Як „Слово о полку Игореві“, так і літопис ладні цінувати усі надії й усіх осіб з погляду цього найголовнішого інтересу південно-руського життя, оборони від половців. Гідність князя стояла в прямій залежності від того, скільки енергії й уміння виявляв він в боротьбі з степом. Згадаймо до-речи, як князе, не дивлячися на всю свою пошану до династії Ярослава, без усякого вигнання Изяслава, старшого й законного наступника Ярослава, за те, що він відступив перед половцями, й вивели з „поруба“ (в'язниці) на князювання Всеслава Полоцького, зовсім чужого князя, який вдається, не мав доти а—ніякого співчуття у князів. Це був оден з перших набігів половецьких, після того як осіли вони в південно-руських степах, а вигнання Изяслава князями й тікання його до Польщі—першим вузлом, що переплутав нитки міжкняжих відношень й відношення їх до Київського столу. Популярність Мономаха й його наступників Мономаховичів в значній мірі залежала від того, що вони завше були на поготові до боротьби з степом й ніколи не вдавалися до половців за поміччю під час своїх сутичок з а иншими князями, що зчаста практикувалося представниками инших віток Ярославого роду.

Що могли зробити князі для землі, взявши на себе її оборону.

Тільки одно більш—менш важливе: наздогавати половців, відібрати у них награбовану здобич й визволити полонених. Переважанжені здобиччю половці страчували свою рухливість, яка зводила на ніщо боротьбу з ними. Адже коли й щастило відбити здобич, це тільки зменшувало заподіяне лихо: смерд повертався на своє попелище, але господарство його було знищене. Князі бралися запобігти лихові иншими, мирними засобами: складали, наприклад, умови з половецькими ханами, але половці були ще на тім ступіню культурного розвитку, коли люде, як Гомерові кіклопи, ще не тямлють закола і правди, і не вміють шанувати непорушність умов.

Бралися вгамувати ханів через споріднення, беручи шлюби з їх дочками. Це мало де-яке значіння, але відносно певного хана або певної орди; бо орд половецьких було кілька, й всі вони були самостійними й незалежними одна від одної.

Може з часом, при таких обставинах, мешканці південної Русі й повернулися б в данників половецьких, як би Руській землі не пособив той же самий степ, своїми несподіваними спільниками.

Річ у тім, що коли прийшли половці, то вони витиснули тих кочовників, що сиділи на степу раніш. Відсіля сутички між цими останніми й новими. Тиснуті половцями кочовники ці шукали захисту у Руса. Для руських князів, в їх боротьбі з половцями, ці погана „толковина“ (спільники) були справжньою дорогоцінною нахідкою. Сидючи на межі Руської землі з половецьким полем, це півкочовниче, півосіле населення було ніби сторожовою лінією. Найважливішим пунктом в цім відношенні було Поросьє,

територія між Росью й Стугною; але кочовничі оселі були й на землях князівства Переяславського й навіть Черняхівського. Крім торків і печенігів, літопис згадує ще Берендічів, Ксуїв, Турпіїв, Каспичів. Чи були це окремі роди тих же торків і печенігів, чи які-небудь самостійні народці тюркського племені — тепер вже вирішити цього не можна. Усіх їх літопис позмишував до кунів — звісно, слідом за звичайною мовою своїх часів — під загальним назвиськом Чорних Клобуків (тоб-то шапок). Звичайно, спільна ворожнеча не може так міцно звязувати людей, як почуття солідарности, засноване на свідомості племінного споріднення, — й літопис не раз скаржиться, що „Чорний Клобук лєстить“ (хитрує).

Але, осідаючи під захистом городів, залишаючи завички кочовничого життя, на користь осілого, Чорні Клобуки поволи втягувалися в земські й політичні інтереси того соціального організму, до якого вільно чи не вільно прилучилися. Здається, йшов процес асиміляції цього тюркського елемента південно-руською народністю; але історія не показує його нам, а лишень антропология доводить, що в етнографічний тип південно-руського племені влився елемент східно тюркський, так саме, як в тип племені північно-руського елемент фінський. Таким чином дифференцировались дві руські народності, причому ступінь і характер початкових, мовляв, вихідних різниць цих народностей між собою, зараз вже випливає з під наукового опрєдєлення.

Значить під зовнішньою рябизною й метушнею подій удільної доби захована досить велика одноманітність. Увесь зміст політичного життя цих часів — боротьба князів за зверхність, за Київський стіл, за волости, і в перервах — половецькі напади. Великий поет „Слова о полку Игоревім“ звільняє нас від необхідности подати докладну характеристику цих сумних часів. Поетичними висловами, повними сили, малює він стан країни на протязі усієї першої половини удільної доби, характерною рисою якої є боротьба з язгями, коли „за Онега Горєславича сіялося й росло усобиця-ми“, коли „Гинуло життя Дажьбожого онука, скорочувався вік людський в княжих коромолах“, а також і сучасній йому стан землі „Й примовив брат до брата“, — каже він про сучасних князів: „це мое й те теж мое“, й почали князі казати на мале „це велике“, а сами на себе кувати коромолу, а погані за всіх боків надходять з перемогою над Руською землею“.

Але молоде суспільство було повно життєвих сил, й життєві парості бучно вибували з під тернового хмизу міжкняжих відношень і ишого політичного лиха.

II.

Політичне життя південної Русі було розбите, як ми вже зазначили, на кілька самостійних течій: Черняхіво-Сіверське князівство жило незалежно від Переяславського або Туровського, Київське від Волинського або Галицького. Але все ж таки, живлова стихія, якою були перейняті усі ці самостійні течії, була однорідною, або майже однорідною. Це звичайно не значить, що волянянин, наприклад, не мав ніяких рис, які відрізняли його, скажем, від мешканця сіверщини: як раз навпаки, такі відмінні неодмінно були, коли не в залежности від відмін початкового антропологічного типу, то, принаймні, в залежности від зовнішніх обставин, в котрих жило те, чи инше плємя. Ми хотіли сказати лишень, що соціальна структура цих, поки ще вельми простих, суспільств була зовсім чи майже одно-

відною, в зв'язку з однорідністю елементів, якими в цю добу, керувалося життя цих суспільств. Маємо на увазі князя й його дружину чи боярство, церкву й духовенство. Ця рухома верства, що з більшою чи меншою зручністю могла пересуватися по всій території, між Києвом і Черніговом, Перемишлем й Переяславом, надавала одноманітний напрямок руському життю, хоч воно й було розбите по самотнім областним одиницям. Таким чином, виросло розуміння „руської землі“.

Примітка: Слово „руський“ за часи перших князів значило теж саме, що полянський, київський. Пізніш, в удільно-вічову добу, воно значило південно-русський, так що „руська земля“ значило, по термінології тих часів, південна Русь, напр. Переяслав Руський, тобто південний, щоб відрізнити від Рязанського й Заліського; під роком 1200 літописця помічає початок князювання князя Романа, „самодержця усієї руської землі“ (звичайно, південно-руської): в Суздальських літопису: „пішли Гюрги з Ростовді й Суздальці й в усіма дітьми в Русь“ й т. д.), як воно вживається в наших літописах й старих пам'ятках; таким чином, і ми маємо можливість говорити про внутрішнє життя південно-руської землі в удільно-вічову добу її існування.

Значить старо-руське суспільство цієї доби складалося з двох верств: вищої рухливої, що керувала й правила, й нижчої, прив'язаної до землі своїм господарством.

Але між цими верствами вже немає тієї протилежності, яка почувається в добу попередню. Життєвий процес зрівнював гострі кутки.

Вже не варяги чи інші чужоземці складають тепер цю вищу верству; вона поповнюється, головним чином, більш енергійними, заподатливими, талановитими елементами, які виділяються з тієї ж нижчої верстви. Треба гадати, що, з другого боку, й дружинники, обвикнувши в тім чи іншій князівстві, теж охоче сідали на землю, заводили, як це робили князі, „села тобто господарські хутори з вживанням рабської праці: рабів легко було придбати полоном чи куплею. Таким робом, життя будувало містки від одної верстви до другої, намагаючися їх зблизити. В свідомості тих часів не було перешкод до такого зближення: члени й тієї й другої верстви були людьми однаково вільними, значить, однаково правоздатними.

Наша „Руська Правда“ також, як варварські законодавства других європейських народів, пояснює цей бік своїми постановами про виру й головщину. Вира й годовщина—це платня за вбивство князя й родичам вбитого, що замінила собою родову помсту; вона прикладалася лишень до вільних людей. Платня ця була різна: в той час, як голова Огнищанина (княжого мужа) цінувалася в 80 гривен, голова простої людини тільки в 40 гр. Але ця різниця значила лишень те, що влада вище цінувала послуги однієї особи, ніж другої й, більш гублючи через вбивство, тяжчий карала убійника: проте й огнищанин й проста людина були однаково вільними, й значить, повноправними. Ім протиставлявся тільки хлоп, раб, в котрім „виры нѣтуть“. Таким чином, коли дивитися на елементи старо-руського суспільства не з погляду їх суспільних функцій, а їх суспільної правоздатності, то вони поділяються лишень на дві групи: людей вільних і рабів.

Політичний зв'язок, котрим київська Русь згорнула до купи південно-русські племена, відбирав потребу у старих родових, кривних спілок їх функцій; нові розуміння й інститути, занесені з християнством й зачатками

греко-римської культури, вороже зустрічалися з архаїчними поглядами й формами побуту. Але всі ці нові впливи багато сильніш відбивалися на вищій верстві тодішньої суспільності, ніж на нижчій. Ми вже бачили, як представники цієї вищої верстви, князі, легко ставлялися до споконвічного права старшинства. Вони раз-ураз запевнювали один одного: „ты в Володимирѣ племена старѣйши нас, а думай-гадай о руской землѣ и о своей чести и о нашей; а ты мене старѣи, а ты мя с ним и суди; не буди мнѣ вознати руки на брата старѣйшаго; азъ сложи главу свою за тя“ (за старшого) й т. д. Але це були тільки балажки; в дійсності й головами накладали в егоїстичній боротьбі за крещий стіл, й руку раз у раз піднімали на старіших, майже ніхто не звертався до суду старішого, ніхто не визнавав за цим старішим переважного права палнувати землю.

Так само мусили були залишити архаїчні правні розуміння й прості дружинники, коли поривали, для служби князеві, з тими кривими спілками, до яких належали, перивали, мовляв, з рідним ґрунтом. Коли дружинниками були й не чужоземці, що покинули десь далеко свою рідну правду, так і це мало міняло справу. Укупі з князем кочували його дружинники з області в область; та й осівши в межах одного князівства, дружинник виконував на службі у князя які-небудь обов'язки, які майже завжди викликали його переїзди з місця на місце. Не сиділи на місці князі, не сиділи й їх слуги: первісний механізм держави, що тільки що складалася, настійливо вимагав безпосередньої й найживішої участі керуючої класи. Скільки енергії прикладали до цього князі, видно між иншим, з науки Мономахової; життя ж дружинників складалося по типу життя князя. Ось через що „Руська Правда“ своїм головнішим завданням, до якого багато разів повертається знов, й ставляє завдання дати членам цієї, мовляв, служилої класи захист і забезпечення з боку держави, бо їм бракувало захисту з боку родичів. Мета цієї „Руська Правда“ намагається досягти шляхом докладного й дріб'язкового опреділення вир й головщин особам зазначеної категорії.

Архаїчний лад в розуміннях і формах побуту, звичайно, краще заховався в тій верстві старо-руського суспільства, що сиділа на своїх ґрунтах, прив'язана до них землеробством чи иншим яким промислом, що так саме безпосередньо залежав від ґрунтів: скотарством, рибальством. Кажучи про цю класу, ми вживали термін „пнжча“, але вживали його лишень по аналогії з явищами инних пізніших часів. В цю добу ця класа не була нижчою в тіснім розумінні цього слова, і хоч нею й керували вона була незалежною. Члени цієї класи, так само як і члени дружинної верстви, були, як сказано, вільними й повноправними. Політичне значіння цієї класи до якої переважно прикладається термін „люде“, з'ясовується тим значінням яке мало „віче“. Віче, народня рада, тоб то рада людей, чи мужів, даної землі. Ради ці мали місце, переважно в городах, яко центральних пунктах землі. Кожний вільний чоловік, *pater familias*, мав право—але не обов'язок—брати участь на вічі. Скликалося воно не для біжучих справ, а лишень по обставинам особливого, виключного значіння. Поміж таких обставин перше місце належить, звичайно, закликанню князя й угоді з ним про умови, на яких він приймає владу. Князі так чи инакше поділяли між собою волости, воювали за них і мирилися, якотсь погоджувалися—а, проте, вони нічого не могли здійснити без згоди на те віча. Тільки через віче здійснювалося все те, на чім ставали князі. „Єдність“ з землею чи її органом, вічем надавала князю ту міць, яку ми спостерігаємо в де-яких випадках; сутички ж вели

до того, що віче виганяло князя геть й кликало другого. Сідаючи на стіл, князь складав з вічем угоду, „ряд“, або „докончання“. До нас не дійшло ніяких угод південно-руських князів з вічами. Літописні відомости лише зазначають, що в тім чи иншій випадку князь „цілував крест на всій їх волі“, тоб-то погоджувався на всі умовини віча, або, по ряду з вічем, брав стіл „до живота“, тоб-то до віку; иноді умова торкалася спадкування стола— віче віддає князеві стіл „з дітьми“. Але це зовсім не значить, щоб народна воля обмежувала сама себе, згоджуючися на дідичну княжу владу. В разі незадоволення на князя, віче завше вважало, що має право відібрати стіл й від князя, й від його заступників й навіть виявляло ніби огиду до переходу княжої влади в спадщину: „не хоцєм быти акі въ заднічи“ (в спадщині), говоре київське віче, порушуючи свою угоду з Всеволодом Ольговичем, якому воно обіцяло взяти за наступника брата Ігоря. Але не заважало землям мати нахил до тієї чи иншої княжої вітки й переважно з неї обірати собі князів. Крім обрання князя й ствердження його через ряд, віча збиралися ще по питанням за війну й за мир. Віча не тільки вирішували чи бути війні, чи ні, а навіть вистривали в ті чи инші розпорядження своїх князів й змушували їх виконувати свою волю. Могли віча збиратися й по другим справам великої вага, але це, як здається, траплялося не часто. Таким чином хоч віче й не було постійним інститутом, котрий завше провадив би свою працю, а лише більш чи менш випадковим проявом народної волі, але ролю його в політичній житті землі не можна цінувати нижче, від ролі княжої влади. Коли біжуче життя керувалося князем й дружиною, що його оточувала і яка в особі „боярської думи“ завше приймала участь в правительственній діяльності князя, то напярм цієї діяльності всеж таки давала воля землі, котра завше могла через віче енергійно виявити цю свою волю. Коли земля й не втручалася завше в управління, то не через те, що не почувала за собою права, а через те, що не вважала це потрібним, доручивши управління князю з його радою.

З сказаного вище видно, що нижча верства була, власне, не нижчою, а спідньою верствою. Головною суспільною функцією її була творча праця, певна частина продуктів котрої йшла по добровільній угоді з князем на утримання верхньої, керуючої верстви. В розуміннях тих часів, фізична праця мала такуж пошану, як і „праця“ князя, якою було, головним чином, його „хоробрство“,—але з однією не одмінною умовою: щоб це була праця на себе, вільна праця. В тодішніх назвах для людей залежного, невеликого суспільного стану містяться розуміння праці в під примусу, праці на другого (раб, страдник). Ця вільна праця була безпосередньо звязана з землею, і вже в ті давні часи хліборобству, як здається, належало перше місце по між різних родів творчої праці.

„Лови“, тоб то полювання усякого роду—й не тільки як забава, але й як промисел, звязуються пам'ятками письменства й народної творчости (старинками) з князями й дружинниками, тоб-то вищою верствою суспільности (полювання, між иншим, необхідне було для військових зацасів); хліборобство—з нижчою. Але це ще не значить, щоб хліборобство не шанувалося, принаймні, в суспільній думці самої хліборобської верстви. До нас дійшла одна прегарна старинка—безсумнівно автентична, безсумнівно найдавнішого походження, котра ніби ставе собі за мету показати нам, як людина-хлібороб цінував себе й свою працю рівняючи з дружинником: маємо на увазі старинку про Миколу Селяниновича.

Фігура молодого князя Вольги Святославича, що іде зі своєю „дружиншкою хоробраю... кь городамъ за получкомъ“ (тоб-то збирати данину) відсувається на другий план перед грандіозною фігурою орача, з його кішастою шапою, клееною сохою, шовковими гужиками. Праця орача, який „оре в полі, ньокає, від краю до краю борозенки кладе, в оден край поїде—другого не видко, коріння, каміння вивертає, а велике все каміння у боровну звальює“—ця праця, очевидно, для старинки є великим подвигом, перед котрим ніщо ця дружинна їзда по данину. І скільки глибокої свідомости важливости своєї справи в відповіднім слові орача на привітання дружинника: „мені-пача потрібна божа поміч господарити“.

Ті криві спілки, котрими жили ці землероби, навряд щоб своїми розмірами були більше від великої семьи типа південно-слов'янської задруги.

(Примітка: Задруга—все одно, що велика московська сім'я, де родичі, тоб-то сім'ї братів і дядьків з небіжками, мають одне господарство, хоч іноді й не живуть навіть в одній хаті). Землеробське господарство може збільшуватися на користь собі лишень до певної межі: за цими межами зайві члени й зайвий інвентарь стають йому тягарем, від котрого воно мусить звільнитися в своїх же інтересах. Зайві члени відокремлюються й на нових ґрунтах, більш-менш відлеглих, щоб не завважати оден одному, утворюють нові господарства. Таким робом, розкорінюються по землі й множаться нові господарські одиниці, добро що держава не встигла ще накласти свою руку на яловий степ, поки що вільний, як Божа стихія. Але треба сказати, що літописи зовсім відмовляються пособити нам в з'ясуванні того, як складалося життя цієї підвалини староруського суспільства. Мовчать літописи, мовчать і юридичні пам'ятки: звичайно, через те, що життя це, керуючися звичаєм, не потребувало близьких юридичних определень. „Руська Правда“, як зазначено вище головним чином, коли не виключно, має на меті вищу верству суспільства—її інтереси—особисті, родинні, майнові: всі ці численні постанови „о челядх“, тоб-то про холопів, рабів і закуців (різні відроди залежних людей), про відсотки, спадщину, відшкодовання („урок“), „покопи“ й „наклади“ (різні відроди судових кар), все це мало інтерес, очевидно, лишень для людей вищої верстви, коли додати до неї ще міцно з нею звязану групу людей торгових. Кривий звязок тут був вже, як зазначено вище, по необхідности попущений; „Руська Правда“ сама свідче про це. Але вкупі за тим, вона сама ж доведе, з другого боку оскільки все ж таки глибоко суспільство було перейняте стихією архаїчних почувань і розумінь, не дивлячися на розхитаність відповідних побутових форм. Найдавніша редакція „Руської Правди“ ще визнає право помсти, лишень обмежуюче її. Діти Ярослава новою редакцією „Правди“ знесли „убієніє за голову“, але „викуп бунами“, що став на місце помсти, є звичаєм, також міцно звязаним з архаїчним світоглядом. Розумілося, що викуп, завше чималлий, не без градацій, звичайно, плате „головник“ (убійник) не сам, а за допомогою родичів, обовязкова участь котрих в цій справі докладяє визначалася законом чи звичаєм: по певним правилам поділявся між родичами вбитого й одержаний викуп. Таким чином, переступи й його наслідки відбивалися не тільки на особі злочинця, але й на людях йому близьких. Остільки ще дужим було панування архаїчних ідей над думкою людей старо-руського суспільства, так важно було вивво-

лятися з під впливу цих ідей навіть членам коруючої верстви, які, здавалося б, могли покликати собі у поміч право цивілізованих народів, візантійське, як вони кликали його в інших випадках.

Суд судив в цю добу вже представник політичної влади, князь. Щоб зрозуміти це краще, треба взяти собі за погляд „Руської Правди“, і сучасного їй суспільства. Переступ був з одного боку матеріальною шкодою особі а з другого—порушенням суспільного миру, тоб то теж ніби шкодою суспільству, яка й вимагала свого матеріального еквіваленту князеві: за убийство князеві платилася „вира“, за інші вчинки „продаж“. Влада не брала навіть на себе розшукування злочинця; скривджений, як позовник, мусив був сам вести „свод“, процедура якого так докладно описана „Правдою“. З літопису й інших пам'яток видно, що судив не тільки князь, але й княжий тіун при чому нарід суд княжий завше ставляв вище від суду тіунського. Тіун завше викликає народній гнів й ненависть: це княжий слуга, зчаста, мабуть, навіть і не вільний слуга, а раб, якому князь доручив замість себе суд, як доручив би яку иншу господарську справу. В ті часи політична думка тільки що підводилася на власні ноги й князі ще не вмiли відрізняти державних справ від своїх особистих чи господарчих: через це змішання одних з другими, на наш сучасний погляд вельми дивно, характеризує собою усе тодішнє управління. Суд судили на княжих дворах, куди в певних випадках і відводили злочинця, як це видно з „Руської Правди“; там, мабуть, він складав присягу, або йому переводили допит гарячим залізом. Але як все ж таки міг судити князь, тоб-то, як він міг дізнатися правди, котра задовольняла б народне почуття, й, головне, як міг зробити це тіун, раб, значить, зчаста людина зовсім чужа? Треба пам'ятати, що в варварських громадах, як західно-європейських, так і в словянських, в старовину на суді правди дізнавалися звичайно колективно, спільною думкою певної кількості скликаних або зійшовшихся на той випадок мужів (судовим відечч). Звичайно не инакше було і у нас. Лишень в цивільних справах сторони могли, з доброї волі звернутися до князя, як мабуть і до всякої иншої досить авторитетної людини. Таким робом, судова роль князя була, головним чяком, в тім, щоб підтримати постанову, здійснити її зовнішньою силою свого авторитету, а поім виправити пересуд. Це, звичайно, міг зробити й тіун; але тіуни, зчасте, зловживали, виправляючи пересуд. „Руська Правда“ а нічого не каже про суд княжий; за те присвячує дуже багато місця судовим карам і пересудам. Крім убийства, за яке платилася „вира“, за кожний переступ, зареєстрований „Руською Правдою“, платилася „продаж“, тоб то грошева кара, що йшла на користь князя; самий процес, котрим виправляли „продаж“ потребував докладнішого визначення того, скільки треба вирпику, метальнику, отроку (княжі слуги, що виправляли „продаж“) солоду, баранини, курей, палляниць, гороху, солі, скільки вівса для їх коней й так далі. Згадаємо ще про „ротні уроки“, які платили князеві а присяги, про „залізне“, яке князь одержував, коли при допиті обвинуваченого вживали заліза. Як бачимо на цьому виправлянні зосереджується увесь интерес княжого правосуддя. Та й не дивно: з літопису відомо, якими першорядними ресурсами княжої скарбниці були її вири й продажі. Здається не тільки на тіунів, але й на самих князів населення мало призру, що до зловживання вирами й продажами. „А ті старі князі—говоре літопис, очевидно противставляючи в думці цим старим князям, князів сучасних—не збирали багато майна й не накладали на людей несправедливих вир і продаж, а коли була права вира, то брали її, й віддавали дружині на вбрю“.

З рече сказаного видно, що суд був значною статтею прибутків княжої скарбниці. Другим таким джерелом була торгівля.

В першій розділі ми звернули увагу на те, що зовнішня торгівля була до певної міри фактором самого утворення держави на руській території. З розвитком політичної організації, значить, і безпечності, охорони шляхів—підкування про які, хоч і вельми примітивне, узяла влада на себе, як це видно з постанов „Руської Правди“ про містки—зовнішня торгівля мусила була зробити значні успіхи. Але половці ставляли великі перешкоди розвитку цієї торгівлі, як раз на тій напрямку, котрий для руського півдня мав найбільшу вагу. Рух великим річнам шляхом „з Варяг в Греки“, маючи перешкоди в своїх вихідних пунктах в гирлі Дніпра, тратив силу на всім своїм протязі. Завдяки політичним змінам на сході, слабла й східна торгівля: араби зовсім кинули до нас іздити, зникла й Хозарська держава, під рукою котрої жваво йшла торгівля на Волзі й Каспійським морі. Але Київ почав помітно страчувати своє колишнє торговельне значіння лишень під кінець удільної доби. Все таки в Київ наїзжали гости,—не кажучи вже про купців з руської півночі,—„чужоземці усякої мови“, була жидівська вулиця, є відомості про київських купців, що торгували рабами й худобою з половцями, хустром в Криму й Азії. Крім товарів гроцьких і східних—головним чином річей роскошу, Київ був для руського півдня осередком торгівлі такою необхідною річчю, як сіль. Вона йшла в Київ з двох боків—морем з Криму й лелянки (Кам'яна) з заходу в Галичу й Коломиї. Князі як і раніш ставляли собі в обов'язок охороняти зовнішню торгівлю, котра тепер потребувала охорони з боку степу більш ніж коли-небудь. Як широко князі розуміли свої обов'язки по охороні торгівлі, а також і ту користь, що мали виконуючи їх—про це не раз свідчать літописи.—В певну добу, коли купці півдня вступали в руську землю трьома однічними шляхами—Грецьким, Солянним і Залізним—князі влаштовували цілі військові експедиції для охорони купців. Іноді ці експедиції прибирали форму справжніх військових походів, в котрих приймала участь сила південно-руських князів, не виключаючи навіть князів далекого Галицького князівства. Треба зазначити, що купці завше йшли великими валками: одна така валка, що шла з сілля в Удеча, нараховувала над триста людей. Звичайно, від цієї охорони князі одержували й пряму користь грошима, або певною частиною товару; але, мабуть, ще багато більшою була та користь, яку мала їх скарбниця від торговельних мит, які бралися при провозі товарів через митні застави, на містках, перевозах, на рогатках.

Унутрішня торгівля, звичайно, не мала тих перешкод, які гальмували торгівлю зовнішню й вона розвивалася поруч з загальним поступом суспільности. Але, з сучасного погляду, вона все ж таки була в цю добу зовсім незначною: треба пам'ятати, що тоді кожне господарство само постачало себе майже всім необхідним, й досить мало потребувало обміну. Проте по городах були „торги, торгові майдани,—у Києві їх було вісім,—де й вели торг, а також, коли треба було, правили суд. На торгах були княжі слуги, митники, які збирали „торгове“ князеві, з тих, хто продав що, або купив. Але цим не обмежувалася участь влади в торгівлі. Торговельний обмін потребує нехлибної ваги й добре зазначеної міри. Вага й міри належали фіску, й заваження на державній важниці й вимірювання державною мірою треба було платити князеві або церкві „всьече“ й „помѣрное“. При продажу вони митник клав на його тавро, за що знов таки бралося таврове мито. Таким

чинов торгівля, навіть унутрішня, була обмежена силою різних постанов, але за те купля-продаж набувала необхідної кріпости. Щоб зрозуміти, як важко було в ті часи надати необхідної певности торговому ряду, треба взяти на увагу і те, що справу обміну страшенно гальмував слабкий розвиток монетної системи. Правда, золото й срібло вже вживали на наших торгах яко внаряддя обміну й ці метали витискували старе й незручне знаряддя обміну-хутра. Гривна срібля (по археологічним нахідкам 10—15 лотів ваги) була у Київі не ваговою тільки, а ніби й монетною одиницею. Але київська гривна мала значіння лишень для Київської землі, а другі землі могли ¹⁾ мати й власні гривни іншої ваги; в монетних скарбах зустрічаємо й ще якусь дрібну срібляну монету, але з'ясувати її певне відношення до гривни не можна; здається, що вживалася вона на досить обмеженій території. З усього цього видно які перешкоди мав торговельний обмін в своїх же власних умовах.

Але мата й пересуди не могли підтримати навіть і таку примітивну державу, як руська держава удільної доби, хоч і платили їх, як здається, усі верстви, крім духовенства, яке в судовім відношенні підлягало виключно держві. Нижча, підлегла, і в купі з тим, творча, трудяща верства мусила була надавати певну частину продукції своєї праці на утримання вищої верстви, що взяла на себе порядкування землею й її оборону. Коли в попередню добу ці відношення мали де-які примусові риси, то тепер вони виникають. Вже не „данини“ звязують вищу верству суспільства з нижчою, а податки й відбутки, які накладаються, як здається, по згоді князя з вічем ²⁾.

Що саме, скільки й як удіяла нижча верства старо-руського суспільства з своїх здобутків на утримання вищої—наші відомості про це остільки уривкові й незначні, що не дають нам права на які небудь загальні й певні висновки. Податки збиралися з „диму“, „рала“ й „мужа“—усі терміни однаково означали господарство, бо під „мужем“, по гадці вчених, ніяк не можна розуміти кожного чоловіка, а лишень того, хто стояв на чолі господарчої одиниці. Але є вказівки й на те, що одиницею оподаткування було не окреме господарство, а округа, „сто“—термін, під яким знов-таки нема чого розуміти арифметичну сотню. Так князь Мстислав обклав Берестян ось яким податком: зі ста 2 лубна (барильця) меду, 15 десятків льону, 100 хлібня, 5 зебрів вівса й жита й 20 курей. З цього прикладу також видно, що податки збиралися також продукцією господарства, що підтверджується й іншими свідоцтвами. Збіжжя, мед, худоба—ось звичайні продукти, котрими нижчій верстві доводилося ділитися з вищою; але є вказівки й на те, що платяи іноді переводилася й на гроші. Як переводилася це оподаткування? Коли податками облядалося „сто“, тоб то ціла округа, то вона, ця округа, треба гадати, й переводила сама цей розклад, сама й збирала податок; залишалося лишень звести зібране на ближчій княжий двір—„стан“—або просто до княжої скарбниці. Але й старий спосіб об'їзду, коли не самим князем то його мужами, здається вживався; одного разу літопис повідомляє, що князі галицько-волинські дають князю чернігівському, щоб відшкодувати йому страту Києва, силу пшениці, меду, худоби й овець й дозволяють „ходити“ по їхній землі, очевидно, для того, щоб зібрати цей подарунок. Про відбутки можна сказати ще менше, ніж про податки: був „повів“, тоб то

¹⁾ Не тільки могла мати, а й справді мали інші гривни; наприклад була відома Чернігівська гривна. Д. Б.

²⁾ Тут ідеалізовані відносини верхніх класів до нижчих і навряд чи віче регулювало відбутки, особливо що до селян, в яких складалася більшість населення. Д. Б.

підводна повинність; мабуть населення брало участь в будові городів, мостів, гребель, доріг.

Усе добро, що збиралося, таким чином, в княжій скарбниці так чи інакше поділялося між княжими мужами й слугами. Справжній, добрий князь, на думку тих часів, мусив був бути щедрим, нічого не збирати для себе. Але члени дружинної класи одержували свій прибуток не тільки в княжій скарбниці, а почасти й безпосередньо з самого народу. Вище було зазначено, що вирник, металник—княжі слуги, що збирали пересуди, одержували докладно зазначену законом частину; так було й в інших випадках. Кожен княжий муж чи слуга, що виконував яке-небудь княже доручення, чи торкалося воно суду, порядкування, будівництва (городниє), незалежно від того, чи була то постійна посада, чи яка тимчасова справа, завше у купі з тим, годувався на народній рахунок.

Є вказівки й на те, що дружина одержувала від князя й грошове утримання. Літописця XIII століття, докоряючи сучасним йому дружинникам грошолобством, протиставляє їм стару дружину, ніби зовсім вільну від цієї вад. Дружина та годувалася—каже літописця—воюючи інші краї й борючись під гаслом „братія, потягнимо по своєму князеві й по Руській землі“. А не вимагали (дружинники): „мало мені, княже, 290 гривень“; не ходили їхні жінки в золотих обручах та в сріблі“. Очевисто, що на протязі двох століть удільної доби в дружинній групі відбулися значні зміни. Добір літописці цілком несправедливий. Як могли дружинники годуватися воюючи в інших державах, коли цих війн майже не було? При постійних війнах-усобицях княжим дружинам не доводилося дивитися на волости князів-ворогів, яко на ворожі країни. Це значило б нищити коріння у дуба. А в постійних сутичках з половцями нічого було плекати надію на здобич, аби своє як-небудь оборонити. Дружинну класу й могла прогодувати тільки нижча творча верства суспільства, народ. мовляв сучасним висловом, та князь, як природний і визнаний посередник між дружиною й народом. До того ж політична організація розвивалася й вимагала участі в своїм апараті все більшої й більшої кількості осіб, і, таким чином, військова діяльність дружинної верстви підмінювалася мирною, адміністративною. Але на кому ж у такому разі лежала оборона землі?

Передовсім всеж таки на тих же дружинах. Війни поміж князями велися майже виключно силами їхніх дружин, причому князі иноді закликали охочих людей з народу. Але без сумніву в де-яких війнах загального інтересу й значіння брали участь і земські вояки, тоб-то сам народ. Де-хто з учених висовує гадку, що де в літопису стоїть термін „вої“ треба розуміти як раз цих земських вояків; другі відкидають цей погляд. Що вест нарід в де-яких нагальних випадках піднімався на оборону країни—це річ зрозуміла й не потребує особливих пояснень: коли налетіли, наприклад, половці, то всі обороняються як хто вмів й може. Але також ясно, що всі, „стар і млад“, або „всі я дїтьми“, мовляв літопис, при осілім, хліборобським житті, можуть брати участь в війні лишень при зовсім виключних обставинах. Але як воно було при нормальних умовах, чи брала земля участь в обороні при цих умовах, про це історії нічого не відомо.

Та, по необхідности скорочена схема суспільного життя удільної доби, яку ми нарисували, буде не повною, коли ми не додамо до неї християнства: доповнюючи суспільний устрій, з одного боку, своїми інститутами, воно, в

другого, шляхом постійного впливу на особу, намагалося змінити й саме життя, прицеляючись йому вніти норивзіння й ставляючи нові ідеали.

Поганство наших предків, хоч воно й мало убогий тз вузький зміст, було єдиним своєю суцільністю: моральні й правні погляди утворювалися з поглядів релігійних; форми побуту були в цілковитій гармонії з поглядами. Християнство зруйнувало цю суцільність. В тіснім звязку з релігією воно пропонувало нову систему моральних поглядів, зотра розходила ся зі старою системою в самих своїх підвалинах. „Не пам'ятай лиха, люби своїх зорогів, відцурайся від батька й матери для ради Христової любови“ — все це ніяк не можна було зєднати з поганською моралью, бо воно цілком відкидало її. Новий християнський під авторитетним проводом церкви так сяк прививався до них несподіваних й чудних поглядів, до яких він не міг всьє, таки не мочувати інстинктивного повабу й вощапи. Але життя йшло своїм шляхом, керується імпульсами, котрі вироблені були попередніми фазами його розвитку. Описуючи вище устрій старо-руського суспільства ми вказували на те, як ще багато в нїм було старих родових й поганських елементів. Чи значить же не, що християнство нічим не відбивалося на житті суцільності? Ні, не значить; як раз навпаки, впливи християнства на суцільне життя починають бути помітними дуже рано і в різних напрямках; тільки ввизня ці мусали були зборитися на протязі століть, щоб дати певні результати, там більше, що церква, в особі своїх представників, сама мала волі переформувати етичне життя, що її оточувало, й багато в нїм піддала науковій теїї замість того, щоб нею керувати.

Рабство є тим суцільним бокм старо-руського життя, на котрім впливи християнства відбили ся найбільш сильно й помітно.

Рабі були необхідною річю того хязого й, вкупі з тям, торгового суспільства, яком була Київська Русь в нащавніші часи. Набіги на сусідні країна, котра ми звичає Русь перших князів, широко вощаляли руську землю, рабамі по свіденству й чужоземних письменників й власного нашого літопису, „челядь“ була найгодючішою річю руської торгівлі. Та й самий суцільний устрій, де вище верства існувала не творчою працею, що була уділом верстви вільної, вимагав існування рабів: вони були необхідні коли не для виробництва, то для особистих послуг. Але що рабів—„челядь“ вказали й для виробництва, на це в безоосередні вказівки: господарство богачів зливих „сел“ (тоб-то господарчих хуторів чи фільварків), а також, гр-ба гаяга, й бязрєвних, прощадилося рабською працею. Але яке було часове відношення рабського нащавення до вільного, про це ми не можемо висунути певної гаяга: можна сказати лишень, що воно, де відношення, да уть, було негалим. Предки наші не були жорстокими до рабів: про це прямо вказує чужоземні свідки. Але вони всеж таки дивилися на рабів так само, як дивилися на них увесь старий поганський світ. Раб є власністю володаря, об'єктом, а не суб'єктом права, тоб-то річю, а не особою. „Руська Правда“—котра багато говорє про рабів, в звязку з тям згазанням, яке вони мали для вільної верстви тодішнього суспільства, ще тримається цього старого погляду на раба, хоч вона де-в чому й виявляє нахил відійти від його: ввиривках, раба вже клячуть у суд, вбийство раба, хоч би й за провину, вже не бують прощом пощавленого. Звичайно, ці поступки на користь рабів робилися під впливами церкви. Але церква вимагала ще більшого. В науді в казках духовенства, які дійшли до нас в уривках, вона завше кагавувала, що раб така ж людина, як і володар, цілком рівноцінна перед

лицем Божим, що шлюб раба є таким же святим і нерозривним, що ним утворюється законна сім'я, котру бере під свою охорону церква, що за „ярость на раба“ на тім світі доведеться так само важко відповідати, як і за лють на всяку няшу людину, що „томлий челядь свою гладом і ранами“ все однаково, що невірний, естетик і харизматик. Все це в тих чи інших формах часто повторювалося й мусило було перетворити погляди на рабів. І сподівалося, що рабство якось поволі зникне, перетворюючися в інші форми залежності, котрі вже не мали специфічних рис залежності рабської.

Коли ми хочемо простежити на чім же відбувалися безпосередньо впливи церкви на суспільний устрій й інститути, то мусимо від певних суспільних шарів, як рабство, звернутися до вищих, до князів кол. В першій наочності ми вже зауважили той тісний зв'язок який мало у нас заведення християнства з ствердженням державності: авторитет княжої влади спирався на церкву. Але й крім того представник церкви завжди вважав за свій обов'язок й своє призначення втручатися в політичні відношення. Ми вже знаємо характер цих відношень для удільної доби: по постійній сварі князів поміж себе за Київського стола й з-за країх полостей „Мир стоїть до раї, а рать до мору“—казали князі, й так же охоче й легко починали війну, як і припиняли її. Постійне втручання церковної влади в політику в цьому відношенні мало добрі наслідки. „Княже, ми есмы приставлены в Руськой земль от Бога востягивати вась огь провобрелиття“,—так зверталися митрополити й єпископи до князів й відповідно поводитися. Князі часто нехтували вмовленнями духовних осіб, але ніколи не спростовували в принципі їхнього права звертатися до них зі вмовленнями. Але вмовленнями не обмежувалося: духовенство брало в політиці й більш активну участь. Річ у тім, що всі міжкняжі відношення були відносними угодами. А через те, що правна практика тих часів не виробила для цих випадків, та й не могла виробити, ніякого способу скріпити угоду, як удатися до Бога, чи присягою, чи цілуванням хреста, то духовенство по необхідності беручи участь в цих присягах і цілуваннях, тим самим ніби брало на себе обов'язки охоронця цих угод й судді над ними, хто їх ламав: віддука від церкви кривоверська була в руках духовенства могутнім збряддям қари. Це ще не значить, що духовенство завжди здійснювало це своє право: часто воно давалося мовчки на порушення присяги, а навпаки навіть звільняло від присяги, того хто її порушував, беручь, мовляв, на себе відповідальність за це перед Богом. Але робило це завжди в інтересах миру. Мир і братерська любов була в його очах тією вищою правдою, з якою воно нещадно зверталося до князів. Й траплялося—не часто, але траплялося, що слово духовної особи зумовляло піднесену руку, упереджало криваву бучу тоді, коли, здавалося, що вже нема чим її упередити. Але духовенство не обмежувалося тим, що втручалось в міжкняжі відношення, воно вступало також і в відношення між владою й населенням. Незграбний механізм тодішнього державного устрою викликав до життя такі колізії між особою й владою, які мали для особи важкі, иноді фатальні наслідки „де закон, там і кривди багато“, як каже найвищий вислів тих часів. Духовенство добре розуміючи своє право остожовання—„печалування“—за покривдженого, й взагалі, нещасного, було наготові, щоб удатися до вищої влади й її милосердя й тим пособити заподіяному лихові. Свідомо чи невідомо, але духовенство вибрало, таким чином, найкращий шлях, щоб зміцнити зв'язок між церквою й окремою особою, з якою тільки, вона, власне, й повинна була б мати діло.

Джерела дають нам право сказати, що церква в цю добу мала великий вплив на особу. Це не значить, звичайно, щоб вона встигла заново виховати цю особу в своїх ідеях: перевиховання—це справа століть й впливу низки умов, між котрими велику роль грають форми суспільного життя. Але всеж таки християнська релігія захоплювала чулу душу тодішньої людини; про це яскраво свідчать історія наших монастирів, особливо Києво-Печерського.

„З'єднав Бог таких ченців в обителі (Києво-Печерській), що саян в Руській землі як зірки: одні з них були постниками, другі вславилися тим, що майже не спали, інші молитвою, ті вживали страву через день або й два дні, другі їли хліб з водою, інші варену, а другі й сиру городину. Усі пробували в любові; менші корилися старшим; старші мали любов до менших, наставляли їх й радували як улюблених дітей. Коли з яким братом траплявся гріх радували його й поділяли між собою, трое або четверо, його єнитемію, великої любови ради; така була любов у тієї святої братії, стрим й самопокора. Й коли який-небудь брат ішов геть з монастиря, уся братія журилася цим, посилала за ним. Й кликала його в монастир; і йшли до игумена всі прохати за брата й молили игумена й приймали брата в монастир з радістю“. Що ці слова „Патерика“ не риторичні прикраси, котрих така сила в творах цього роду, а передача, в міру розуміння дійсного типу життя ченців, про це ми дізнаємося й з інших джерел. Гурток героїв-трудящихів, що живцем поховали себе в Київських печерах, зумів з'єднати аскетизм з подвигами чоловічолюбности, що викликали одночасно побожну пошану й щире любов до монастиря з боку народних мас. Треба гадати, що той дух, котрий підніс Києво-Печерське монастирське брацтво на таку виключну височінь, виник завдяки фундаторам монастиря преподобному Антонію й особливо Теодосію. Це була щедро обдарована природою моральна особа й вона зуміла покласти на монастирське життя де-які риси своєї виключної індивідуальної психології. Найвидатнішою з цих рис була пошана до праці. Теодосій, як був игуменом, сам невинно працював, не дурячися самої чорної й важкої роботи й того ж вимагав від усієї братії: усі мусили були увесь час, вільний від молитви й обовязкових господарчих работ, присвячувати майстерству; вироби йшли на продаж, а на гроші купувалоси збіжжя; ченці сами мусили були молоти його на ручних жорнах. Хто вмів з ченців, той переписував або оправляв книжки,—праця, яку не звичайно високо цінував преподобний Теодосій; на себе він узяв напярсти прядива для палітурок. Таким чином, преподобні фундатори Києво-Печерського монастиря відразу свою громаду поставили так, що вона стала ідеальним представником тих монастирів, які „не од царів і од бояр й багатства“, а „збудовані слізьми, постами, молитвами невинними“, мовляв літопис. Ченці монастирів цієї другої категорії, таким чином, не переходили, слідом за рештою духовенства, до людей вищої привілейованої верстви, не рвали свою звязку з народньою масою й тим викликали до себе гарячу любов. Преподобний Теодосій не встрявав в політику, але коли князі зверталися до його, ніколи не зупинявся перед тим, щоб сказати їм у вічі саму правду, якою б прикрою вона не була для князів. Ту пошану, яку він мав у князів та бояр, він повертав на користь усіх покрявджених та нещасливих, для котрих він був завше щирим оборонцем. Високий тон, що дав Теодосій життю ченців Києво-Печерського монастиря, довго існував й по його смерті, підтриманий живим переказом. Про те всякій побожній пошані був Києво-

Печерський монастир ми довідуємося з листа єпископа Ростовського Симона до ченця Полікарпа, початку XIII століття: він пише, що всю свою єпископську славу й владу вважав би за ніщо, аби тільки хоч дрючком сторчати, чи сміттям валитися в Печерських монастирі, що „Печерський монастир, як море, не держать у себе нічого гнилого—викидає геть”. З цього-ж таки листа ми дізнаємося про той інтересний факт, що біля п'ятидесяти єпископів Руської землі вийшло з ченців Києво-Печерського монастиря. Значить, монастир цей давав чималий процент усього вищого руського духовенства, що поширювало, таким чином, принцип монастирського розуміння християнської релігії й життя по всій простороні не тільки південно, але й північно-русьської землі.

В першій розділі ми сказали про заведення християнства, але не торкнулися церковного устрою, що утворився на Русі. Візантія не дала нам автокефалії (автономії), і руська церква під ала під перхву грецьку, царгородському патріярху; руська церква була мітрополіско царгородського патріярхату. Патріярх ставляв мітрополіта, а цей єпископів; на цім залежність від Візантії й кінчалася; у всьому иншому, за винятком, звичайде питань права каноничного, руська церква всеж-таки мала повну автономію. Церковна організація об'єднувала руську землю багато міцніш, ніж об'єднувала її організація політична, що кінцець-кінцем, була, всього-на-всього єдністю княжого роду. Мітрополіт жив у Києві й настановлявся патріярхом з греків: проте за удільну добу двічі були мітрополітами й руські обрані собором руських єпископів. Не знати, чи було це в наслідок княжих заходів що до автокефалії, чи випадковим результатом якихось політичних непорозумінь та замішань. Перші єпископи також були з греків або з болгар, але вже в першій половині XI століття на єпископських катедрах бачимо й руських. Ставлення єпископів і в нас, на Південній Русі, здається, не було справою одного тільки мітрополіта, але до цього звяво прикладали своєї руки й князі. Південчу Русь було поділено на більшу кількість єпархій, ніж північну, і подія цей мав деякий звязок з поділами на уділи. На території князівства Київського, крім мітрополії, були ще єпархії Білгородська й Юр'ївська; в князівстві Галицьким—Галицька, Перемишльська, Угровська (Холмська), далі йдуть єпархії, що території їх відповідали княжим уділам: Чернігівська, Переяславська, Туровська, Володимиро-Волинська, Тмутороканська. Своє утримання вище духовенство одержувало від княжої влади, передовсім в виді десятици, тільки ця десятиця не була таким добре організованим інститутом, як десятиця латинської церкви в Західній Європі: потім йому йшли пересуди з великої кількості судових справ, що підлягали церковному суду. Нерухомого майна, що прибуток з нього могли б одержувати єпископи, в ті часи майже ще не було. Крім пересудів і десятици, єпископи одержували ще прибутки з парохій і парохвіяльного духовенства. Нижче-парохвіяльне духовенство, власне попи, були в той час відносно досить численною суспільною верствою, оскільки про це можна гадати по кількості церков. В ті часи до церковної краси не були вибагливими: аби церква була, і був звичай заводити домові церкви; це робить зрозумілим такі, наприклад, факти, записані літописом, що під час однієї пожежі в Києві шістьсот церков згоріло, під час другої—біля сьомисот. Розуміється, тодішній Київ не міг рахувати на сотні більш-менш добре збудовані церкви. Мабуть, усі тодішні заможні люди заводили свої церкви й своїх попів: але від цих попів вимагали не більшого, ніж від своїх церков. Відсіль і виникали такі

недоречності, що звернули на себе увагу навіть царгородського патріарха і змусили його втрутити в цю справу: заможні люди ставляли вноді цолами своїх рабів, не звільняючи їх від рабства. Все це змушувало припустити, що загальний рівень цієї північної маси в цю добу був досить низьким, як в відношенні інтелектуальної підготовки до священства, так і в відношенні значіння її в суспільнім житті. Своє утримання навіть духовенство спочатку одержувало також, здається, з княжої скарбниці, а потім, коли християнство остаточно утвердилось, — від парохії й побожних фундаторів церков.

За монастирі ми вже казали вище. Тут ми мусимо додати ще ось що. Києво-Печерський монастир має виняткове становище не тільки через свою духову висоту й моральні впливи, що викликалися цією висотою: він в ті часи був чи не єдиним з відомих нам монастирів удільної доби, заснованим самими чехами. Усі інші південно-руські монастирі, що походження їм відоме, засновані були князями на честь своїх святих, з метою мати для свого роду місце пеховання, де завжди б точилася молитва. Тому ми зовсім не бачимо того, що на північно-руській говірці називається „пустыня“: монастир, заснований де-небудь далеко від осель у лісових ветрях. Усі монастирі Південної Русі побудовано або по городах, або поблизу від них.

Такі були зовнішні форми церковного устрою: що до реаліційного духу, втіленого в ці форми, то важко сказати про це що-небудь певне: бракує відомостей і суперечність тих свідчень, що маємо — тому на перешкоді.

З одного боку Печерський монастир в перші часи його існування, можна розглядати як грандіозний доказ тих великих впливів, що християнство мало на окремі особи старо-руської суспільності. з другого, в багату доказів за те, що народна маса всеж-таки під зверхнім обрядовим християнством, заховала живе поганство. Але ця суперечність не такого характеру, щоб змусити взяти під сумнів самі свідчення: життя завше перейняте такими суперечностями. Суперечності йдуть далі. Пам'ятки духовної літератури, що дійшли до нас, свідчать про надзвичайну нетолерантність в відношенні до чужовірців взагалі й латинян зокрема. А проте слава фактів говорять за те, що такої нетолерантності в дійсності не було. Південна Русь мала постійні тісні політичні зносини з Угорщиною й Польщею. Князі, а мабуть і бояри, принаймні, волинські й галицькі, віддавали своїх дочок за латинян, та й сами брали шлюб з латинянами: у Києві завше пробували не тільки німці різних народностей, але й жиди й вірмени, і ми не маємо свідчень про релігійні сутички. Коли зупинитися на суперечностях історичних фактів, то досить згадати ще хоч би й те, з якою щирістю, що доходила до самовіддання, князі побивалися про всяку красу збудованих ними церков, і як ті-ж самі князі, під час ворожих між ними сутичок, без сорому обдирали нарівні з хижими половцями — й навіть нализи — церкви, що збудовали були їх вороги. Очевисто саме життя мало в собі такі суперечності, а може й просто особливості, пояснення їх треба шукати в світогляді людей тієї давньої доби. Коли факти не можуть нам пособити вирішити питання, оскільки наші предки цієї доби при звичаїлися до християнства, то можна до цього питання підійти з іншого боку.

Християнство не обмежується впливами на почуття людини, але вимагає від неї й знання. Знання ж і собі вимагає передовсім письменності, а потім і деякої книжної дисципліни. Але письменність, не кажучи вже про яку-небудь освіту, була в удільну добу, здається, досить мало

розвинутою. Шкіл, оскільки можна судити, зовсім не було. По городах були письменні люди, що брали оочих до себе в науку, і пими, здається, і вичерпувалися всі місцеві просвітні ресурси. Правда, ма досить рано зустрічаємося з такими особами, як перший руський єпископ Іларіон, чи єпископ Туровський Кірілл, твори їх, що дійшли до нас, виявляють значні впливи грецької азівія, теології, і риторичної науки; трапляються й поміж князями люди з князьою освітою, як Володимир Мономах. Але народня маса, додаючи сюди навіть і вищу верству, за деякими винятками, не була навіть і просто письменною: можна припустити, що й вони не були добре письменними й навчалася техніці свого діла з слів навчателів. Правда, завдяка заходам князів, єпископів і освічених ченців, особливо кнївопечерських, нашому письменству цих часів не бракувало не тільки перекладів, але й оригінальних творів. Господсвюдженню письменства, звичайно, вельми сврияло те, що ми позаяили не тільки готову письменність, але й готові болгарські переклади книг, найголовніших і найнеобхідніших для засвоєння християнської релігії, і самі лише додали те, чого бракувало.—вище ми казали про діяльність Ярослава в цім відношенні. Книги були духовні, моралістичні, подорожні до святих місць; книжки були у князів, у заможних людей та по монастирях, і по своїй рідкості й дорожнечі були цілком невідступні для простого люду. Твори оригінального руського письменства свідчать про чутість і обдарованість природою ставо-руської людини: казані Іларіона, наприклад, чи „Слово о полку Ігоревім“ не можна не визнати за твори високої літературної вартости. Останніми часами відкрито фрески й мозаїки старих кнївських церков; вони свідчать про те, що вже в XII столітті під візантійськими впливами зароджувалося власне мистецтво старої Русі. Церква в ті часи була мало що не єдиним притулком для мистецтва. Правда, ще від часів пановства існувала в Кнїві художня техніка дорогочінних річей, покрас, як про це було вже згадано, але про дальшійший розвиток цього мистецтва ми нічого не можемо додати до сказаного вище.

Значить, які б не були значні докази талановитости руських людей тих часів, якими б глибокими не були сліди впливу християнства на окремих осіб і навіть на гуртки таких осіб, що скупчилися хоч би в печерах і по-за мурами Кнїво-Печерського монастиря, всеж-таки суцільству в масі далеко було до освіти, вона не мала навіть і простого її знавця—письменности, а значить не знало и справжнього християнства. Про иншу освіту, по-за релігією, в цю добу поки-що не може бути й мови.

III

Життьова стихія, що несла свої хвилі по самостійним обласним коритам, що на них поділилася Південна Русь, була однорідною, як сказали ми вище; але корита, всеж-таки, були ріжні. Через це історія кожного з південно-руських князівств, коли її розглядати окремо, має свої типичні, їй одній властиві особливості. На превеликий жаль, історичне освітлення, майже єдиним джерелом якого є літопис, дуже нерівномірно падає на всю історичну сцену: в той час, як одні князівства освітлені більш-менш добре, другі стоять у затінку, де инді так стемрявіє, що про життя під цім мороком можна і це найбільше—лишень догадуватися. Вище ми вже мали нагоду сказати, як мало заховалося історичних свідочств про князівства Переяславське й Туровське; може причина цього лежить в особливостях

історії цих областей, що тісно межали з великим князівством Київським. До того ж, існування Переяславської „україни“, гьво „Оплечья Києва“, ніби й не має другої радії й значіння, окрім оборони себе й усієї Русі від половців. Туровське князівство, земля дреговичів, що поховалися по петрях та болотах, укріпилося за нащадками одного з старших Ярославичів—Ізяслава, власне його сина Святополка Другого. Князівство розпалося на два чималих уділи—Туровський і Пинський, а потім кожен з них поділився ще на силу уділів дрібних; таким робом, князівство це зовсім загубило те значіння, що мало на початку удільної доби. Рід Турово-Пинських князів сильно розрісся й здрібнівши, вже не претендував ні на яке значіння по-за своїми межами, не шукав київського стола, не доходив волостей у інших місцях: цим князкам не було чим конкурувати з заможними супорниками. Територія ж їхня, своїми природними властивостями, не була остільки привабливою, щоб кому-небудь з сильних сусідів-князів впадо на думку доходити ці дрібні й убогі волості, що визнавали зверхність сильної „сусідньої“ Волинської землі. Зійшовши, таким чином, з арени, турово-пинські князі тим самим вийшли геть і з історії: літопис рішуче залишає ними цікавитися. Наприкінці всього цих князів розвелася така сила, що вони стали виходити на Волинь, але, звичайно, вже не удільними князями. Вони робляться родоначальниками де-яких значних волинських землевласницьких родів, що пізніш грають велику ролу, не тільки в волинській, але й взагалі південно-руській історії: такими були, наприклад, князі Острозькі. Ще в удільні часи ми бачимо двох з туровських князів на службі у князя галицького; це значить, що вони відмовилися від своїх княжих прерогатив. Значить, коли літопис мало оповідає про долю князівств Переяславського й Туровського, то треба гадати, тому, що він мало бачить фактів, цікавих з його погляду. Інакше стоїть справа з Чернігівським князівством, землею сіварського племені.

Область Чернігіво-Сіварська є, безсумнівно, одною з найважливіших областей південної Русі, як розмірами своєї території, характером населення, з його виразними рисами давньої племенної окремішності, так, нарешті,— і це головне,—тією роллю, що вона грала в загальній долі південної Русі, а також і північної; вона була ланкою, що з'єднувала обидві ці половини Руської землі. А проте історія її вельми темна. Знаємо трішечки докладніше лишень ті сторінки цієї історії, де вона переплітається з історією сусідніх областей: відношення чернігівських князів до Києва або до Галича, до половців чи до князів півночі. Унутрішнє ж життя цих областей, його особливості—про це джерела нічого не оповідають. Причина ось у чому: до нас не дійшли записи місцевих літописців, хоч безсумнівно були, коли судити по аналогії з іншими областями. Саме оцю відсутність чернігівського літопису, що мусив був би стати за матеріал для пізніших літописних звітів, і вважають вчені причиною тих прогалів в обласній історії Чернігівщини, що впадають на око. Але, дякуючи енергії започадливих й непосидючих нащадків Святослава Ярославича, що не тільки встигли закріпити за собою Чернігівщину, яко дідизну, але й завше встравали в усі міжкняжі відношення, літописцям і північним, і київським, і галицько-волинським раз-у-раз доводиться мати діло з чернігівськими князями, а значить, і писати про них. Ми дізнаємося таким чином, що чернігівські князі невпинно намагаються сісти на київський стіл. На перешкоді їм стоять одвічні супротивники Мономаховичі, що вважають великокняжество належністю свого роду й боронять це своє право з усієї сили чи вій-

кого народу.

вою, чи угодами. Але чернігівські князі не хочуть відступитися від свого ніби права на київський стіл: „ми не угри й не лахи, а одного діда ушукли“, кажуть вони. На де-який час їм пощастить захопити великокняжий стіл, але довго всидіти на йому не можуть. Ворог, сильніший від їхнього князя-супротивника, не дозволяє їм міцно усістися на київський стіл: ворог цей—народня воля, ворожий настрій Київської змлі. Князе перенесли своє почуття племенної ворожнечі з Сіверською землею, і літопис буцим устами князя висловлює свою ворожість: „не можемо підняти руки на Мономаховича, а на Ольговича (Ольговичі, нащадки Олега Гореславича, найенергійбіша вітка Святославичів) хоч з дітьми“; так, по літопису, висловлюється Київське віче.

Наприкінці удільної доби, в половині XIII століття, коли Київ уже зовсім загубив своє значіння, чернігівським князям пощастало на довший час заволодіти Київською землею, що зробиться ніби уділом землі Чернігівської. Але Чернігово-Сіверське князівство всеж-таки так і не склалося в сальний і самостійний політичний організм. Причина здається та-ж сама, що й причина зникнення з політичного обсягу Туровської землі: княжий рід страшенно розрісся. Уже при першій коліні Святославичів, Чернігівська земля поділилася на два уділи—власне Чернігівський і Новгород-Сіверський: другий по Чернігіву старий город Сіверців—Любеч—до часів удільної доби втратив своє старе значіння, і замість його висунувся Новгород-Сіверський. Потім обидві вітки Святославичів, Ольговичі й Давидовичі, так розрослися й поділялися князівство, що в йому можна нарахувати з двадцять уділів. Правда, чернігівські князі, звичайно, виступали досить одводуще. Між иншим треба зазначити, що на території Чернігівського князівства заховався той архаїчний порядок наслідування між князями, коли стіл переходив не від батька до сина, а від брата до брата, так що кожна смерть звлякала пересування всіх князів на їхніх столах. Ця система „літвичичього восхождення“ також, до певної міри, затримувала повний росклад території на дрібні складові частини. Через це то чернігівські князі й могли здійснити серйозні авантюри, що до них спонукувала з одного боку їхня енергія, а з другого, численність, що змушувала їх іти геть з рідної області, де робилося все тісніше та тісніше. З таких авантур на першій плані стоїть, звичайно, спроба Ігоревичів, синів славетного героя „Слова о полку Ігоревім“, заволодіти на початку XIII століття Галицькою землею. Авантюра ця мала трагічний і зовсім несподіваний кінець: трьох з Ігоревичів були засудили галицькі бояри, що за них Ігоревичи, почавши княжити, енергійно були взятися, і присудили до кари на смерть через шибеницю: єдиний в усій нашій історії казус судової кари на князів. Запопадливність князів Святославичів ішла, мабуть, поруч з запопадливністю самого сіверського племені. Коли приєднання землі в'ятчів було ділом князів, то, звичайно, ділом самого населення був колонізаційний рух на північний схід у чужорідні землі Муром і Мещери, по Оці й її допливах, і на схід до Чернігівської землі—нові уділи, що потім стали самостійними князівствами на чолі з тими-ж Святославичами. Але сівер'янське плем'я посувалося й на південь, в степ, не дивлячися на перешкоди з боку кочовників. Здається, саме воно мало найбільше відношення до темного для нас руського населення Тмуторокані, та й голосний похід сіверських князів у глибину половецьких степів, описаний „Словом о полку Ігоревім“, пояснюється прагненням розчистити давно знаємий і колись битий шлях до тмуторокансь-

них родичів, що заступили були степові хеллаки. За слід старого звязку сіверянських областей з чорноморським узбережжям можна вважати поселення так званих бродників, що розкидані були островами по донських степах і якое існували оточені половецькими кочовищами. Значить, про зовнішню історію Чернігів-Сіверської області ми знаємо дуже мало; коли-ж „Літєвський літопис“ переносить центр своєї уваги з Києва на далеку землю Галицько-Волинську, відомості про Чернігівську землю майже зникають зовсім. Особливості внутрішнього устрою й побуту цієї області нам цілком невідомі. Рід Святославичів Чернігів-Сіверських, князь-кінцем, так розрісся, що майже половина княжих родів Литовської й Московської держави має свій родовід саме від його.

Ляхи озвітають звістки літописів історію Чернігів-Сіверської області, не лишиє Туровської й Переяславської. Але на території південної Русі є ще одна велика область, про неї літописи мимохідь кидають кілька слів, щоб для того тільки, щоб пня своїми темними й загадковими словами звабити нас і заплутати в безвідставних гадках і гіпотезах. Тіверці й ульчі нашого початкового літопису, судячи з того, що в них були численні городи, як про це сповіщає літопис, і що саме їх греки звали Великою Русією, здається мусла б були грати велику ролю в нашій південно-руській історії. А, проте, по перших же коротких про них відомостях літопису, вони зовсім зникають зі сцени. Вони не входять у склад якої-небудь володств, тікнїй князь не одержує в них удаля, ніхто й ніщо не торкається їхньої території: очевидно, що вони стоять по-за політичним звязком, що звязує всі пня південно-руські землі. Тільки пізніше, в половині XII століття, ми можемо простежити по літопису, як невеличка частина цієї території уходить у склад князівства Галицького.

А тим часом, на цій же території, або в тіснїй з нею сусідстві виступає на історичну сцену шось надзвичайно загадкове. Це так звана Бодоховська земля. Земля ця, що задала таку добру загадку історикам Русі, з'являється в XII столітті лишень для того, щоб через століття зникнути знов. Все в літописах звітках про неї викликає сумнів і суперечки, навіть її географичне положення, що різними вченими опреділялося по ріжному. Але зараз, здається, стали на тому, що вона була десь між Київською й Волинською областю, на горішнїй Побоажі й Случі. Найцікавішим для нас в тих невизначних і неясних рисах, що ними малює її літопис є те, що на чолі цієї землі стояли, як здається, князі не з династії Володимира Святого. Князі цих було багато, як багато було й городів у цій землі, мали вони, здається, тісний звязок з народом, боролися самостійність своєї землі проти вишнїх сусіднїх галицьких князів. Але все це лишень викликає наукову цікавість, а не задовольняє її. Що це за князі були? Чи старі племенні князі, що зустрічаються до об'єднання Руської землі? І якого типу соціального устрою відповідав такий лад? Відповідь на ці питання, мабуть, була б укупі з тим, і відповіддю на сизу темних пняць нашого перед-державного побуту. Але питання ці, мабуть, ніколи не діждуться відповіді.

Але ось ми виходимо з темряви на поле більш-менш добре освітлене. Перед нами князівства Київське, Волинське й Галицьке; тут ми можемо задовольняюче простежити факти зовнішньої історії й навіть скласти собі деяке розуміння про особливості політичного устрою кожної області.

Зовнішня історія Київської землі, чи великого князівства Київського, усеїм добре відома; вона вкладається в кожнїй підручнику то руської історії

яко історії руської держави. Безперервна боротьба князів поволі зменшує значіння Києва, а в зв'язку з упадком Києва, яко столярного городу великих князів, страчує своє значіння й Київська область. Володимир Мономах (1113—1125 р.р.) і син його Мстислав I (1125—1132 рр), що особистими якостями й напрямом діяльності своєї повторював батька, були останніми з великих князів київських, що сиділи на київській столі так „грізно“, що впливи великокняжої влади за їх часи поширювалися на всю південно-руську територію. По них самостійність окремих князівств остільки швидко змінюється, що київські великі князі навіть і думку залишають про подібний вплив. Від смерті Мстислава до кінця XII століття вся історія Київського князівства складається з низки безперервних війн з-за київського стола. Боротьба Мономаховичів з чернігівськими Ольговичами сilitається з боротьбою Мономаховичів між собою, тоб-то північних віток Мономаховичів (ростово-суздальських і смоленських) з південними, з волинськими. Мономаховичі волинські, нащадки Мстислава—улюблені князі Київської землі. Але симпатії населення не в силі були міцно оборонити від хазик змагання Київ, що на нього зарилися всі князі землі Руської і представники рйбних віток княжого роду раз-у-раз змінюють один одного на київській столі. Найвидатнішою особою цих часів є опук Мономаха-Ізяслав Мстиславович. Княгини з поршанами (тоб-то житцями Поросся) й Чорними Клобуками намагаються з усієї сили затримати при собі цього князя, що його літопис титулує чесним, благовірним, христоролюбним, славним; незвичайною хоробрістю, енергією. дотепністю він нагадує свого діда: він мав жзаві дружні зносини з західними сусідами південно-руської землі—князями чешськими й польськими, і з угорським королем. І, не дивлячися на це все, він сидів на великокняжій столі лишень зельми короткй час, та й то, поділивши владу з старим і нездатним дідьком В'ячеславом (1146—1154 рр). Погром Києва Суздальцями Андрія Боголюбського, Мономахова онука, в 1169 р. й половцями, що привів смоленський Мономахович Рюрик Ростиславич р. 1203 відібрав у Києва старе його значіння й багачево, а значить, і привабність для княжих очей. В ці часи з невеличкої території Київської області князі-супорняки, щоб як-небудь замиритися, викроїли чотири уділи: Вишегородський, Білгородський, Трипільський і Переяславський; потім виділилося ще два уділи: Деревлянський з городом Овручем і Торчський, чи так зване Поросся. Через це й без того невеличка територія Київського князівства поділялася на сім частин. Звичайно, дрібний уділ з спустошеним Києвом не міг підтримувати значіння великокняжого стола. Особливістю Київської землі була та роля, що грало в ній чужорodne населення, Чорні Клобуки. Почасти під впливом цього населення, почасти завдяки особливостям політичних умовня, що в них поставлена була Київська область, в її устрії не помітно того, що ми помічаємо в устрії інших областей—певної постійности в взаємовідносинах її політичних складових елементів. Ні князь, ні дружина верства, ні боярство, ні народ, ні віче не мали в Київській області ніякої помітної переваги, що була б характерною для її устрію.

Волинське й Галицьке князівства, що займали більшу частину західної половини південної Русі, зовсім різко почали своє політичне життя, з тим, щоб також різко й закінчити його. Але в цю добу вони тимчасово були в федеративнім зв'язку. Зв'язок цей залежав передовсім від племенного споріднення: ті-ж самі бужани літопису, що були, здається, тотожні дулебам, або волинцям, складали населення й червенецьких городів, зерна землі Галиць-

кої,—потім від однаковості інтересів, що викликала їх територіяльним положенням. Половці не мають ніякого значіння ні для тієї землі, ні для другої: лишень хижі племена литовські загрожують Волині з півночі. Нарешті, спільною рисою історії обох цих князівств, рисою, що вони відрізнялися від інших руських областей були постійні—то ворожі, то дружні—відношення до Польщі: угри мають значіння, головним чином, лишень для Галицького князівства. Таким чином, політична історія обох цих князівств відрізняється, рівняючи до історії інших земель, більшою роллю чужоземного, західного елемента. Але, не дивлячися на все це спільне, князівства Волянське й Галицьке не створили одного політичного тіла. Може бути, що головною причиною цього—й в усякому разі, однією з причин—була та ріжниця, що можна помітити в суспільно-політичній устрій цих двох споріднених земель.

Волинська земля спочатку й досить довго увіходила у склад князівства Київського. Тільки по смерті Володимира Мономаха вона набуває самостійності, одійшовши до старої вітки Мономаховичів. Але, діставши Волинь, яко дідизну, ці Мономаховичі не залишали домагань на київський стіл. Навпаки, свою волинську дідизну вони вважали лишень за засіб, що ним можна було підтримати свої великокняжі домагання. Київське населення завше охоче йшло назустріч цій вітці Мономахової династії, що представники її мали лицарську щирю душу й ставлялися до народньої волі-віча з великою пошансю. Таким чином до кінця XII століття головний інтерес політичної історії Волині зосереджується на боротьбі великих князів з князями чернігівськими й іншими за київський стіл. Тільки наприкінці століття правнук Мономахів, Роман Мстиславович, дав инший напрямок історії землі Волинської. Це була одна з тих багато обдарованих природою осіб, що міцно увіходять в народню пам'ять і дають імпульс поетичній народній творчості. Для характеристики Романа Іпатський літопис підбирає найсильніші рислова, що мають ідеальний образ князя—оборонця своєї землі: „він кидався на поганих (литву, ятвягів, половців), яко лев, лютий був, яко пардуч, нищив їх, яко крокодил, проходив землею їхньою, яко орел, хоробрій був, яко тур“.

Ось цей саме Роман і з'єднав Волинську землю з Галицькою, скористувавшись тим, що в Галичині перевівся рід князів Ростиславичів (жоло 2200 р.). З'єднання таких великих князівств під енергійною владою Романа відразу утворило на південній Русі той політичний центр, що зник зі стратою Києвом його старого значіння; наприкінці свого правління Роман розпоряджався на власну руку й київським столом.

Літопис надає Роману титул „великого князя й самодержця усяї Русї“. Але частини нового політичного організму всеж-таки були звязані одна з одною остільки лихо, що знов розпался, як тільки сильна рука полишила держати їх зібраними докупн. По смерті Романа (1205 р.) його малі діти—Данило чотирьох років, що потім був Галицьким королем, і Василько—двох, не тільки, звичайно, не могли залобігти завірюсі, що счинилася, а навіть сами були її жертвами: багато років довелося Романовичам огинатися й по своїх землях і на чужині по чужоземних дворах, поки їм не пощастило знов заволодіти своєю дідизною. Треба сказати, що Волинська земля завше виявляла співчуття до цих своїх дідичних, хоч слабих і малолітніх, князів, і коли брати й повернули собі наприкінці батькову спадщину, то тільки

дякуючи енергійній допомозі землі. Данило сів в Галичині ¹⁾, а Василько—на Волині: між цими землями знов утворився ніби старий федеративний зв'язок, але спирався він тепер не на єдність влади, як за Романа, а на дружбу князів-братів і їх повну однотайність в усіх питаннях зовнішньої політики. Земля Волинська набула значіння й сили й це передовсім відбилось на успіхах її боротьби з хижим литовським племенем ятвягів, її найближчим сусідом по Бугу, що непокоїло її своїми набігами. Тепер ятвяги були зовсім пригнічені й почалася жвава колонізація Ятвяжської землі. Ятвяги завзято й уперто боронилися, але сили були нерівні й вони все посувалися на північ, поки, в решті к часам Василька Романовича—проте, вже по татарській навалі—їхні недобитки перейшли на Литву; землі ж їхні були поділені між Волинським князівством і Польщею (князівством Мазовецьким). Взагалі Волинська земля намагається поширитися на північ, в пониззя Буга, в землю Підляшську (територія сучасних Гродненської й Сідлецької губерній). В той саме час волинські князі поширювали свою гегемонію на сусідніх князів турово-винських, що мусили були „ходити під їхню руку“. У Волинській землі в давніх-давен було багато дрібних уділів: Пересопницький, Шумський, Бужський, Дорогобужський та інші. Але ці уділи не мали ніякого самостійного значіння, і князі їхні були в повній залежності від старшого князя, що сидів у Володимирі-Волинським. Таким чином, уділи ці не усували сили й єдності землі. Лишень багато пізніш, наприкінці XIII століття, утворився сильний Луцький уділ, але й це не порушило єдності землі Волинської. Мабуть єдність ця спиралася на свідоме й трітке народне почуття. Другою особливістю, в політичній устрій Волинської землі, було відносно більше значіння волі народньої, що репрезентантом її було віче. За приклад такої свідомої політики народньої може стати зазначене вище відношення землі Волинської до малолітніх дітей Романа. Але літопис оповідає й про інші випадки прояву народньої волі, діяльності віча.

Інше доведеться нам сказати про політичний устрій у землі Галицькій.

Галицьке князівство, як тільки набуло собі самостійности, zaraz-же виявляє нахил до огороженого відокремлення від Києва. Изгой Ростиславичі, одержавши по угоді Любечського з'їзду в уділ червенські городи—Перемисьль, Звенигород,—не зарилися на ківський стіл, не доходили крадях, інших волостей, але за те міцно боронили цілість і самостійність своєї землі: „ми стоїмо на своїй межі, а чуже нам не потрібне“, так відповідали вони, як каже літопис, своїм мужам, що намовляли їх скористуватися перемогою над ківським князем, що невдало вдерся був в їх межі, і заволодіти сусідньою Волинню. Змаганню галицьких князів до самостійности багато сприяло те, що Галицька земля не ділилася до щенту на уділи, дякуючи нечисленності членів княжого роду. Правда, у братів Ростиславичів, Володаря й Василька, залишилося по два сини; але швидко, за смертю інших спадкоємців, уся земля скучилася в руках запопадливого й енергійного Володимирка (1144—1152 рр.). У Володимирка був лишень один співспадкоємець, небіж Іван Ростиславович Берладник, що йому Володимирко дав, здається, в уділ далекий і невеличкий шматок своєї землі на нижнім Пруті, а потім і зовсім вигнав його з князівства. Володимирко є вельми яскравим типом завбачливого політика й невибагливого, що до засобів дипломата. „Многоглавий“ князь, здається, вживав своєї красномовности лишень для того, щоб ліпше заховати свої думки. Він укладав союзи й

¹⁾ Данило міцно сів в Галичу з 1229 року.

порвав їх, складав присяги й ламав їх, при потребі удавав із себе хорого, навіть уміруюго. Такими засобами умів він доходити своїх політичних цілей: змишлювати бажаних сусідів—руських, польських і угорських, шляхом оборонних союзів з їх ворогами, а деміж зміцняти й поширювати свої землі за рахунок зневолених сусідів. Коли проти його утворилася коаліція з півде-по-руських князів з Ізяславом Мстиславичем на чолі, що їй пособляли поляки в угри, то князь, щоб забезпечати виготовання Володимирком умов угоди, що на них він мусив був погодитися, послати в Угорщину за найбільшими свідками тих часів—хрестиком, що по polecазах зроблений був з хреста Спасителя. Володимирко присягнув на цю хрестик, але зараз же, як звичайно, зламав свою присягу. На докір, що зробив йому посол київського князя й погрозу Божою казою за привоприсягу, він сказав: „і що воно зробіть мені—огой маленький хрестик“. Літопис, сповідаючи про цю факт, звязує його з наскою смертю Володимирка. Хоч як має символічне моральне обличчя цього князя, треба визнати, що він багато зробив для зміцнення свого князівства. Він поширив його межі головним чином у низ ко Дністру, Пруту й Сугету до Дунаю й Чорного моря. Русь отримувє собі новия шлях у Візанцію замість старого, дніпровського, що заступили степові хижаки. Таким чином Галицьке князівство стало поширювати свої торговельні зв'язки, що викликало розвиток економічної діяльності країни, а вкупі з тим, збільшувало багатства, що було за підвалину політичній силі. Чи розумів, чи ні Володимирко цей взаємний зв'язок суспільних відношень—того не знати; але син його й наступник, Ярослав, називаючи поетом „Слова о полку Ігоревім“ за його розум Осма мислом, здається, розумів його добре. Розумний і освічений, володючи кількома мовами, Ярослав велик віддікався од своїх сучасників. Він не цінував військових авантур і подвигів, ніколи сам не вів перед у війську, та й війн, ввагав, вів рідко й мало, лише як спонуканий гострою необхідністю. Такою кінечністю, зазначав, було для його добитися видачі брата Івана Берладника. Цей оригінальний князь, що в нього відібрали уділ і вигнали з князівства, блукав зі своєю дружиною по всій Русі, ідучи то до того, то до иншого князя, що потребував його послуг. Але можна гадати, що на батьківщині він мав великі симпатії, і, готовий чинити симпатії простого народу, смердів. Як би там не було, Ярослав боявся його й „відмовив“—як каже літописець—усіх князів руських, короля угорського, польських князів „щоб були йому пособниками на Івана“. Один лишень черняхівський князь, Ізяслав Давидович, що був в той час на великокняжій столі, боронив бідолоху Берладника. Боячися видачі, Іван біжить у степ, спавовує подунайські гори, розбиває „кубари“—тораблі з товарами галицьких купців, і грабує галицьких рибалок у гирлах Дунаю. Потім з половцями й ординцями (чи берладниками)—очевисто, ягесь вільне населення степів, що наводять на думку про пізнішу беззачинну—обложив Ушицю, але залога „за яко“ боронила місто; смердя ж почали тікати до Івана „скакажу через заборона“. Потім Іван ягось зникає зі степи, щоб вмерти в Греції,—як сповідає літописець.

Значить, Ярослав, скучив усе свою діяльність на устроюванні землі. До нас дійшли відомості про те, як він, щоб поширити освіту, заведений був монастирях школи, а щоб віднести промислову діяльність країни, закликає ремісників з чужих країн. За довгі часи його правління промисловість і торгівля зробили, здається, великі успіхи, а вкупі з тим збіль-

шилося й політичне значіння Галицької землі, не дивлячися на те, що Ярослав зовсім не робив ніяких завоювань чи інших земельних надбань. „Слово о полку Ігоревім“ вельми ефектно малює можливість Ярослава „Галицький Осмомисле-Ярославе! Високо ти сидиш на сьом золотокоравім столі, підперши Угорські гори своїми залізними ногами, заступивши королеві дорогу, зачинивши Дунаю ворота—рядючи суди до Дунаю! Гроза твоєї по землях тече! Ти відчиняєш ворота київські: стріляєш з батюгівського золотого стола салтанів по далеких землях!“ Але вкупі з тим, за часи його управління вперше дає себе відчутти та особливість суспільно-політичного устрою Галицької землі, що виробила їй багато лиха й була причиною її нестачостя. Розуміємо перевагу боярської верстви, перевагу подібну їй не зустрічаємо ні в одній з руських земель. Вплив народу через його репрезентанта—віче, усудується на задній план і повільно зникає за боярською олігархією. Боярство це, треба гадати, спочатку складалося, як і в інших руських землях, з тих-само старших княжих мужів, а не з якоїсь там особливої земельної аристократії, що ніби розвивалася тут під впливами Польщі й Угорщина, як припускають деякі історики.

Тільки особливість положення Галицької землі дала їм великим мужам певну перевагу. Галичина рано відокремилася, а вкупі з нею відокремилася в дружиня, звязавши нерозривно свої інтереси з цією землею: в той саме час членів княжого роду було осьільки мало, що все управління землею неминуче лежало на боярах, що придбали, таким чином, силу й значіння. Уже за Ярослава Осмомисла бояри увійшли в таку силу, що встрявають в інтимні, особисті й родинні справи князя, а за його бездатного сина Володимира, що „бѣ поезнѣнъ питиѣ многому“, вони не тільки встрявають, а й просто починають верховодити, розпоряджати політикою країни, закликати й виганяти князів. Боярщина є характерною рисою устрою Галицького князівства, до останніх днів його існування. Боярська завірюха уцхля лишень тоді, коли влада попала до рук енергійного князя, що йому пощастило на деякий час вгамувати боярську сваволю. Таким князем був Роман Мстиславич волинський, що його закликала була одна боярська партія, не тім, як бездатного Володимира було вигнано. Не без перешкод заволодів Роман галицьким князівством; довелося йому вести боротьбу й з Володимиром, що теж мав своїх прихильників, і з уграми, що висували свого королевича, як претендента на княжий стіл, що теж мав свою партію серед боярства. Але коли влада попала таки до рук Романа, він держав її міцно до віку. Спираючися на Волгін, енергійний Роман став „тим самодержцем землі руської“, що дружбу з ним цінували й римський папа й грецький цар. Вище ми казали про його діяльність, що до Волинського князівства, що ж до князівства Галицького, то ми знаємо тільки те, що він вів завзяту боротьбу з боярщиною. Польський літописеця свідчить, що Роман поводився з боярщиною страшенно жорстоко. Правда це, звні, — в усякому разі ми знаємо, що галицькі бояри вельми вороже поставилися до малолітніх синів Романа, як вони померли. Почалася довга доба анархії, що тягнулася над сорок років, поки талановитий син Романа, Давид, не повернув собі батьківщину й не сів міцно на столі. Спекти за фактами цієї доби страшенно важко, через плутанину й калейдоскопність подій. Рік, два, і все новий претендент на княжий стіл висувається боярщиною. Руських князів різних віток змінюють чужоземні, польські й угорські. Два угорських королевича, Андрій і Коломак, регнули за цей час по

влязати в Галичину: обставина, що й досі служить для Австрії історичною причиною в її претензіях на Галичину. Про долю сіверських Ігоревичів, котрі, щоб зміцнити свою владу піби забили на смерть п'ятьсот боярів і сами загинули на вибеніці з присуду боярського, ми згадували вище. Побрав у Галичу великий князь кїївський Рюрик Ростиславич, дрібні князі волзькї, князяв де-який час навіть боярин Володаслав—єдиний, певно відомий випадок, коли на столі сидів князь не княжого роду. Не раз князю і Мстислав Мстиславич Удатний, син Мономахового правнука Мстислава Ростиславича Хороброго. Мстислав Удатний є вельми типичною фігурою свого часу, удальне-вічевої доби. Запопадливість і шалена хоробрість, глибока свідомість своєї княжої чести, що вимагає певної поведінки, вірності слову й т. инш., вистітї, пошана до народної волї—все це придбало йому славу і мас, і він був улюбленим князем і на півдні й на півночі, в землі Смоленській, у Новгороді. Але всі ці гаркі якості не були здібностями правителя, політика, дипломата; для діяльності правительственої він не мав найголовнішого, тривкого звязку з землею: та й віткіля він міг узятися у князя, що зовше мандрував в Торопуя в Торчеськ, з Новгороду в Галич? Мстислав віддав за Данила свою доньку й дособив зятеві заволодіти спадщиною свого батька, одначе, не раніш, як через чверть столїття по смерті Романа: та й сївши на стіл, Данило мусив був ще чимало прикласти сил до боротьби з уграми, руськими претендентами й власними боярами, щоб зміцнити свою владу. Боротьба ця ще не скінчалася, коли Галицьке князівство вкупі з усеєю південною Руссю вкрили хвилі монгольської навали (1239—40 р.).

Південно-руські князі й їх дружини толї вже добре знали, що то воно за татари, яка їх безліч, знали про їх військову вдачу, безщадну лютьсть. Коли року 1223-го в половецькі степи прийшли татари й нагнєнули половців, ті встигли приженити південно-руським князям думку про сильну небезпеку, що загрожувала їм усім; князі однодушно зїхалися в Київ на раду, однодушно узбрїлися й вирушили в похід. Але одностайності хватило не надовго. Коли на Калці підійшла рішуча хвиля, тоді виявилося, що Мстислав Мстиславич Удатний, тодішній князь Галецький, у сварці з Мстиславом кїївським і Мстиславом чернигівським,—і татари без особлявих труднотів нанесли страшенну поразку роспорошеним силам південно-руських князїв. Галицько-волзький полк з Мстиславом Удатним і Данилом були розбиті першакі, боки инші полки ще не встигли й налагодити до бою. Данила було поранено; відома сумна доля тих князїв, що їм не пощастило втігти.

За які несудь п'ятнадцять років ні дружина, ні князі не забули цих ляхних „иноплемєнних язик“, цих „безбожних ізмаїльтин“—татарів; але землі покв-що вони були певідомі. І ось, по довгій тиші, коли можна було вже зовсім заспокоїтися після вихорю, що налетїв, так саме раптово, як і вник, це лихо насувається знов, але тепер воно незрівняно страшнїше.

Слухошавши Рязаньську й Суздальську землі, тоб то Русь північну, Бату повернув на Русь південну. Ще року 1237-8 окремі загони татарські вдерлися Черкасава, Чернигів і їх землі. В осєди 1240 р. Бату з усеєю силою сялою вирушив на Київ. Від рвау його возів, рева верблюдів, та рвання коней, татарських стад не можна було учути голоса людини,—оповїдав літописец. У Києві на той час князя не було: на його місці був тисяцький Дмитро.

Щід проводом Дмитра кияни завзято боронилися, спочатку на мурах города, а потім по церквах та монастирях. Але все це було ніщо перед силою цієї стихії й ударами машин до розбивання стін, що вживали татарів. Від Києва Бату рушив на Захід, поклавши через Волинську й Галицьку землі проїти в Польщу й Угорщину. Татари страшенно спустошили все, що траплялося їм на дорозі. Пляно-Карліні, що проїздив через Галицьку й Волинську землі, по дорозі до Києва кілька років по тім, як пройшли татари, скрізь бачив сліди спустошень і руїни—черепи й кості людські: „більшу частину населення татари збили або узяти в полон.“—каже він. Але всеж-таки це було не те спустошення, що зазнала Русь північна. Татари, поспішаючися на захід, ішли по південній Русі судільною лавою, не виділяючи в бік загонів, значить, не роблячи того загального спустошення, що випало на долю північної Русі. Опіра вони майже ніде не мали: князі вважали за краще тікати, залишаючи землі на власну їх волю. Волинський князь Василько пішов у Польщу; Данило Галицький з Угорщини втік у землю мазовецьку; Михайло Чернигівський опинився в Сілезії.

Вже давно й довною мірою оцінювали те велике значіння, що мала монгольська навала для північної Русі. Що до південної Русі, то питання це досить темне й тому його важко розв'язати. Від часів катастрофи значна частина Русі південної ніби зовсім зникає з історичної сцени: розуміємо князівства Київське, Черкаслаське, Чернигіво-Сіверське; Туровське й раниш стояло осторонь. Як розуміти це зникання, про це буде мова нижче. Але безсумнівний факт, що по монгольській навалі історичне життя південної Русі скончалося на Волинсько-Галицькій землі.

Коли монголи повернулися в степи, повернулися й брати Романовичі на свої зруйновані князівства. Ідучи знову на Волгу, монголи залишили по сусідству з південно-західною Руссю орду, що мусила була кочувати між Дніпром, Росєю й попизням Дністра зі своїм власним „демвником“. Під оруду цих татарів—і, як здається, не з примусу, а з доброї волі—нідаються загадкові болоховські городи; мешканці їх мусять сіяти на татарів шевцями й просом. За болоховцями, за „людьми, що сидять за Татари“ тягнуть і інші городи, або союзи городів, що оплелися під час цієї зверхності, а може й раниш, зі складу старих князівих волостей, київських і волинських, городи по річках Тетереву в Горині. Треба гадати, що автономний устрій, хоч би й під татарською зверхністю, вбив їх до себе більше, ніж князівий лад. Згадаймо до речі, що й у битві на Калці ми бачимо у складі татарськго війська донських бродників, що, як свідчить літове, билися проти руських дружин не з примусу, а з доброї волі.

При таких близьких сусідах татарської орди з її руськими союзниками волинсько-галицьким князем нічого було й гадати про незалежність: сусідній стан їх був ще гіршим від того, що ствари й литовці, користуючися завірхою, все частіш вдералися в межі князівств. Але форми залежності всеж-таки не були тут такими важкими, як на північній Русі. Ми не бачимо, щоб татари посилали в Волинську або Галицьку землю своїх баскаків, щоб вони переводили тут реєстр. І коли Волян платила „татарщину“, (даннину), то Галицька земля була й від неї вільна; залежність її виявлялася в тім, що князь мусив був, по заклику хана або його темника, проходити з військом на війну. Як відомо Данило Галицький хоч і їздив в Золоту Орду, але не зазнав там такої знеси, як інші руські князі.

Татарська навала перервала боротьбу Данила з боярщиною, але не припинила її. Іпатівський літопис добре описує взаємні відносини цих двох політичних сил, що порідкували в Галицькій землі. „Бояря галицькі називали Данила собі князем,—каже він—але сами держали всю землю: княжив Доброслав і Судач, воїв оук, і грабували всю землю: прийшовши в Бакоту, без всякого дозволу взяв усе Поділля; Григорій же Васильович ходив довести піддану землю Черемшівську; і була від них велика ворожба в землі й грабжництво“. Літописця докладно оповідає про те, як Доброслав пустивши поза вухо княжу заборону, віддав келомийську сіль Лазору Демалевичу й Івору Малибожичу, „двом беззаконникам з смердого роду“—ті саме соляники, що великі князі (галицькі) мали для удержання урядників. Коли Доброслав розсварився з Григорієм і приїхав до князя, то „дряхав—як каже літописець—запшанив, в одній сорочці, що злі на землю не дивився, а Галицька була коло його стрешня“. Звичайно з таким ставленням до нього було прямиричтє кляю, хоч би це був навіть і не син Рамана, од сродних братів його підтримував: все це давно вже встигло виходити у жовні накатів Володимара Св. думку про те, що їх виключні права цілком безумеренні.

Мавуть татарська навала пособила Данилові зміцнити владу, бо бояри не мали твердїшої опори, що вони завжди знаходили в чужоземних сусідах, особливо в Угорщині, назвичайно знесиленої татарським спустошенням. Данило ж мав певну опору в землі Волзькій. Його міцна одностайність з братом Васильком робила з їх земель ніби одне політичне тіло, відоме в історії з ім'ям Галицько-Волзької або Галицько-Володимирської Русі, що в ту добу, тобто з половини XIII-го до половини XIV століття, і вичерпувалося вся історична Русь. Данило був найвидатнішим представником цієї Русі.

Багата країна, обдарована величезними природними багатствами, під розумним керуванням Данила й його брата, швидко загоювала свої болячки. Зруйновані городи відбудовувалися й заселялися; осаджувалися нові. Князі, маючи на чолі своїх головних ворогів—степовиків, покладали всю надію на добрі городи й з усієї сили владувалися про їх будування; між иншим Данило збудував город Холм, і місце для нього було вбране таке зручне, що він зараз же набув собі значиний центральний пункт території. З заклику князів-братів, в їхні землі тікали з місцевостей, спустошених татарами, різного роду ремісники й мистці, шли яхи й пімці, жиди й вірмени. Промисловість і торговельна діяльність знайшли собі в Галицько-Володимирській Русі родючий ґрунт і добру охорону. Ворожі відпошення з Литвою, що заважали землі вертатися до мирного життя, Данило повернув на дружні: його споріднення з Мідомгом, великим князем Литовським, було тим наріжним каменем, що на ньому збудувалася була династія литовсько-руських князів: цей факт пізніш дав надзвичайно великі наслідки для обох народностей.

Але татари пильно стежили за Галицько-Володимирською Руссю. Будівання городів, союз з Литвою, зносини з західними державами, що серед них пана проповідував похід проти монголів,—все це не заховалося від їхньої уваги. Темника Куремсу, що приятелював з Данилом, було відкликано, а натомість присланий був „лютій, безбожний“ Бурундай. Бурундай наказав знести городські укріплення, і це було зроблено—зацілів лишень Холм: добився він і розриву союзу з Литвою. Кілька разів орда Бурундая, під

різними причітками пустошила Волинську й Галицьку землі. Все це, звичайно, знесильняло Галицько-Волинську Русь, але не прищавило її ріст. Ріст цей, треба гадати, спирався в значній мірі на ті відношення, що ними Данило намагався зв'язати свою Русь з сусідніми західно-європейськими державами: принаймні численні свідчення чужоземних письменників про Данила в його часи свідчать про цей зв'язок. Римські курії звертають до Галичини своїх місіонерів, що клопочуться біля справи об'єднання церков, папа дає Даниду королівський титул. Таким чином, на південно-західній окраїні руської території виникло „королевство Руси“, новий політичний центр, що на деякий час скуличив був у собі все історичне життя південно-руського народу. Але значіння цього центру, на превеликий жаль, було тісно зв'язано з талановитою особою Данила й не довго пережило його, хоч і не зникло з його смертю (р. 1264), як гадає де-хто з істориків.

Щоб добре уявити собі історичну долю Галицько-Володимирської Русі, треба пам'ятати ось що: монгольське лихо значно відмінило територіяльні умовини Галицько-Волинської землі, а через це й її політичну долю: воно її відсунуло з півдня на північ. Татарська орда перервала торговельний зв'язок Галицького князівства з Чорним морем: „люди татарські й городи, що сидять за татари“ з їхнім автономним устрійом і обраними старшами, відтиснули князю, державну Русь не тільки від Наддніпрянщини (Полісся, Поділля), але й від Наддніпрянщини. Але природні багатства країни й розвинена промисловість її городів вимагали торговельних шляхів і ринків. А як на півдні ці шляхи заступили степовики, то рух повернує на північ. Починаються жваві торговельні зносини з німецькими городами, особливо з Торном. В той саме час Галицько-Волинська Русь, гублючи південь, починає й територіяльно поширюватися на північ—на бік найлегшого опору. Перш за все вона підбила під свою владу дрібні Турово-Пинські князівства. Про завойовання землі ятвяжської, пізніше відомої від іменням Підляшши, сказано було вище. По монгольській навалі земля ця остаточно була здобута спільними силами князів галицького й волинського, зколонізована в частині її під іменням Дорогичина, Мельника й землі Берестейської увійшла в склад Галицько-Володимирської Русі. Від Польщі була прилучена Люблінська земля, між Бугом і Вепром. В зв'язку з цим відливом життєвої енергії до північного заходу, що посувався геть від татарів і їхніх союзників, стоїть також і те значіння, що його надбав тільки-но осаджений Холм, також і те, що син Данила Лев переніс столицю Галицької землі з Галичу до Львова. Центральним по значінню городом для усієї території зберстає Володимир, вітків найлегше було держати в руці тільки-но прилучену північну окраїну держави.

Таким робом, замість цілих групи самостійних областей удільної доби, у південній Русі в XIII столітті був тільки один великий політичний організм, з більш чи менш об'єднаним життям. Його територія складалася з старих князівств Волинського й Галицького, але була значно обкраяною з півдня, й поширеною на північ. Це поширення немянуче постановило нову державу в такі тісні зносини з Литвою й Польщею, що про них раніше й гадки не було. Перещеплялися території цих трьох народностей, поспліталися й їхні державні або княжі інтереси.

По смерті Данила, незабаром після чого вмер і Василько, на чолі об'єднаної держави стояв біля двадцяти років (1271—1289) Володимир Василькович, при чім галицька половина держави була поділена між синами

Данила. Докладні оповідання літопису памають цьому Володимиру ряс надзвичайно симпатичної зодви. Чоловік безумівно енергійний і розумкий, філософично освічений, він так розумів обовязка князя, що перед смертю віддав все своє величезне рухоме майло на бідках: „золото й срібло, й дорогоцінне каміння, пояси золоті й срібляні свого батька й свої—усе віддав; полумьски великі срібляні, і келехи золоті й срібляні перед своїми очима наказав порозбивати й виляти в гривне, так-ж і монети золоті своєї бачи й матері, і розіслав по всій землі; а худобу пороздавав убогим людям, у кого не було копей чи загинули від татарів“. На його похоронах плакалися Володимирці, чоловіки, жінки й діти, Німці й Сурожці, і Новгородці, і жида й дині, і убогі, і ченці й черниці.

Звичайно, князь з такими здібностями міг-жє слід порядкувати державою, що збудована була талановитістю Данила; і дійсно, Галицько-Володимирська Русь за його часи, як і раніше, була відома, як держава сильна, що до неї всі ставлялися з пошаною. Старший син Данила мусів був дістати в спадщину по жінці Литву; але з ним розпочав боротьбу брат його Лев, що через інтриги його на державу впало нове татарське спустошення. Наступником Володимира Васильовича був третій син Данила, Метислав, але на його князюванні уривається „Іпатьскій Літопис“—майло єдине джерело до історії цієї Руської держави,—ми зупиняємося й не знаємо, що свідати, чи саме життя, що бракувало міцного й відповідного керівництва перервало свій спокійний поступ, чи хаотичне вражіння від цієї доби залежать лишень від того, що ми не маємо її повного образу, а доходять до нас тільки бовразні уривки та відгомін подій тих часів?

Не підлягає сумніву тільки ось це: Галицько-Володимирська держава існувала майже до половини XIV століття, при єзнах і онузах. Під рукою Юрія I Львовича ще раз були з'єднані всі землі Галицько-Володимирської Русі й він сам мав, як і дід, титул короля Русі „dux Russiae“. Його два сини, Андрій і Лев Юрійові, здається знов поділили між собою Воєнь і Галичину: від них дійшло кілька грамот. З цих грамот ми дізнаємося, що князі-брати багато чого робили для поширення торгівлі своєї землі з німецькими городами, що вони укладали союзи з хрестоносцями, дізнаємося також з єдного листа польського короля Володслава, що Захід діявся на Галицько-Волинських князів, як на головних своїх оборонців від татарів. Князі мають в грамотах титул: „з Воєної ласки князь Русі“ (Dei gratia dux Russiae). Цікаво, що наступники Данила завше підписуються на грамотах укупі з своїми „вельможами й соратниками“, або „cum baronibus et commilitibus nostris“: барони це—воєводи головніших городів і єпископи. Здається, в Галицько-Володимирській Русі вельможі світські й духовні склали при князі щось в роді сената. Андрій і Лев Юрійові були, оскільки можна судити, останніми наступниками Данила з мужеського колива. Право спадщини на Галицько-Волинське князівство переходить до нащадків Данила по жіночій лінії, а саме—до мазовецького князя Болеслава Тройденевича, що під іменням Юрія Другого ще раз з'єднав від своєю владою обидва князівства. Цікаво, що в єдній грамоті від р. 1335 він іменує себе „dux totius Russiae Minoris“: таким чином, вєрше з'євляється на світ Мала Русь. Чужоземець і католик по вихованню, Юрій-Болеслав не зміг, здається, придбати симпатій своїх підданих і був отруєний (1349). Зараз же по його смерті земля опивилася від владою лятвського князя Любарта Гедімієвича, що з сестрою його був женатий Юрій-Болеслав. Але

як князь мазовецький, Юрій Болеслав мав за сюзерена польського короля Казіміра. Розпочалася довга боротьба Польщі з Литвою, що скінчилася поділом руської спадщини між цими сусідами—поділом, що дав такі значні наслідки, що й досі ще не вичерпані історією.

Але в ті часи, як Волинська й Галицька земля, чи Галицька Володимирська Русь, підвівшись на власні ноги по монгольській навалі, існувала яко єдине політичне тіло, маючи певну вагу й значіння,—чим в ті часи була решта південної Русі?

Чернігівської й Туровської землі, що поділилися на дрібні чернігівсько-сіверські й турово-пінські князівства, ми вже торкалися вище, а далі ще матимемо нагоду казати про їхню долю. Переяславське князівство, що сторожило колись руські землі від степу, втратило своє значіння, потім, як степові кочовники опанували Руську землю. Таким чином питання зводиться до Київської й Київської землі: що сталося з Київською Руссю по монгольській навалі? Але перш, ніж відповісти на це питання, треба поведи розмову ось про що.

Питання це в нашій літературі мало зовсім особну долю. Воно міцно звязувалося з другим питанням, на перший погляд, зовсім від його незалежним: питанням про походження українського племені в його відношенні до племені великоруського. Хоч цей звязок не містить у собі нічого логично конче потрібного він, проте, цілком зрозумілий.

І справді, на протязі усієї цієї історичної доби, що закінчується монгольською навалою, історію нашу творять групи східньо-слов'янських, чи руських племен. Ці групи хоч і відокремлюються одна від одної, утворюючи області, але ніби не виявляють ще того різкого поділу на два річища, що вбачаємо пізніш. Татарська хмара, з усім своїм лихом і шкодою, на деякий час заховала від нас історичну сцену, особливо ту її частину, що на ній доти йшло найінтенсивніше життя—Русь Наддніпрянську. Коли мряка, що вкрила було собою, більше чи менше, всю руську землю, зовсім розсходить, ми вбачаємо на нашій території дві великих вітки руської народности, що ніби вбрали в себе всі ранішні племенні особливості, народність південно-русську й північно-русську. Як же це сталося?

Письменники з російськими симпатіями, шукаючи для цих симпатій історичних підвалин, міркували про це так: Бату зі своїми монголами до щенту спустошив наддніпрянську Русь; недобитки, що втікали від загибелі вирушили, мабуть, на північ; потім, на спустілу територію, мабуть, почався колонізаційний рух з заходу, з Галицької Русі. Ці саме колоністи й принесли з собою на південь Росії українську мову й тип. Значить, той руський нарід, що жив доти на Наддніпрянщині, творючи київську історію, і що під примусом монгольської навали посунув на північ, був народом великоруським. Письменники з українськими симпатіями висували таку гіпотезу: навала Бату не спустошила остаточно південної Русі й не вигнала її населення на північ—на таку еміграцію населення не має ніяких історичних вказівок; так саме історія не дає ніяких натяків, що до колонізації спустошеної Київщини галицькими колоністами. Обидві гадки російськ цілком безпідставні. Але коли населення залишалося на своїх місцях, а пізніш ми зустрічаємося з ним яко українським, то значить, уся наша давню історію творило плем'я українське.

Таким чином, питання про спустошення Київської Русі монголами тісно звязане з питанням про давність і значіння тієї чи иншої вітки руської

народности, про її історичну роль. Ми зупинилися на цим звязку за-для того інтересу, що він викликав та викликає й тепер у вчених і письменників двох національних таборів. Але ми обминемо подробиці цього суперечного пункту. Досить сказати, що розглядаючи й зважуючи історичні свідчення переконуєшся в тім, що повної руйни й знищення населення на півдні Росії не було—і в цім переконуєшся здебільшого тому, що де-які спеціальні особливості південно-руського наріччя трапляються вже в пам'ятках XII століття, значить, до татарської навали.

Ні Київська земля, ні навіть сам Київ не були знищені татарською навалою. Київ, що зруйнувати його, звичайно, було легше, ніж вилюдити землю, без сумніву існував як і раніш зараз-же по погромі Бату. Про це свідчить, між иншим, той самий Плато-Карпіні, що на нього звичайно покликаються, доводячи цілковите спустошення південної Русі; Київ не тільки існував, але й вів зовнішню торгівлю. Що ж до Київської землі, то не має ніяких підстав припускати, що вона була зруйнована більше від якої небудь иншої руської землі, південної чи північної, що на неї впали татари. Одначе, є певна обставина, що дякуючи їй і склався погляд про виключну й цілковиту руйнацію Київської землі. Річ у тім, що все XIII століття, по навалі, в літописах зовсім не має звісток про Київську землю: не має звісток тому, звичайно, що не має й самої землі,—такий висновок робили де-які історики. Але цей брак звісток має своє цілком задовольняюче пояснення. Вище ми вже мали нагоду зазначити, що ще до татарської навали городи по Тетереву й Горині, як і загадкові болоховці, користуючися ослабленням влади великого князя Київського, відомилися з складу княжих земель і утворили союзи автономних громад. Монголи не руйнують ці території тому, що вони мабуть з власної волі піддалися під татарську руку й взяли на себе де-які обов'язки; по навалі вже вся західна частина Київської області увіходить у склад „людей, що сидять за татари“. Але літопис подає нам де-які вказівки й натяки на існування цих нових політичних відношень тільки тому, що Данило галицький і син його Шварко вибиралися на ці землі походами. Инакше літопис зовсім би не торкався цих земель де не було князів, а значить, не було на його погляд нічого вартого уваги, коли припустити, що ця нова ситуація на західній половині Київської області, поширена була й на східню, то тоді ми цілком зрозуміємо чого літопис мовчить про Київську землю. Автономні городські громади, без князів і вищої верстви, що справді навала могла була знищити до ноги, тихенько й непомітно існували під татарською зверхністю, не в'яляючи себе ніякими голосними подіями, цікавими для літописця. Не зацікавився ними літопис; легковажать їх де-які сучасні історики. Історичне життя починається для них лишень тоді, як історичний процес знов втягує їх в державне життя.

Головні джерела: Антонович, В. Б., „Литографированныя лекція“; Соловьев, „Історія Росії“; Іловайскій, „Історія Росії“; Заб'якинъ, „Історія русской жизни“; Бестужевъ-Іюмчъ, „Русская исторія“; Погдинъ: „Древняя русская исторія до Монгольскаго вѣга“, „Лѣтопись преп. Нестора по Лаврентьевскому списку“; „Ипатьевская лѣтопись“; Голубинскій, „Історія русской церкви“; Грушъ-оскій, „Історія України-Руси“; Грушевскій, „Історія Київскаго князства“; Ивановъ, „Історія Волынской земли“; Андришскій, „Очеркъ исторія земли Волынской“; Багал'ий, „Історія Сѣверской земли“; Ляскоронскій, „Історія Переяславской земли до половини XIII вѣга“; Дашкевичъ, „Княженіе Данила Галицкаго“; „Болоховская земля“ („Тр. Арх. 3-го Сѣзда“); „Новѣйшіе до-

мысли о Волоховъ"; *Молчановскій*, „Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ“; *Голубовскій*, „Печенѣги, торки и половцы“; *Зубрицкій*, „Исторія древняго Галичско-Русскаго княжества“, „Критико-историческая повѣсть временныхъ лѣтъ; *Батюшковъ*: 1) „Волинь“, 2) „Подолье“, 3) „Холмская Русь“; *Микушевъ*, „Сказанія иностранцевъ о бытѣ и нравахъ славянъ“; *Аристовъ*: „Промышленность древней Руси“; „Хрестоматія по исторіи древней Руси“; *Утинъ*, „Юридическая Хрестоматія“; *Сертьевичъ*, „Лекціи и всѣ монографіи по исторіи русскаго права“; *Леишъ* „Русскій народъ и государство“; *Владимірскій-Будановъ*, „Лекціи по исторіи русскаго права“; *Бьялевъ*, „Лекціи по исторіи русскаго права“, „Разказы изъ русской исторіи“, „Крестьяне на Русь“; *Гр. Толстой*, „Древнія монеты Кіевскаго княжества“; *Замысловскій*, „Учебный атласъ по русской исторіи“.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Південна Русь у складі Литовської держави: політичний стан; унутрішній побут; Русь Галицька.

I.

В XIV столітті на наших очах ніби знов відбувається початок руської держави, ніби вдруге ми спостерегаємо процес утворення руської державности. Як колись загадкова Русь, що була невеличкою войовничою дружиною, збирала з Кієва докули південно-руські племена, закладаючи основу Руської держави, так і тепер відносно невеличка Литва з своїх далеких надніманських селищ збирає добула всі розпоршені політичною завірюхою удільної доби й лихом тагарської навали західні й південні руські землі, утворюючи нову Литовсько-Руську державу, що по складу її населення, з цілковитим правом можна назвати державою західно-руською. Процес, що ним відбувалося об'єднання тоді й тепер мав, здається, багато спільного; звичайно, не обійшлося як і раніш, без примусу, насильства; але при другім разі, як і при першій, не видно, щоб це насильство мало характер завоювання в справжнім розумінні цього слова. Треба гадати, що назустріч об'єднуючим змаганням Литви, як і в старій Київській Русі, йшли коли не свідомі, то інстинктивні симпатії народніх мас, що почували потребу в обороні з боку сильного третього, що, звичайно, заходився біля цієї оборони недурно. Литовські князі повиганяли з руських земель князів династії Володимира Святого, щоб сісти на їхнє місце, здається так саме легко й просто, як і самі південно-руські князі виганяли один одного, при чім участь у цьому землі була або цілком пасивною, або активною в той чи инший бік, в залежності від обставин. Все це змушує припускати, що між литовським і руським народом була близькість ще раніш, ніж вони з'явилися перед нами в процесі об'єднання, в спільнім державнім звязку.

Що ж це була за близькість?

Литовці були найдавнішими насельниками Європи й заселили рівнину по східних берегах Балтійського моря, між нижньою Вислою й Західньою Двиною, з головним осередком на середнім і нижнім Німані. Литва відгоро-

дилася від усього світу своїми лісами, болотами, озерами, річками. Але близьке сусідство з Кривичеською Руссю, що ген далеко пішла була вперед у культурнім відношенні, мусило рано відбитися на Литві надніманській, що їй і довелося стати центром нової держави. Руські торговці роз'їзжали по литовським племенам, вимінюючи дорогі хутра її пуш, жантар її узбережжя, що так високо цінував увесь старий культурний світ, на різні блискучі пяцьки й покраси, що так приваблюють лісового дикуна; руські сельбища вклинювалися в литовські ліси. З другого боку, литовці, покштувавши деякого комфорту культурного побуту, не від того були, щоб придбати його легким шляхом набігів на пограничні руські області, а руські князі—й великі кнївські, починаючи з Ярослава, і сусідні удільні—коли-не-коли беруться покласти кінець литовським грабункам і повернути литовців на своїх даників, для чого виводять походи на литовську територію й будують там городки. Але, не дивлячися на це, мирні зносини між цими двома народностями переважають: крім прямих історичних вказівок, про це свідчить їх мова й мітологія, що мають сліди взаємного зближення. Впливи руської культури почали поширюватися на Литві ще в ті часи, коли вона ще не виробила собі навіть елементарних форм політичного життя, поділяючися ще на окремі, ляхи між собою звязані племена, що в свою чергу діялися на рідні. Литовці наймалися на військову службу до руських князів сусідніх областей, головним чином, Полоцької, і, повертаючися додому, приносили, мабуть, туди не тільки техніку військової штуки, але й звичаї, мову й навіть православну релігію.

Таким чином, коли для надніманської Литви підійшла небезпечна хвиля, коли до неї наближались з двох боків володіння німецьких лицарів, хрестоносців і меченосців, що загрожували їй тією ж долею, що зазнали її родичі, і руси й жеміголи, то Литва ця добре склала іслита на державність. Менш, ніж в століття, збилася вона в сильну військову державу, що здатна була до боротьби на два фронти: до невпинного й напруженого відпору лицарям і до широкого наступового руху на знесилені розпорошеністю руські області, з метою втягнути їх у спільне політичне життя й тим збільшити свої сили. Рух цей швидко докотився й до південної Руси.

Великим збирачем до купи земель литовських і руських, звичайно, вважають Гедіміна (1316—1341 р.) „короля Литовського й руського“, як він титулував себе в зносинах з чужоземними західними державами. Історичний переказ, звичайно, прикладає до улюбленої особи таку силу подій і подвигів, що робить з цієї особи справжнього казкового велетня. З такими казковими рисами порейшов до історії й Гедімін. Сучасна історична критика, не відкидаючи великого значіння цієї видатної особи, багато де-чого з того, що досі прикладалося до Гедіміна, віднесла до його попередників і особливо до його наступників, що між ними, по відношенню до руських земель, перше місце займає його син Ольгерд.

Частина території кривичів, тоб-то західньо-руської, прилучена була ще до Гедіміна; але, здається, лишень за Гедіміна поступовий рух Литви торкнувся й південної Руси. Мабуть саме він прилучив до Литви дві області, що займали велику територію, але вже не претендували на самостійне політичне значіння; це Підляшшя, колишня Ятвязьська земля, завойована й сколонізована заходами князів Романовичів, і Полісся чи Туровсько-Пинське князівство. Поділена на силу дрібних князівств, Туровсько-Пинська земля, кінець-кінцем, мусила була стати здобиччю сильних сусідів. Де-які й

час вона залежала від галицько-волинських князів. Але з зміцненням і поширенням Литви Туровсько-Пинська область увійшла в склад Литовської держави; проте, де-які з її князів-отчичів залишилися на своїх князівствах і під Литовською владою. Таким чином границі володінь Гедіміна на півдні йшли, як здається, по-над Дніпром до гирла Припєти, потім, перейшовши Припєть, стикалися з північними межами земель Київської й Волинської до Буга. Вже більше двох третин території Литовської держави складалася з земель з руськими племенами; числовій перевазі відповідали й культурні впливи. Хоч сам Гедімін був поганського культу, але майже всі його численні сини ожєналися з руськими православними князівнами, а один з них, ще за життя батька, охрестився по православному обряду. Але справжню перевагу руському елементові в Литовській державі дав Ольгерд (1377 р).

Політичний дуалізм, що заведений був по смерті Гедіміна в Литовській державі заходами Кейстуга й Ольгерда, двох талановитих його синів, що усунули від влади всіх своїх братів, став у великій пригоді в справі об'єднання руської народности. Доручивши Кейстугові боротьбу з лицарями, Ольгерд мав можливість скупчити всю свою увагу на руських землях.

Литвин по батькові, русин по матері—Ольгерд був, в усякім разі, єдином прибраним руського народу. Починаючи з молодих років, три чверти свого життя, жив він у Витебському, спочатку, як наслідник княжого столу, потім як князь землі Витебської, за весь цей час він цілком зріднився з руською мовою й звичаями, з руською культурою; здається він був православним, але, як великий князь литовський, затаював це з політичних міркувань: принаймні, напевне відомо, що майже всі його сини охрестилися по православному обряду. І не тільки симпатії прив'язували його до руської народности, але й серйозні політичні міркування. Перед його оком лежали просторі й чудові області південної Русі. Области ці в значній мірі відомилися з старого державного звязку, розсїлилися на свої складові елементи, що животіли пригноблені владою степових хижаків. Правда, влада ця не чинила замаху на їхнє існування, і навіть забезпечувала матеріальний бік цього існування, але вона стояла на перешкоді дальшому розвитку, суспільному й духовному. Таким чином ці області ніби ждали сильної руки, щоб звільнитися з під впливу татарського й через новий державний звязок втягнутися в загальний культурний рух. З другого боку й великий князь литовський добре бачив усю користь, як для самої Русі, так і для Литви від такого об'єднання цих південно-русських областей з уже об'єднаною литовсько-русською територією. Зміцнивши свій вплив на Смоленськ, Ольгерд на початку другої половини XIV століття наблизився таким чином до меж Чернигіво-Сіверської землі. В цей час старшими (великими) князями чернигівськими вважалися князі брянські; навала татарська страшенно спустошила Чернигіво-Сіверське князівство і відсунула політичний центр цього князівства з землі сіверян у землю в'ятичів, в лісові й багністі верхів'я Десни й Оки. Слідом за прилученням до великого князівства Литовського, Брянського уділу, перейшла до Литви й вся західня частина Сіверщини, по Сожі, Снові й Десні. Східня її частина складалася з сили дрібних князівств, що мали спільну назву „верхівських князівств“, і були поки-що в руках старих руських князів, нащадків Святослава Чернигівського, що вагалися між Литвою, Москвою й Рязанню. А за Десною, південною межею Чернигівської землі, вже починався степ; по другий бік Дніпра

сиділи „татарські люди“ (тоб-то данники) й стояли «городи за татари». При кожнім русі вперед конфлікт з татарами був неминучий. Очевисто Ольгерд шукав цього конфлікту, бо сутичка відбулася (1362 р.), в далекім степу на землях Подільської орди на Синій воді, допливі Бога. Час був вибраний досить влучно. Непорозуміння в Золотій орді не дозволили їй допомогти далеким західнім братам. Перемога над трьома татарськими ханами дала в руки Литовського князя Побужжя й Наддністрянщини, відомі з XIV століття під назвою Поділля, землі Подільської, тепер звільненої від кочовників. В межі цих нових надбань Литви увиходила, приблизно, уся ліва половина басейну Дністра, від гирла ріки Серета до Чорного моря, увесь басейн Бога й берегова частина південного басейну Дніпра від гирла Роси до моря.

Як увійшла в склад Литовської держави територія колишньої землі Київської—не знати. Історичний переказ, захований західньо-руськими літописами відносить цей факт ще на чася Гедіміна; але це, очевидно, натяжка. Треба гадати, що прилучення Київської землі було простим логичним наслідком політики Ольгерда й що це прилучення сталося без особливих мій і заходів з боку Ольгерда. Раз Подільська орда була вигнана, і Київщина була оточена Литовськими володіннями, дезорганізованій області нічого не залишалося, як увійти в склад Литовської держави.

В той час, як в одній частині південної Русі прилучення руських областей йшло ніби само від себе без ніяких помітних зусиль і жертв з боку Литви, в другій частині прилучення це йшло в супроводі довголітньої упертої боротьби. Литовський князь Любарт Гедімінович, молодший брат Ольгерда, що розпоряджав усіма силами Литовської держави, й польський король Казімір Великий, вели завзяту боротьбу за відумерщину галицько-волинських князів. Боротьба ця з перервами тягнулася майже сорок років (1340—1377), причім то той, то другий брав гору в цій борні.

Рік смерті Ольгердової був і роком закінчення цієї боротьби, що завершила справу об'єднання областей західньої й південної Русі в єднане політичне тіло. Волинь, в складі уділів Берестейського, Володимирського й Луцького, остаточно відійшла до Литви „Галичина з землями Холмського й Бельського—до Польщі“. Таким чином Литовська держава сягала Балтійського моря й Чорного, верхів'їв Оки та Сейма й Буга. В державі цій, початковий складовий елемент—литва, майже зникав в стихії руської народности навіть в числовім і територіальнім відношенні, не кажучи вже про культурність: більш ніж дев'ять десятків території держави заселив був руський народ.

Чи вніс же Ольгерд що-небудь нове в життя цієї руської „держави“, що він склав „великим розумом і тямом“, свою „кріпкою думкою“, держави що про неї вік „прилежаше завжди і в день й у ночі“—все вислови одного літопису—північно-руського, значить зовсім неприхильного до цього литовського „зловірного, безбожного й уєсливого збирача руських земель“, що стояв на перешкоді московським збирачам?

Здається, ні. Оскільки можна судити про особу й діяльність Ольгерда з тих фактів, що дійшли до нас, цей князь перейнявся був руською культурою аж до політичних принципів, вироблених її старим удільним устрєм, включно. Правда, місце старих удільних князів заступила тепер Гедіміновичі; але розуміння про право кожного члена княжого роду на долю в державі, про відношення молодших удільних князів до старшого, чи ве-

любого—все це цілком відтворювало старо-руські княжі розуміння й відношення. Національні литовські правні розуміння здається, де в чім відрізнялися від цієї староруської системи. Таким чином Ольгерд поділяв усі руські області між своїми синами, братами й небіжками. Київське князівство дістає його син Володимир, Волинську землю—брат Любарт, Подільську землю поділяють між собою чотирі його небіжкі Коріятовичі; з західної, прилученої, частини Черняхівського князівства було утворено, оскільки відомо, три уділи: Дмитро Ольгердович дістає уділи Брянський, Трубчевський; один з молодших синів Ольгерда, Дмитро-Корібут в документах пишеться князем новгородським і „сіверським“ (уділ Новгород—Сіверський), і йому ж, здається, належав Чернігів; небіжкі Ольгерда Патрікій Нарімутович дістав Стародубський і Рязький уділи. Південна Русь всі ці ополітичні зміни мало відчувала. Де-не-де на дрібних уділах залишилися старі князі, нащадки Володимира Св.; на великих уділах сиділи вже Гедіміновичі, але такі ж православні, майже такі ж руські мовою й звичаєм, як і ранішні князі, тільки енергійніші, і, головне, душе, бо почували за собою силу великого князя литовського.

Здавалося, дальніше існування й нормальний самостійний розвиток південно-руської народності на її власних основах був цілком забезпечений... Але й десяти років не пройшло по смерті Ольгерда, як трапилася подія, що круто повернула в инший бік історію Литовсько-руської держави. Не тільки спеціаліст-історик, але й всяка цілорозумна людина мимохіть зупиниться перед цим 1386 роком з його фатальними наслідками для трьох сусідніх народностей, і замислиться над значінням того, що зазвичай зневажливо називають „історичним випадком“. Звичайно, той факт, що син Ольгерда Ягайло взяв шлюб з Ядвігою, наступницею польської корони П'ястів, не можна назвати інакше як одним з тих випадків, що йому рясніє життя. А проте ще й сучасні покоління передадуть своїм наступникам важке завдання проследити ті вузли, що пов'язав цей випадок. Не було б цього шлюбу, не було б і унії Литовсько-руської держави з Польщею, спочатку особистої й династичної, а потім і державної, а, головне, литовська народність прийняла б християнство не по католицькому, а по православному обряду. Заведення католицизму серед литовського народу утворило, перш за все, непевний стан. Ще не відчувалася ні католична нетолерантність, ні примусове повертання в нову віру, ні впливи шляхетського устрою з шкідливим поневоленням народної маси, а вже в житті Литовсько-руської держави внесена була вадлива ворожнеча. Етнографічна різниця литовського й руського народних типів, без сумніву, утворила б, під впливами спільного релігійного світогляду й відповідної йому культури, одне гармонійне ціле; під впливом релігійних різниць ця різниця лишень загострилася з ростом культури.

Але все, справді-велике своїми наслідками, розвивається й виявляється поволі. Багато води втекло поки фатальний 1386 рік дав себе відчутти більш-менш дошкульними наслідками. Поки-ж що на арені Литовсько-руської історії зміцнюються нові відношення з Польщею, продовжується стара, майже безперервна боротьба з Ордемом, виникають сутічки між численними литовськими князями за перевагу й уділи. Але потроху з хаосу подій і осіб висувається видатна особа Вітовта, Кейстутового сина; владний, береться він за державне правління, сміливо усуваючи від його всіх, і серед завірюх, зовнішніх і внутрішніх, опановує надовго ситуацією, і вкупі з тим і увагою історика (1392—1430 р).

1) Рік шлюбу Ягайла з Ядвігою.

Спочатку тільки підручник чи намісник польського короля Вітовт, наприкінці свого управління, був одним з найвпливовіших володарів Європи, і тільки через випадковість не дістав королівської корони, що нею неодмінно хотів його коронувати німецький цесар Сігізмунд. Енергія й вдача, що з ними він охороняв самостійність Литовсько-Руської держави від домагань Польщі, повна перевага, що він придбав Литві над її одвічними ворогами—лицарями, великий вплив, що він мав на справи північної й східної Русі—все це зробило з Литовсько-Руської держави державу могутню але, треба признатися, могутність ця не була трівкою й швидко зникла по смерті свого творця.

Герой литовського народу, що довго згадував золотий вік Вітовта, коли слава „хороброї Литви“ котилася від моря й до моря, Вітовт був укупі з тим, і героєм південно-руської окраїни великої держави. Сила містин і руїн по-над Дніпром, Дністром і Богом, ще два століття по Вітовту, була звязана з його іменням. І недивно. Коли Ольгерд поширив державу прилученням південно-руських областей, то тільки Вітовт остаточно зміцнив це прилучення, вгамувавши степових хижаків.

Лягуа, подорожник тих часів, що проїздив південно-руськими степами, сповідає між иншим, що татари так боялися Вітовта, що матері лякають ним дітей. Увесь правобічний степ до берегів Чорного моря визнав його своїм володарем. Чим і як він досяг цього—не знає. Мабуть, що в значній мірі тонкою політикою. Це були часи зворушень і внутрішньої боротьби в Золотій орді, крім того, кримська орда намагалася відокремитися й перейти до самостійного політичного існування. Ось цими саме завірюхами й скористувався Вітовт. Він поселив у Литві силу татарів, почасти бранців, почасти втікачів, що сами тікали на Литву від політичних замішань в орді, щедро наділяв їх грунтами й привілеями. Усі втікачі й вигнанці з Золотої орди й Криму, мурзи й навіть царенки знаходили в його добрий гостинний притулок. Маючи, таким чином, можливість добре стежити за всім, що робилося в цих сусідів, Вітовт не раз встрявав в їхні справи, підтримував то одну, то другу партію й повертав все це собі на користь. Коли й в перебільшення в свідомствах польських істориків про те, будці татарські хани коронувалися у Вітовта в тронах й у Вильні (дві столиці Литовської держави), то впливи сильного литовського князя на політичні події в Золотій орді й у Криму, не підлягають сумніву. З його ім'ям звязується походження й ствердження династії Гераїв, що їй пошастило остаточно відокремити Кримську орду від Золотої. Страшний погром Вітовтового війська на Ворсклі (1399 р), погром, що трапився не дивлячися на допомогу поляків і навіть німецьких лицарів, що вважали Вітовтів похід хрестовим походом проти невірних—Вітовт саме тоді встряв в боротьбу Тохтамиша з Тимуром в наслідку чого й була та нещаслива битва на Ворсклі—цей погром ще раз показав скільки ще мала руйнівної сили Азія, що з глибин її ринули нові хвилі кочовників на чолі з „Кривим Тимуром“, але ця поразка, що викликала нове суусошення Києва Ідиєю (єдігем), не змінила характер відношень, що склалися були між Литовсько-Руською державою й сусідніми кримськими чи перекопськими татарами. Хто б сказав, що це слабеньке Кримське ханство, що ще й у колодочки як слід не вбілося та підводилося на власні ноги, спіраючися на дужу руку Вітовтову, незабаром стане небезпечним ворогом, що суусиство з ним в значній мірі вирішило процес дальнішого сууспільного розвитку Литовсько-Руської держави, і особливо південної її частини—Української Русі.

Зовнішня сила держави звичайно спирається на систему її внутрішніх відношень. Таким чином, коли б ми й не мали ніяких вказівок, то мусили були б припустити, що мабуть, Вітовт де-що змінив у внутрішній устрій, що й дало йому можливість збільшити міць і силу держави. Документи, що дійшли до нас від кінця XIV й перших трьох десятиліть XV століття тоб то доби Вітовтової, бідні й числом і змістом. Але про де що, що торкається внутрішньої політики цієї доби, ми все-таки, дізнаємося, і дізнаємося напевне. Чим була Литовсько-Руська держава по смерті Ольгерда—про це сказано було вище: в головних рисах це була та-ж сама стара удільна Русь.

Вітовтові, не бракувало західньо-європейської освіти, і він очевидно, вважав за кращий інший державний устрій, до того ж і саме життя багато чого підказувало. Усі південно-руські князі, Ольгердовичі, були незадоволені з того, що Кейстутович сидів на великокняжій столі, на це незадоволення Вітовт відповів тим, що тихенько й непомітно перевів велику зміну в політичній устрій південно-руських князівств, а саме: понаставляв на місце удільних князів великокняжих намісників. Сівши на стіл, Вітовт зараз же одібрав у Володимира-Корібута Ольгердовича його Новгород-Сіверський уділ, Поділля у Хведора Коріатовича й Волинь у Хведора Любартовича. Потім того (1395 р.) відібрав у Володимира Ольгердовича Київське князівство, що ним, проте, ще короткий час володів другий Ольгердович, Скіргайло, але по його смерті тут також поставлений був великокняжий намісник. Врешті, під безпосереднє управління великого князя підпав і другий великий південно-руський уділ—частина колишнього Чернігівського князівства—уділ Брянський. Правда, уділ Новгород-Сіверський Вітовт віддав теж Гедіміновичу, своєму братові вперше, Хведору Любартовичу, але віддав його лишень тимчасово, до своєї господарської волі—умовина, що повертала князя в великокняжого підручника чи намісника; мабуть такий самий характер мала й передача Стародубського уділу—останнього з трьох великих уділів Сіверської землі—рідному братові Сігізмунду. Таким робом (між 1392—95 р.р.) Вітовт відразу підкосив удільну систему на всій простороні південної Русі; заціліло лишень кілька дрібних князівств на другорядних уділах. Правда, цей удар по удільній системі не був остільки рішучим, оскільки того жадав Вітовт. Коли-неколи різні політичні комбінації змушували його де в чому поступатися. Так під кінець життя свого він віддав Чернігів з Новгород-Сіверською й Брянською землею в уділ своєму найлютішому ворогові—Світригайлу Ольгердовичу. Очевисто, удільний тип держави ще жив в суспільній свідомості, до того ж доводилося поступатися в цій справі ще й тому, що цього вимагав польський король Ягайло, жадаючи забезпечити своїх братів; а Вітовтові, в його широкіх політичних комбінаціях, занадто часто потрібна була дружба Ягайлова, що забезпечувала йому допомогу з боку Польщі. Цими відношеннями до Польщі пояснюється й доля Поділля. Коли Вітовт відняв цю землю у Хведора Коріатовича, то мусив був віддати Ягайлові західню її частину, Наддністрянщину з городами Камінцем, Смотричем, Скалою, Червоним городом і Бакотою. Потім Вітовт знов з'єднав усю Подільську землю під своєю владою. Але по смерті Вітовта ця частина Поділля, що він віддав був Ягайлові, була предметом таких саме польських претензій, що їх викликала багато раніш і земля Волинська. Тільки Люблинська унія остаточно покляла кінець цій постійній боротьбі Польщі з

Литвою, із-за Поділля й Волині—боротьбі, що, правда, майже не викликала пролиття крові, велася не озброєною рукою й не на воєнній полі, а при дворах і канцеляріях шляхом дипломатичних переговорів і політичних інтриг.

Як бачимо, Вітовт відіграв значну роль в політичній долі південної Руси. То правда, що удільний устрій старої Руси й без того мусив був загинути, яко засуджений історією; але енергія Вітовтова прискорила процес переходу від цього устрою до нового—централізованого типу державного життя.

Ті окремі випадки рецидиву удільної системи, що ми спостерегаємо як за Вітовта, так і за його наступників, це не більше як звичайні при усякій суспільній еволюції спізнані відгомони старої традиції. Але ці відгомони були занадто слабкі, щоб стати на перешкоді загальному поступовому рухові життя. Не знати тільки, чи викликала ця реформа Вітовтова які-небудь позитивні зміни в внутрішнім устрої південно-руських земель, чи ці зміни з'явилися пізніш, яко самостійний і неминучий результат реформи. Де-хто припускає, що Вітовт таки вніс нове й позитивне в умовини внутрішнього побуту своєї держави, а саме—зв'язав міцним і певним зв'язком воєнну службу з землеволодінням; але це тільки гіпотеза.

Хоч пам'ять про Вітовта надовго задержалася, як сказано було, в переказах південно-руських окраїн, проте, цей безсумнівно талановитий князь всеж-таки залишився чужим руській народності, не зріднився з нею як його дядько Ольгерд. Чистий литовець по крові, католик по релігії, європеєць по освіті, Вітовт не міг перейнятися симпатіями до особливостей руської народності й культури. Правда, він другим забороняв і сам не робив, ніяких утисків руському елементу в своїй державі, навпаки, навіть піклувався про інтереси руської народності. Так, наприклад, він клопотався коло заснування окремої західно-руської митрополії, щоб, як він висловився в своїй грамоті до руських єпископів, не було на його папези, ніби він, яко чужовірець, не піклується про церкву своїх підданців. Проте всі ці заходи біля церковної справи можна вважати лишень хитрим політичним маневром проти московських політиків. Але коли це піклування й було ширим, то всеж-таки це було піклування чужої людини й тому зрозуміла річ, що в тій довгій хоч і безуспішній боротьбі, що вів з Вітовтом найенергійніший з Ольгердовичів, Світрігайло, симпатії руського народу завше були на боці зрусілого Світрігайла, хоч і як далеко йому було до Вітовта, що до особистих якостей.

В січні 1429 р. город Луцьк, найважливіший з городів землі Волинської, був свідком надзвичайної події—з'їзду володарів у гості до великого князя Литовського. Звичайно, ця надія сама по собі не мала особливої важливості, але вона добре визначала ту вагу, що мав Вітовт в міжнародній політиці. Тут був цісар німецький Сігізмунд і з ним багато німецьких князів, польський король Ягайло з сілою своїх вельможів і вищим духовенством, великий князь московський Василь Васильович з митрополитом Фотієм і князями тверським і рязанським, хан перекопської орди, магістри обох орденів, король датський, володар валахський, папський легат, послы цісаря візантійського,—словом уся східня половина Європи мала тут своїх представників, що свідчили, таким чином, свою пошану до старого князя, до його значіння й заслуг. На думку Вітовта, з'їзд цей мусив був важко вдари́ти по литовсько-польській унії: великий князь ли-

товський сподівався одержати на цім з'їзді королівську корону з руки цісаря Сігізмунда. Чи добре він розрахував, чи зупинило б коронування процес утворення з Литовсько-Руської держави провінції держави Польської, того не знати; але, в усякому разі, ці Вітовтови заходи не були продиктовані шанобливостю старого, що від старости вже й з глузду зсунувся; це був обміркований крок розумного політика й широго патріота—утворити формальну перешкоду об'єднавчим змаганням Польщі. Прояклявистість і кметливистість польської дипломатії встигли запобігти ній небезпеді: коронування, хоч як того ждав і Вітовт і Сігізмунд, не відбулося ні в Муньку, ні в Вільні на новім з'їзді; що було склявано через рік. Вітовт так і вмер не королем, а великим князем литовським.

Смерть талановитого правителя завше звільняє суспільні елементи, що доти були міцно звязані його умілою рукою. Так було й зі смертю Вітовта, що виявила непомітні доти унутрішні сили й відношення Литовсько-Руської держави. Перш за все стало ясно, що Польща, не дивлячися на всі попередні угоди про унію, що ставили Литву в політичну залежність від Польщі фактично ще не наважується встрявати в литовські справи: литовці вільно обирають собі на соймі в великі князі Світригайла Ольгердовича. Потім виявився факт ще більшого суспільного значіння: етнографічна ворожнеча руського й литовського племен, під впливами католицької культури, встигла за цей час вирости в ворожнечу національну й політичну: політичного елементу до цієї ворожнечі додавали руські удільні князі, що намагалися відборонити хоч решту своєї самостійності. Таким чином Світригайло сів на великокняжий стіл, яко представник руської партії, оборонець православ'я і, вкупі з тим, прав руських удільних князів (1430—1532 р.).

Але ще й два роки не минуло по смерті Вітовта, як литовська партія, користуючися недобачливістю Світригайла вже встигла підготувати й зробити державний переворот на користь Вітовтового брата, Сігізмунда Кейстутовича. Та нікчемний Сігізмунд поводився так, що обурював не тільки руських, але й литовців—католиків: польська креатура, він ладен був завше привнести інтереси Литви в жертву Польщі. В змові, що складена була проти його, укупі з руськими князями Чарторийськими брали участь і литовські вельможі. Сігізмунда було вбито (1440 р.).

Усього десять років минуло зі смерті Вітовта, а від могутності Вітовтової держави залишилися тільки спогади. Могутність цю підточувала унутрішня боротьба партій; успіхи Польщі на суперечних територіях Волині й Поділля були добрим показником тієї переваги, що вона набула. Вища, керуюча верхства Литовсько-русського суспільства зрозуміла, нарешті, що далі йти цим шляхом уже нікуди, і обравши великим князем Казіміра Ягайловича (1440—1492 р.) показала, що вона дійсно це зрозуміла.

Справді, Казімір, молодший з двох синів Ягайла, некий-то малолітній, не був через це представником якої небудь партії, не був політичним прапором. Прихильники тіснішого зв'язку Литви з Польщею бачили в нім брата польського короля; супротивники унії сподівалися виховати з його такого великого князя, що охоронятиме інтереси держави від змагань Польщі. І останні, здається, розраховали добре. Казіміра привезено було на Литву; він швидко привичаювався до неї й переймався любов'ю й пошаною до її устрюю. Та ба! ніби щось сильніше надлюдських бажань вильно стежило за подіями й у свій час висувало один випадок за одним.

щоб не дати розпастися фатальній спільці. Під Варною (1444 р.) загинув польський король Володислав Ягайлович, і поляки, щоб не розірвалася унія з Литвою, обрали собі за короля того самого Казіміра Ягайловича. Через півстоліття знов трапилася приблизно те-ж саме. Литовсько-руські вельможі скористувалися смертю Казіміра й знов обрали собі окремого від Польщі великого князя Олександра Казіміровича, але завчасна смерть брата його, польського короля Яна-Альбрехта, ще раз дала полякам можливість обрати собі за короля того ж таки самого Олександра, і тим знов з'єднати обидві корони в одній особі. Таким чином, склад обставин, а вкупі з тим, і завбачливість польської політики, все, що раз більш, зміцняла політичне об'єднання Литви з Польщею.

А в той час де-які події на південній Русі свідчили, що вона прагнула до політичної незалежності й відокремлення від Литовської держави. На чолі цієї політичної опозиції стояли ті удільні князі, що ще зацілилися; вони, здається, сподівалися цим шляхом зберегти свої права, що все зменшувалися, дякуючи політиці великих Литовських князів. В Світрігайлі удільна система мала свого останнього оборонця: „відтіля руські князі почали підпадати й убожити“—свідчить Густинський літопис.

Але, поки існувало удільне князівство Київське, усі ці хоч і зубожені, удільні князі—туровські й пинські й, кобринські й чернігівські,—могли ще плекати надію на краще майбутнє. Треба гадати, що ці їхні надії спиралися на живе почуття усєї народньої маси, що ще пам'ятала про самостійне політичне існування.

Як не був Київ спустошений татарами, хоч як багато стратив він з свого старого політичного й торговельного значіння, проте, не вмерла ще історична традиція, що звязувала його з південно-руським народом. Життєвим нервом цієї традиції було, звичайно, релігійне значіння Києва. В ґрунтах Києва, в темряві його печер, крилося те зерно, що з нього, як фенікс з попелу, Київ, що раз у раз виростав по руїні й спустошенню. Таким чином, город цей увесь час був тим єдиним центром, що до нього завше зверталася свідомість південно-руського народу. Може ця свідомість і творилася або, принаймні, міцнішала лишень дякуючи тому, що існував такий центр. Все, що торкалося Києва—мало в очах південно-руського народу особливе значіння: і дивно, виходить ніби становище творить людей, а не навпаки. Гедіміновичі, що сиділи у Києві з часу прилучення Київської області до Литовської держави, були такими на народній погляд ідеальними князями, щирими оборонцями православ'я, так енергійно клопоталися біля будівання церков, що, звичайно, з ними в цьому відношенні не могли б зрівнятися ніякі нападки Володимира Св.

Володимир Ольгердович, один з старших синів Ольгерда, що посаджений був у Києві батьком, сидів на Київській столі тридцять років (1362—1392), поки Вітовт не скинув його відтіля за те, що він „не схотів покори учинити й чолом ударити“: увесь довгий час свого князювання він присвятив Києву, відбудовував його, не втручався в політику, так що документи свідчать виключно лишень про його піклування, про православну церкву, й, між иншим, про заходи біля відновлення Київської мітрополії. Вигнаний Вітовтом з Києва, й наставлений на невеличкім Копильській уділі, Володимир шукав допомоги у Москви, у Василя Дмитровича, до що нього і втік. Допомоги тут не роздобув і скорившись, до-

живав віку в Копвлі: тільки тіло його, цього родоначальника Київської княжої династії Олельковичів, було поховано у Києво-Печерським монастирі.

Після того, як Володимира було вигнано, чотири роки був у Києві удільним князем „чудовий, добрий князь“, мовляв літопис, Скіргайло Ольгердович, що був таким щирим оборонцем православ'я й руської народности, що польські й німецькі джерела прикладають до його епітет „схізматика“. Тільки по його смерті (1396 р.) Вітовт наважився наставити в Києві намісника, але, щоб не зачіпати дуже руської народности, він настановив намісником князя Гольшанського. Хоч Гольшанський і не був Гедіміновичем і не належав до нащадків старих південно-руських князів, але, всеж-таки, він був князем литовським і це, на думку Вітовтову, мусило було пом'якшити удар по старій традиції.

Коли, зі смертю Вітовта почалася боротьба між Світрігайлом Ольгердовичем і Сігізмундом Кейстutowичем, то Київ підтримував Світрігайла, представника руської народности: він з успіхом вів боротьбу з Сігізмундом, і Київська область укупі з Волинською не визнавали Сігізмунда до самої його смерті за великого князя.

Як тільки молодий Казімір став на чолі держави, то він, за радою свого дядька, виленського воеводи Яна Гаштольда, зараз же, щоб заспокоїти руську партію, віддав Київську землю, знов таки, як удільне князівство, синові Володимира Ольгердовича, Олександру чи Олельку. Таким чином, великокняжа влада ще раз змушена була поступитися на користь руського елемента одним з найважливіших її надбань.

Олелько перед тим п'ять років просидів у в'язниці, укинутий туди Сігізмундом Кейстutowичем, що вважав його за небезпечного претендента на великокняжий стіл з руки руської партії.

По свідощтву сучасників, Олелька всі поважали за його розум, хоробрість і характер; його жінка, „московка“, була дочкою великого князя Василя Дмитровича. П'ятнадцять років князування Олелька (1440—1455) ніби продовжували князування його батька Володимира: документи свідчать нам лишень про його заходи на користь православ'я. Православна церква мусить бути йому влячною за те, що він поспував справу першої церковної унії, замисленої мітрополітом Ісідором, що погодився з католицькою церквою на флорентійським соборі.

Коли вмер Олелько, у його залишилося два сини: Семен і Михайло. Вважаючи себе прямими й законними спадкоємцями батьківського уділу, вони поклали поділити його поміж себе і тільки звернулися за ствердженням поділу до Казіміра, яко великого князя, але той відмовив їм в цім, заперечуючи навіть саме існування їхнього права на ділзну: „ваш мов дід князь Володимир бігав на Москву й тим пробігав ділзну свою Київ,“—так цікаво була змотивована ця відмова. Очевисто, Казімір вважав тепер своє становище міцним і ладен був продовжувати ту об'єднавчу політику, що й вважав тільки правильною. Проте, він не наважився всеж-таки остаточно усунути Олельковичів і тим підняти на себе всю Південну Русь: він настановлює Семена до-віку князем Київської області, а Михайлові віддає Копвль і Слуцьк. Таким чином, династія Олельковичів, в особі князя Семена, доброго представника традицій своєї родини, охоронця віри православної, віждителя храмів, стояла на чолі Київського удільного князівства аж до самої смерті цього князя, що його поховано було в відновленій ним Успенській церкві Печерського монастиря (1471 р.).

Коли Семен вмер, Михайло Олелькович сидів у Новгороді, куди його покликано було на князування. Він поспішився в Київ з тим, щоб заявити на його свої права, але дістався занадто пізно. У Києві вже сидів намісник Казіміра, Мартин Гаштовт; Гаштовту довелося взяти город озброєною рукою, уживши литовського війська; князя не хотіли було пускати його в город „тому що він не був князем, а здебільшого полку, що був ляхом“ (тобто католяком). На прохання князя про те, щоб король наставив ім коли не Михайла Олельковича, то хоч иншого якого князя грецької віри, Казімір не зглянувся. Його намісник засів зі своїми литвинами в литовським замку, збудованім між Києвом і Поділлям,—і Михайло Олелькович мусив був, загнітивши в серці образ, піти в свій копальський уділ.

Що було потім—того не знати. Але, очевидно, що під зовнішньою тишою й спокієм підготовлялися події, що десять років по тім викликали катастрофу. Річ у тім, що не тільки нарід був незадоволений зі скасування Київського князівства, але й дрібні руські удільні князі, що й без того важким духом дихали на Казіміра, бо він поволі відбирав усі їхні права. Це незадоволення росло, шумувало, поки не почало набувати організованих форм. Під кінець десятиріччя, по смерті останнього Київського князя, на південно-руській території, в княжих колах склалася таємна змова, не знати з якою саме метою: чи з тим, щоб виломити Південну Русь з Литовської держави, та прилучити її до держави Московської, як гадають одні, чи з тим, щоб просто скинути Казіміра, а на його місце посадити Михайла Олельковича, і тим змінити унутрішню політику держави, як гадають другі.

На чолі змови стояли князі Михайло Олелькович, Хведір Більський, онук Володимира Ольгердовича і один з князів Гольшанських. Здається бнязі мали намір убити Казіміра, що мав приїхати на весілля до Більського. Але випадком змову було викрито й слуги Більського на муках відкрили те, що знали. Князь Більський, новоженець, напіводягнений утік на Москву; Олельковича ж і Гольшанського було зловлено й вкинуто у в'язницю. Не маємо ніяких відомостей про їхній судовий процес; маємо лишень прилюд. У Києві, 30 серпня 1482 р. перед брамою Литовського замку обох князів було сяго.

Це був рішучий удар тій удільній системі. Коли чверть століття потім ми ще раз бачимо на Південній Русі спробу відокремитися від Литви, то ініціатором у цій справі був не Олелькович, чи який инший православний князь, а талановитий та енергійний Глинський, що виводив себе від якогось малозвісного татарського виходця; навколо цього Глинського й купчилися недобитки старих удільних князів.

Великі князі литовські, щоб усунути й знесилити князі роди, пособляли закорінюватися на південно-руській території ріжним заможним виходцям. Татарський рід, відомий потім під іменням князів Глинських—від міста Глинська (на Полтавщині),—пришов на Русь ще за Вітовта й тоді вже окрестився.

Маєтності, що їх Глинські дістали у князів литовських, ставляли цей рід багатством і могутністю куди вище від багатих нащадків Володимира Св. і Гедіміна. Крім великих спустілих просторів, в давній Черняхівщині, в межах теперішньої Полтавщини, вони володіли маєтками в землі Київській на території Турово-Шинського князівства, і далі за Прип'яттю в так званій Білій і Чорній Русі. Крім того, Глинські сіділи на визначних

посадах намісників і воєвод, і це надавало їм ще більшого значіння, особливо в землях Чернігівській та Київській. До початку XVI століття рід Глинських вже поділився на кілька віток; найвизначніша з них була старша, так звана литовська, що до неї й належав герой подій, що про них оповідаємо, Михайло Львович Глинський.

Всі звістки, що їх маємо про Михайла, признають, що це була талановита й взагалі визначна людина. Замолоду вихав він на захід на науку, а потім довго перебував на службі в різних володарів: у німецького цесаря Максиміліана, у курфюрста саксонського Альбрехта, в Італії й Гишпанії, де й набув собі слави знавця військової штуки. Вже немолодим повернув він додому й швидко став впливовою людиною. По смерті Казіміра Глинський скуцхив навколо себе руських князів, що й добилися того, що великим князем було обрано Олександра Казіміровича, в той час, як польським королем обрали старшого його брата Яна-Альбрехта; таким чином, небезпеку злучення Литви з Польщею було усунуто. Здається це й зблизило дового великого князя з Глинським. Як би там не було, але увесь час князювання Олександра (1492—1506) Глинський був улюбленцем князя й найближчим йому чоловіком; користуючися чим, повитягав своїх родичів на визначні посади й збільшив вплив представників руської княжої партії. Все це дратувало литовських панів латинської віри й викликало підозріле відношення до Глинського. Глинського ці пани боялися в такій мірі, що коли під час смерті Олександра, литовське військо, зібране проти татар, опинилося під проводом Глинського, то пішли поголоски, що він хоче скористуватися цим, щоб чи самому стати великим князем, чи відірвати Русь від Литви, щоб утворити самостійне князівство під протекцією Москви. Хоч Глинський з свого боку не допустив ніякої недоброї волі, але про старе значіння при дворі довелось й думку залишити. Ніщо не звязувало Глинського з новим великим князем Жигимонтом I. Можливо, що й сам Жигимонт мав призру на Глинського, що до планів на великокняжий стіл, здебільшого, що за спиною сильного магната стояла вся Наддніпрянщина, з його родичами й приятелями на чолі. Жигимонт став потроху відібрати, як у князя Михайла, так і у його родичів і прихильників значні посади. До того ж великий князь протягав справу Глинського згодовним його ворогом провідником ворожої партії, троцьким воєводою Заберезинським, відкладаючи суд з часу на час, і виявляючи симпатії до ворожої Глинському сторони. Чи були, чи ні раніш у Глинського які небудь певні політичні плани—того не знати, але тепер, коли він побачив, що у великого князя правли не розживешся, він виявив безсумнівний намір відірвати Русь, за допомогою Москви, від Литовської держави.

Відіхавши в свої туровські маєтності, він починає там збирати своїх прихильників, а в той самий час зав'язує зв'язки з московським великим князем Василем Івановичем і перекопським ханом Менглі-Гераем. Окрім родичів, до Глинського прилучилися дрібні руські князі грецької віри. Вел. кн. Московський напевне обіцяв допомогу, і Глинський, користуючися відіздом Жигимонта в Польщу, почав повстання в самій Литві (1508 р.) під Гродном, де він, перш за все напав з своїми людьми вночі на двір свого ворога Заберезинського, вхопив його й казав забити. Відсіля він вирушив на схід, на зустріч московському війську, підбиваючи руське населення відпасти від Литви. Але тут на території західної Русі його зустріли зовсім инакше, ніж на півдні; там житці Київської області цілком співчували

відокремленню від Литви, і головніші замки Сіверської землі були в руках повстанців Глинських; зем'яне же західного краю, головна військова сила, вважали шляхетський устрій, що з Польщі через Литву заводився і в них, цілком корисним для себе й відокремлятися не хотіли. В той саме час московське військо хоч і надійшло, але стояло над Дніпром у горі пасивно, очікуючи подій, а з другого боку наближався з Польщі Жигимонт з невеликим, але добре озброєним і вправним польським військом, збираючи свої литовські сили. Вел. кн. московський вважав за краще покінчити цю справу й склав мир з Литвою; за Глинськими Жигимонт визнав право вільного виходу до Москви, але, зрозуміла річ, усі їхні маєтки залишалися державі. Жигимонту довелося немало часу потратити, роздаючи землі й уряди „після зрадників Глинських“.

Свій протест проти централізації, що насувалася на Русь з Литви, недобитки руських удільних князів виявляли її инакше: йшли до Москви. Вихід у чужу державу членів вищої верстви, князів та бояр, був давнім звичаєм того державного устрою, що звичайно називається дружинним. Він надовго зацілів в обох сусідніх державах, що поділили поміж себе елементи руської народности, як в Московській так і в Литовсько-руській. З Литви йшли на Москву навіть Гедіміновичі, коли були з чого-небудь незадоволені в своїй державі: „тікали“ на Москву Володимир Ольгердович, Світригайло, Патрікій Нарімутович і інші.

Але такий вихід не дуже то цікавив державу, хоч ту, хоч другу; для емігранта ж такого був занадто важким, бо доводилося зрікатися усіх ґрунтів і маєтностей.

А тим часом з цього старого звичаю, при нових умовах, виросло щось таке, що вже гостро зацікавлювало державу: це „вихід князів з отчинами“. Звичайно, такий вихід мав місце лишень при певних виключних обставинах: а саме, коли отчини лежали на межі двох держав. Сіверська область Південної Русі як раз і лежала на межі цих двох держав,—Литви й Москви, і через це вихід на Москву „з отчинами“ її численних князів був у цю добу чи не найбільшчим місцем й без того занадто напружених відносин Москви й Литви.

Сіверщина своєю західною й південною частиною була прилучена до Литовської держави ще за Ольгерда; дрібні ж князі східної й північної її частини, що вагалися доти між Литвою й Московією, остаточно увійшли в склад Литовської держави за Вітовта. Але під кінець правління Казіміра, Сіверські князі, через небезпеку, що загрожувала їм з боку литовської політики, виявили нахил до Москви. Де-хто з князів піддався під Московську руку ще за життя Казіміра; інші використували ті замішання, що виникали в період від смерті одного вел. князя до ствердження другого, і відокремилися від Литви між 1492 і 1494 р.р. В цю добу піддалися Москві з отчинами чи дільницями своїми, дрібні князі Воронинські, Одоевські, Новосильські, Білевські, потім Перемишльські й Мезецькі, власне князі землі в'ятичів, а не сіверської. Під кінець століття 1499-1500 рр. визнали над собою владу Московського вел. кн. князь Більський і Московські виходні Шемячич і Можайський, що піддали Москві давні старо-руські городи: Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Гомель, Більськ, Трубчевськ „з багатьма волостями“. Таким чином до початку XVI століття більша частина колишнього Чернігівсько-Сіверського князівства з власної волі відійшла під Московську зверхність: спроба Литви силоміць затримати ці землі у складі

держави, скінчилася великим погромом литовського війська на Ведраші (1499 р.) коли було взято в московській полон самого славетного Литовського гетьмана, князя Костянтина Івановича Острожського; так закінчалося прилучення Сіверщини до Москви. Уложено було перемир'я (1503 р.) що по ньому до Москви відійшло 319 городів і 70 волостей—ціла давня Чернігівщина.

Такі повстання, як згадані вище, де за фігурами надської фронди не важко було вбачити фігури Московських збірачів землі руської—з одного боку, а з другого—перехід під московську руку цілих територій з їхньої власної волі—були такими прикрими фактами, що, звичайно, викликали до себе пильну увагу Литовсько-Польських політиків. В інтересах держави треба було вжити якихось певних заходів, що зближаючи руський елемент держави з литовським, в той саме час зближали обидва ці елементи з польським, щоб таким чином підготувати ґрунт для справжнього політичного об'єднання, для утворення єдиного й дружнього політичного тіла. Самий стан річей підказував що саме треба було зробити: перебудувати литовсько-руське суспільство на взір суспільства польського. Литовсько-руська воєнна служба верства, перетворена, на польський взір, в шляхетство, мусила була стати силою ворською князем, що все ще сильні були рештою своїх прав і виявляли протидержавні й сепаратистичні змагання,—це з одного боку; а з другого—нова шляхта мусила була тягнути до Польщі й у союзі з нею бачити гарантію своїм новітнім правам. Біля утворення цієї нової й сильної підпори й клопочуться всі Ягеллони, прикладаючи до цього силу енергії, що свідчить про те, якого значіння надавали вони цій справі своєї внутрішньої політики.

Починаючи від Ягайла, усі великі князі Ягеллони видають низку „земських привилеїв“, чи просто шляхетських грамот—актів, що мали на меті перетворити литовсько-руську дружинну верству, боярство, на шляхту. З цих „привилеїв“ боярство одержує права на маєтності: земельні володіння, що бояри мали доти, чи на підставі служби своєї, чи по угоді з князем, чи з його ласки, поволі повертаються в їх безумовну власність. Але за цими маєтковими правами й у прямій залежності від них стояли права політичні. Поки володіння були умовними, боярство ділило свої права на землю з тією класою, що сиділа на цій землі, тобто з селянством, по сучасній термінології; коли ж умовне володіння перетворилося в безумовну власність, усі права стали відходити на один бік, залишаючи на другім бокі лише самі обов'язки. Зміна в матеріяльній праві викликала політичну залежність однієї класи від другої. Боярська верства, одержавши значні матеріяльні права, що, укупі з тим, віддавали під її кормигу народні маси, набуває право на вищі функції в управі; великі князі надають їй право сеймування і, взагалі, зрікаються на її користь частини своїх прав, якими вони доти ділилися лишень з магнатами. Кожний привилей кожного великого князя завше додає що небудь до цих шляхетських прав, пока всі ці незграбна гора привилеїв не розгортається перед нами в Литовським (статут; первісна редакція його належить Жигимонту I ¹⁾) це кодекс „земських“, сказати, шляхетських прав, де про інші класи населення згадується лишень як про нікчемний додаток до пануючої класи.

Під шляхетські права двох перших привилеїв часів Ягайла не підходило руське боярство, бо вони мали на увазі лишень осіб латиської віри. Але, здається, це обмеження не мало вже сили й до Казіміра, а від Казіміра починаючи, воно не вводиться ні в один законодавчий акт. Руське

¹⁾ Перша редакція 1529 р., друга—1566 р., 3-я—1568 р.

православне боярство новолі набравс всі шляхетські права. Крім привилеїв, що торкалися як литовських, так і руських земель, до нас дійшли ще два обласних привилеї, що містять у собі потверження загальних положень і деталізу їх розробку спеціально для південно-руського боярства. Це привилеї Київській і Волинській землі 1507—9 рр. тоб-то шляхетству півземель. З цих привилеїв видно, що удільних князів з їх особливими правами в цей час уже не було, принаймні, в Київській і Волинській області. Але зате вся воєнно-служила верства одержувала права, що надавали старі князі, наприклад, право суда над населенням своїх маєтностей.

Таким чином, свідомо внутрішня політика Ягеллонів страшенно знесилляла ті змагання до відокремлення, що почала було набувати сили на Південній Русі а, вкупі з тим, підготовлявала ґрунт для політичного об'єднання з Польщею. Бездіяність останнього з Ягеллонів Жигимонта II Августа (1548—1572 р.р.) злов руба поставила питання про повну унію, про утворення з двох держав, доти звязаних лише династично, єдиного політичного тіла. З його смертю неодмінно мусів був урватися династичний союз Литви з Польщею, і міг урватися назавше. Польщі й Жигимонту-Августу, яко польському королю, перейнятому польськими інтересами, ця перспектива здавалася загрозливою небезпечною; звичайно й литовсько-руська шляхта мусила була більш чи менш поділяти такий погляд на справу. Але литовські магнати, що правили державою замість великих князів, бо ці останні завше пробували в Польщі, рішуче стояли проти унії. Проте, Польща й Жигимонт-Август, яко представник польських інтересів, спираючись на новачку симпатію шляхти, зловив цей опір, а Люблинський сейм 1569 р., що ним Литовсько-Руська держава утворювала з Польщею єдине політичне тіло, почав нову сторінку в історії південно-руського народу.

В усій цій довгій, тривожній, докладно описаній в науку нащадкам, хроніці Люблинського союзу, найцікавішою для нас є та пасивність, що її виявили представники Південної Русі. Навивність ця ще більш цікава нас тому, що саме південно-руські області пособили польській партії союзу нанесла партії литавській рішучий удар, що ним „Литві було обкублено крила“, по вислову сучасників подій.

Річ у тім, що литовські магнати, почувачи, що сила не на їх боці, вважали за краще зібрати сейм, для чого тихенько зважили та й роз'їхалися. Але польські депутати замість того, щоб і собі роз'їхатися по домівках, як того сподівались литвини, покладали використати відсутність литовських магнатів і зробити рішучий крок: смирився на те, що деяка частина литовсько-руських представників завадилася на сеймі, і тим стверджувала сеймові постанови, вони оголосили прилучення до Польщі Підляшшя й Волині; котім того таємно же робив була прилучена до Польщі й Київська земля з сіднім Поділлям. Південна Русь таким чином майже вся увійшла в склад Польщі; ця магна ж нісая цього обстоювати свою самостійність Литви, скративши свої країні області. Очевидно, представники шляхти Південної Русі на Люблинському сеймі вже не бачили ніякої небезпеки від прилучення своїх областей до Польщі. Але небезпека ця виявилася й, на жаль, завчасно швидко.

А в той саме час, в південних стінах відбулися такі значні політичні зміни, що пізній відбився на Південній Русі не менш рішуче, ніж сама Люблинська унія. Можна навіть сказати, що вся пізніша історія нашої

території складалася під впливами цих двох політичних факторів: державного союзу з Польщею й сусідства Кримської орди.

Біля половини XV століття Кримське ханство вже встигло остаточно відокремитися від Золотої Орди не без допомоги, між иншим, і Литовської держави. Ця остання за Вітовта сягала до низів Дніпра й Дністра, до берегів Чорного моря й падала над степом своїми замками: над Дніпром ми бачили замок Канівський, Черкаський, Литва ж володіла й головним пунктом перевозу на Дніпровім Низу—островом Таванню; нарешті були Литовсько-руські замки на ріці Одесі, при гирлі Дністра й вище гирла. Тому не дивно, що Хаджі-Герай, перший хан династії Гераїв, вважав себе підручним великого князя Литовського. Але стан річей досить швидко й рішуче змінився.

В Європу валили турки й дали инший напрямок політиці в молодій Кримській державі. Вони першочес мусіли бути в союзі мусульманських держав від західнішої Туреччини й через те стати ворогом усіх представників християнського світу. Другий хан династії Гераїв—Менглі, уже ввасал Порти, повинен завзяту й, дякуючи допомозі Туреччини, вельми шасливу боротьбу з Литовсько-Руською державою. Здобувши Київ (1482) він так спустошив його, як не спустошив і Вату; на Київщині запліли майже одні укріплені міста та селища біля замків; вважають, що впавши на Волинь він знівів відвів біля ста тисяч полонених. Але ще гіршим було те, що він знов відіслав Литовсько-Руську державу від Чорного моря, за допомогою й бо вквітків турків зобудував на Дніпровім Низу свої городки, напр. Очаків, при сирі Дніпра, Іатерман на Таванськім перевозі.

Починаючи з Менглі-Герая між заселеною територією Київщини й татарськими таборищами утворилася широка й спустіла степова смуга. „дике поле“ по території цієї північної частини, терен безперервних дрібних кривавих сутичок, не записаних ніякою історією. Кримська держава відрядила відлучити свою політику, що й переводила в життя до останніх днів свого існування. Політика ця була надзвичайно елементарною: жити на рахунок своїх християнських сусідів—Московської й Литовської держави.

Несловиди що політику в життя татарам пообляли самі ж сусіди, бо вона значно корозувалі палик себе й дій ворожнечі й кілчи не видно було: закладто вже багато було причин для безперервних сутичок на довгій узгрянській смузі, що увесь час йшла через руські області, що за них й сперечалися держави-сусіди. Цією ворожнечою Крим і живився: то спустошив Литву в союзі з Москвою, то навпаки; але й незалежно від цих союзів татарські степові ханяки, а почасті й селі татари півострова, робили завше напад на руські окраїни задля здобичі й, головним чином, „золота“. Руські невідники стали головною відважною спономичною життя Криму; творча праця на півострові велася тільки руками: вона ж була найбільш важкою річю торговельного вивозу не тільки в близькі, але й на далекі ринки Азії й Африки. Литовська, впакише „корозувальська“ Русь в цім відношенні приваблювала Крим до себе більше, ніж Русь Московська; тутешні колоняне цінувалися досогше, як: одвертіші й простодушніші¹⁾. Таким чином Південна Русь стала для кримських татар північним господарством, хутором, або фільварком чи що, котрий і постачав їх потрібними речами, коли в тому була потреба. Руські невідники, по свідочтву Міхалона завше були в татар під рукою для всякого господарського вжиття, і земний татарин, хоч би в його на той саме раз не було ані одного невідника, аби тільки він мав коня для походу, ніколи не зулявся перед тим, щоб

1) Свідочтво Міхалона Литвина.

скласти угоду з обов'язком на певний строк привести скільки руських кевальників, скільки від його жадали; „і ці обіцянки добре виконуються ніби наші люди в них завше в загородах чи кошарах“.

Таким чином, Південна Русь завше жала під постійною загрозою й в страшній небезпеці. Державі треба було б узяти на себе її оборону, але ні Литовсько-Руська держава до Люблинської унії, ні Польсько-Литовська по ній не спромоглися як слід zorganizувати оборону такої далекої окраїни, як Південна Русь, з її степовим пограниччям. Цю оборону воно скинуло на плечі самого населення. І тільки населення призвичаєне до зброї й воєнного життя й могло створити той героїчний епос, що ним була вся дальніша історія Української Русі. Українська козаччина й на світ Божий з'явилася тільки тому, що під боком було харцизицьке Кримське ханство.

Ось через що ми й сказали вище, що існування Кримського ханства було однією з двох головних причин, що вирішили собою всю дальнішу політичну долю Південної Русі.

II.

Історія Південної Русі у складі великого князівства Литовського відокремляється від так званої удільної її доби значною перервою, цілком темною. Неначе великий мур, без жодного прозору стіть між цими двома історичними періодами. І коли не можна без більш-менш правдоподібних гіпотез звязати в одне політичну зовнішню історію цих періодів, то ще важче це зробити відносно історії внутрішньої. Коли ми, починаючи від XV-XVI століть можемо нарешті роздивитися, чим саме було литовсько-руське суспільство, то побачимо картину, що ніби не має нічого спільного з соціальними явищами доби удільної. Інший устрій, інші суспільні відношення, інші інститути, інші звичаї, вдача...

Мимохіть бере сумнів: чи не друге суспільство перед нами, що не має нічого спільного з тим старим відомим нам старо-руським суспільством? І тільки уважливий досвід фактів вишукє заховані від покарадущою явищ звязки й дозволяє з певністю сказати, що ми маємо діло не з двома різними суспільствами, а з двома фазами розвитку одного суспільного організму.

Передовсім ми маємо тут иншу державу, що можна вбачити з зробленого вище начерку зовнішньої історії. В удільну добу не має єдиної держави, а с, коли хочете, ціла низка держав, бо кожне князівство в політичній відношенні було незалежним. Литовсько-Руська держава є вже справжньою державою, хоч вона ще й не досягнула пізньої централізованості.

Волинь, Київщина й Поділля багато де чого заховали зі своєї обласної своєрідности, що корінілося в одвічних племенних ріжницях, що надовго задержувалися, дякуючи політичній окремішности.

Хоч центральна влада при кожній нагоді й повторювала своє улюблене „ми старовини не рухасмо, а новини не вводимо“, проте вона завше вводила новину, потроху обтесуючи своєрідні риси обласного життя.

Великий князь Литовський має з великим князем Київським тільки спільне назвисько навіть у ті часи, коли в Литовсько-Руській державі були ще такі значні уділи, як уділ Київський, всеж-таки відношення удільного князя до великого мало нагадували старі взаємовідносини старо-руських князів. Правда, удільний князь ще відрізнявся всеж-таки від пізнішого великокняжого намісника чи воеводи тим, що він „держав землю на себе“, в той час, як намісник „держав її на великого князя“. Це значить, що

кого народу.

удільний князь одержував доходи з своєї землі й розпоряджався ними на власну руку. Але в той саме час він всеяк-таки одержував уділ „з руки“ великого князя й присягався бути йому „вірним і послухним“, „проти його не бути аві-коли“ й т. д.

Ті з удільних князів, що не одержували уділів від великого князя, а поводили ними, яко ділзною, як, наприклад, дрібні Чернігівсько-Сіверські князі з династії Володимира Св., ті також давали обов'язок „служити вірно, без усякої хитрости й бути послухними“. Це вже, власне, не удільні, а „служебні“ князі. Здається, Литовські великі князі встрявали й в деякі справи внутрішнього життя земель, що були під удільними князями, паномлад, в воєнну службу й звязане з нею надання земель.

Ягеллони докінчили знищення удільної системи й уся територія підпала під механізм центральної великокняжої управи. Механізм цей, проте, був велим елементарним і мало зробив позитивних змін. Навіть територіальний поділ заглибився той самий, переказаний удільною добою, лишень з тією різницею, що старі князівства тепер називалися землями, волостями, пізніш повітами.

Землями правили тепер, замість князів, великокняжі намісники, що „держали на великого князя“ „до його волі“ чи „до віку“ тоб-то збирали князеві доходи з цих земель, дістаючи певну частину їх і на себе.—Оде, власне й вся зміча. Намісник, як і князь, що його він заступав, мучить у своїх руках усі функції територіальної управи, як адміністративні, так і судові. Все, чого він не міг зробити сам, він доручав від себе своїм підручникам і тиунам, що в розпорядженні їх були „писарі“ чи „заказники“. „Заказниками“ називалися особи, що їм влада доручала свої спеціальні справи й которі, як і намісник, поводилися на рахунок населення: суспільний механізм був ще зовсім елементарним, а через те незграбним і потрібував чимало таких підпорок, як ці заказники.

Крім того й великий князь міг сам на території, що підлягала йому чи иншому наміснику, брати на себе певну функцію, певну справу, а доручати її вже від себе, звичайно, яко нагороду за службу, якому небуль князеві чи боярину.

Треба пізнати для намісників з'являється назви воєвод, старост, державців.

На території підлегла їм була одна тільки одна воєводство Київське, що відносилося князівському Київському князівству. Але велика територія воєводства вимагала поділу на дрібніші адміністративні одиниці. Тому в документах згадується навіть імена окремих волостей Київської землі, почасти воєводських, почасти воєводських.

Мозирський, Брагинський, Овручський, Черніобільський, Ніжинський, (Нявель-Новгород Землинський), Житомирський, Черкаський, Київський. Цей розподіл території між намісним поділом територію Київського воєводства, але не вважалося складу Київського воєводства увійшли й землі Либодерський. Межі Київського в цю добу йшли приблизно так: на півдні по Росі в її долині, доходячи до Дніпра приблизно до гирла Тисменивки; на заході границею була ррр. Случ, Уборть, Припять; на лівій же бочі Дніпра до Київського воєводства відносилися землі по нижній Десні, маючи все Писелля, Писулля, басейн Писелля, Червоний та Черніньський Довця до Оскода—все місцевості, що тепер вважалися областю, а вважали на поселення.

Волинська земля довго ділилася на три уділи,—Кременецький, Володимирський і Луцький і цей поділ відбився й на дальній організації її управи. З тихом намісників, що заміняли колишніх удільних князів, старшинство належало Луцькому, тому, що Луцький уділ був і найбільшим і існував довше ніж інші. Цей намісник мав титул старости землі Волинської й поділяв владу, яко з своїм підручником, маршалком Волинським. В межі землі Волинської в складі трьох її повітів, у входила в ті часи територія сучасної Волищини по Случ з додатком деяких пограничних місцевостей Пляського повіту Мінської губернії, Тарнопольського й Бродського повітів східної Галичини.

Та частина Подільської землі, що належала до Литовсько-Руської держави, так звана Побожжя, в адміністративнім відношенні поділялася на два намісництва: Брацлавське й Винницьке. Межі Побожжя йшли приблизно так: по лівому допливу Дністра—Ягорлик, по допливах Буга—Кодимю й Сянухою з Виссю, й правим допливом Дніпра—Тясмином.

Землі князівств Чернігово Сіверських з початком XVI століття відійшли зі своїми князями до Москви. Землі території Туровсько-Пинської, що раніш усіх інших земель Південної Русі придучені були до Литви, в адміністративнім відношенні увійшли в склад Троцького воеводства, що з нього, укуні з воеводством Виленським у входила більша частина земель Литовсько-Руської держави. Ці два воеводства—Троцьке й Виленське—були остатками того політичного дуалізму, що був заведений на Литві Ольгердом і Кейстутом.

Але коли обласна управа має ясні сліди свого зв'язку з попередньою добою, удільною, то управа центральна була явищем новим, цілком невідомим добі удільній.

Великий князь Литовський у цю добу став „паном зверхником під жодне право не піддалим.“ Це зовсім не значить, щоб ма мали тут діло з необмеженою сваволею, навпаки: влада ця була вельми обмеженою.—передовсім звичаєм; але крім цього вона мала обмеження в особі „ради“ чл панів ради“

Литовська „рада“ як і Московська боярська дума, була дальнішим розвитком княжої думи удільної доби. Суспільна свідомість Старої Русі звчала, що князь не мусів був „думати“, тоб-то обмірковувати й вирішувати ріжні державні справи без поради. Але йому не ставлялося в обов'язок радитися з тим чи з иншим, а події самі указували, чия саме рада в даному разі потрібніша. Природними й догіднішими радниками князя були мужі його старшої дружини, що як і він, піклувалися про оборону країни й її управу; крім того він міг звертатися за порадою до кого хотів, і часто звертався до духовенства, а також і до народу. Загалі назвисько „княжа дума“ не зовсім докладно передає відношення добі удільній. Це не рада, а зібрання радників, почасти випадкових, а коли й постійних то не тому що цього вимагав принцип, а тому, що так було зручніш.

Спочатку й „рада“ великого князівства Литовського має риси такого зібрання радників; „й інших багато добрих слухів; низ тім було.“—додає документ часів Світригайла, переділивши серед тих тих різних панів, що посвідчили своїм підписом великокняже надання. Але рада прагне до того, щоб стати постійним і як слід організованим інститутом. Права різних панів починає прибирати до своїх рук невелика кількість членів вищої земельної аристократії. Рішучим кроком у цім напрямку був привілей Олександра Казіміровича (1492 р.), що по цьому великий князь а лі чого не може зро-

бити без згоди ради, ні надавати уряди й маєтності, ні розпоряджатися доходами держави. Розвиток ради тепер зробив такі успіхи, що можна означити її склад, що тепер був уже, значить, більш-менш постійним. Права радних панів належали певним земським і двірським радгам, католицьким єпископам і деяким княжим радникам, при чому перевага належала земським вельможам і єпископам. Правом, а в той саме час і обов'язком, ради було обмірковування вкупі з великим князем усіх найголовніших державних питань, якого б характеру вони не були. Але, щоб зрозуміти справжню значіння ради, треба пригадати, що великі князі литовські, Ягеллоки, яко польські королі, пробували майже увесь час у Польщі, лишень наїзжаючи на Литву, а коли їх не було на Литві, то рада репрезентувала особу великого князя, надсилаючи йому доклади лишень по найголовніших справах, все ж инше вирішуючи на власну волю.

Проте, на організації ради ще відбивалися її звязки з старою княжою думою. Так, наприклад, усі члени ради лишень два рази на рік з'їзджалися до Вільни „на сойм“; за цим зійском рада складалася всеж таки до певної міри випадково з тих радних панів, що по своїй земській чи двірській службі пробували у Вільні, чи наїзжали туди на який час.

Але крім цих вищих органів центральної влади, тоб-то великого князя і ради, в ці часи вже були й деякі нижчі центральні органи, що виконували окремими функціями управи. Це ніби міністерство, тільки пови що видав військовою справою держави, канцлер, ніби міністр закордонних і внутрішніх справ, маршалок, що був органом вищої „поліції.“ І, нарешті, шдекарбій, тоб-то міністр фінансів. Тут в організації цих міністерств, які і в назвах їхніх не можна не побачити впливів Польщі, що, в свою чергу, під впливами Західної Європи встигла далеко піти вперед у справі розвитку державної управи.

Нарешті, до системи центральної державної управи належали „з'їзди земель“ чи сойма, що на них обірали великого князя. Рада закликала для цієї справи землі на загальний сойм. Заховався один такий заклик панів ради по смерті Казіміра, „до братів і приятелів милих, князів, панів і зем'ян землі Волинської“, що в ньому їх закликали приїхати до Вільни на день святого Іллі в кількості десяти-двадцяти „або скільки наберестья старших“. Під кінець цієї доби ці екстремні з'їзди земель перетворилися в правильні сойма на польський взір; на цей час старо-руські народні віса вже вигасли і в землях Київській, Волинській і Подільській їх заміняли обласні сойма, що про діяльність їх ми знаємо занадто мало; з часів Люблинської унії роллю віса грали шляхетські соймаки. Взагалі відношення між державою й суспільством були ще такі, що для суспільної самодіяльності залишалось ще широке поле.

Але чим же саме було тепер це суспільство?

Князі, пани, зем'яни, бояри, лицарство, шляхта, слуги, всі „збетичи“ чи міщани, нарешті люди чорні, волосні, татлі, дааньки, отчелі, путники, обровники, люди похожі й непохожі, закладні всі ці. й сила інших назв, що вживаються пам'ятками цієї доби, крім назв, що торкаються духовництва и рабів,—все це змушує припустити, що ми маємо діло з велим суцільним соціальним устрійом, з помітною класовою диференціацією. Елементарність устрою доби удільної не має, здається, нічого спільного з нією різноманітністю суспільних форм, що під нею, як можна б було гадати, зхована й різноманітність суспільних функцій і відношень. Але така думка буде помил-

обов'язком воєнної служби. Юрилично їх об'єднання, що збило ці різні елементи в одну шляхетську масу й протиставило цю масу хлопській масі мало місце пізніше під впливами польського права.

Військова справа вивідкала деякі досить складні відношення між членами воєнно-служилої верстви.

Великий князь видавав якому-небудь панові округу, що на ній призначав певні обов'язки воєнної служби; той видавав частину цієї округи певній особі, з тими саме обов'язками, що на них сам її дістав; цей і собі міг кому-небудь вкредити частину території й дохід з неї, але з тими самими обов'язками, міг також якось погодитися з землеволодінцями, що сиділи на його території. Все це стіглося хитру такичу залеглу відносини. Ці відносини дали привід деяким вченим говорити про литовський феодалізм, що існування його цілком відрізняється від інших вченим. Ця суперечка заснована на незорозумінні. Без сумніву, подібні відносини мають певні риси, що нагадують феодальні відносини Західної Європи, і коли ми, слідом за Пізо, означимо феодалізм як „злучення верховної влади з землеволодінням, заміну безумовної земельної власності умовною, утворення васальної ієрархії між земле-в. володінцями“, то побачимо, що суттєві відносини Литовсько-Руської держави відходять від цього означення. Про заведення васальної ієрархії ми зовсім не казали. Що верховна влада була злучена з землеволодінням, тоб-то, що вся земля розглядалася як власність великого князя,—це відомо. І, вважати, що на зміну безумовної земельної власності з'явилася умовна—це видно як зі сказаного вище, так і зважати з студіювання джерел цієї доби: так звана роздільна власність, коли право на землю в певній частині мало кілька осіб,—це зовсім інша землеволодіння цієї доби в історичній житті литовсько-руського суспільства. І вивчаючися на все це, нам здається, не слід цей устрій називати феодальним устрєм¹⁾. Маючи деякі певні риси феодального устрою, устрій литовсько-руського суспільства був уже далекий від тієї виробничої форми, що характеризує феодальну систему Західної Європи. І тому не слід прикладати до соціальних відносин Литовсько-Руської держави цієї речі такий певний термін, як феодалізм, бо внаслідок ми створимо шкідливу плутанину в термінології.

Уся земля вважалася власністю великого князя, але тільки вважалася, не більше²⁾. Вислів „земля великого князя“ означав у дачому разі майже теж саме, що раніш означав вислів „Земля Велика“. Зрозуміла їм, чому й в якому саме розумінні земля вважалася власністю великого князя. Великий князь стояв на чолі держави й тому розпорядкався усіма її силами—воєнними, тяглицькими й вишніми,—що йому існувала держава; всі ці служби лежали на землі, розуміється, на членів і зверхників її. Майже всі свої

¹⁾ Тут автор помилується, бо феодалізм і феодальна система, тільки з деякими, зводі значних модифікаціями, існували майже усюди й до доби феодальної революції переживали всі народи Європи, як це доведено зараз у новітніх розвідках. Про феодалізм у північній Московській Русі свідчать розвідки небіжчика Цивилева-Сильванського. Подробиці про це гарно розібрано в найновішій монографії Н. Рожкова, складеній на теорії економічного імперіалізму „Русская история в сравнительно-историческом освещении“, т. I, 1919); порівняй також „русскую историю с социологической точки зрения“ того ж автора, виш. 2-й. Д. Б.

²⁾ Треба однак зауважити, що перші литовські князі, Гедимін і Ольгерд збували русько-українські землі й тому тут була не одна фікція; а що до великокнязьського права на землю, то воно носило звичайний феодальний характер. Д. Б.

ресурси держави черпала прямо й безпосередньо з цієї землі: головним же завданням влади було стежити, щоб земля яким небудь робом „не вийшла з служби“. Ці саме відносини й викликали до життя ту певніразну думку, що земля належить великому князеві.

Коли в цю добу, краще сказати на початку її, і можна було б когось небудь вважати власником землі, наближаючися до сучасного значіння цього слова, то це, звичайно, тільки тих вільних „людичів“, чи союзів цих людичів, що сиділи на землі й господарили на ній. Але й їхні права ми не можемо ототожнювати з сучасною земельною власністю: треба добре замислати, що сучасне розуміння земельної власності вироблено пізнішими часами в наслідок довгої еволюції, так що прикладання цього розуміння до явищ минулого може внести серйозні помилки в розуміння історичних відносин. Литовсько-руська історія цієї доби має значний науковий інтерес саме тим, що вона дає ясраву картину швидкої зміни фазисів у розвитку як розуміння земельної власності, так і відповідних земельних відносин. Ще на початку цієї доби земля знаходиться в повнім володінні землероба, як це було й в удільні часи; а наприкінці її майже всі права землеробів вигасають і натомість виростає право вшоді класу, що з простого агента верховної влади перетворюється в власника цієї землі, що нею воба раніш лишень розпоряджалася, яко агент. Тільки та заможніша частина землеробської верстви, що несла військову службу, захода, а потім і поширала свої права на землю (зем'яни й бояри).

Отже, уся земля, спочатку тільки загосподарена, а пізніш і не загосподарена, вважалася власністю великого князя, але остільки умовно, що всі складові елементи права власності в дійсності належали не великому князеві, а тим, хто господарив біля цієї землі. Але була одна категорія земель, що на неї великий князь мав не номінальне тільки, а й реальне право власності. Розуміємо ті землі, де малися великокняжі господарства.

Ще в удільні часи князі мали „села“, тоб-то хутори, де праця вправлялася руками рабів: не тільки князі, але й дружинники, маючи „невільну челядь“, легко доходили до думки прикласти її градою не тільки до особистих послуг, але й до сільського господарства. Княжі хутори чи двори, крім економічного, мали й інші призначення—були адміністративними й судовими центрами; проте, ми вбо згадували вище, що елементарність свідомості тих далеких часів викликала цілковиту неадаптивність державні функції князя від його господарства. На княжий двір тягли злочинця, туди ж звозили зібрані з населення натуральні податки—збіжжя й інші продукти; там жив тиун, що відав княже господарство, а вкупі з тим відав і всю управу й суд округи, що підлягала цьому двору.

Великий князь литовський отримав у спадщину від удільної Русь ш двори й дворища, з їх господарствами як землеробським, так і скотарським. Таким чином, на в багатьох місцях Південної Русь бачимо ці великокняжі землі в власній розумінні цього слова; але були й цілі великі території, де не має й сліду цього господарства і це перш за все там, де не ідеальних умовах на першій місці стояло не землеробське, а промислове господарство. Потім спостерігаємо, що розміри великокняжого господарства не тільки не збільшуються з протягом часу, але, навпаки, зменшуються, принаймні, на такій далекій від центра окраїні, як Південна Русь: центральний великокняжий двір не міг як слід висорядувати ці свої далекі хутори.

й на Поліссі, і на Волині, і на Поділлі: в степових просторах південної Київщини рапо з'являється й сучасний термін „хутор“.

Що держава мала діло перш за все з землею (розуміючи, звичайно, землю населену й загосподарену), то двориче, яко одиниця по землеволодінню була для держави й одиницею, що до відбутків, оподаткування, „служби“ по тодішній термінології. Тому слово „служба“ є синонімом слова двориче. „Службами“ такі селища називаються майже по всій території Південної Русі, в землях Сіверській, Київській, Волинській, Подільській, на Поліссі. Зустрічаємо й інші синоніми: іноді для такої одиниці маємо назву „земля“ „потуг“ (цілком відповідає терміну „служба“), іноді „отчина“ чи „отчина“, „маєтність“, в зв'язку з тими правами, що мала землероби на цю свою власність.

Іноді для такого дворича зустрічаємо, яко назву, й старо-руське слово „дим“; але багато частіш „дим“ означає вже тільки частину дворича економічно-самостійну; трапляються дворича з 2—3 димами, навіть над десять. По всій правдоподібності старо-руське селище жило одним спільним життям навколо одного огнища, „дима“; між тям як в цю добу воно вже розкладалося на свої складові частини, окремі родини, що були зв'язані лишень спільним землеволодінням. На окрему родину дворича, репрезентовану „димом“, припадала як певна частина спільного права на орні землі, синькоси й виші ґрунти, що на них господарило двориче, так і частина спільних обов'язків перед державою.

Двориче не мало й не могло мати назавше вироблені розміри. Розміри ці залежали від різних причин: від того скільки було добрех і вільних ґрунтів навкруги для землеробської займащини, скільки цих ґрунтів могло обробити те чи инше селище. Державі не було рації заводити яви-нобудь обмеження.—навпаки: чим більше було господарства, тям більше від них можна було вимагати служби. Але, з збільшенням населення, став річек мінився: треба було обмежити землеробську займащину. Імператор І видав так звану „Уставу на волоки“, що по ній усі загосподарені ґрунти треба було поміряти й розбити на певні одиниці, — „волоки“, що на них и наспадалася певна служба. Волочна система заводилася за для фіксу, щоб збільшити кількість служб, й одночасно нею саме ставлялися межі землеробській займащині порожніх земель. Але заведення волочної сист-ви мало ще один значний наслідок: перебір землі на волоки в багатьох випадках вимагав переведення селян з їх старих ґрунтів на нові місця, на так зване середнє поле; шматки землі в окремих селах одривувалися й приривувалися, щоб таким робом повикрабовати цілі волоки; сусідам часто доводилося мінятися ґрунтами, звичайно, не з доброї волі. Все це робило цілий переворот як в сільськості, так і в відношеннях землевласників до їхніх ґрунтів; з власності „отчини“ вони перетворювалися в наділ „кміть і вся його маєтність наша єсть“, — так мотивує великий князь колючість перебіру ґрунтів. Але на Південній Русі - волочна система була переведена в життя лишень від кінець цієї доби, та й тоді цілі території залишалися при старім праві: на Поліссі, як і на хуторах та пасіках степової України, важко було перевести в життя „Уставу на волоки“. З переводом аж волоки занедало старе господарство; на його місці розвивався господарство на три цоли.

В кожнім дворичі жила одна велика родина, брати рідні і в перших, дядьки з небіжками, але ця родина часто ділилася, як сказано було вище, на окремі сім'ї „дими“, що спільно володіли землею і спільно

носили службу державну, з відповідальністю громади за кожного члена не тільки в справі оловеткування, але й в разі якого правопорушення й навіть злочинства. Часто траплялося, що кривні елементи дворища заміняли чужими. Розділює це так. Як тільки творча сила дворища з якої-небудь причини слабшала й не могла вже обробити в і ґрунті цього дворища, то державою, щоб не зменшувати служби підданого дворища, додавала до його чужого елементу. Чужі, що увіходили в склад дворища набували права родичів, мали такі ж саме права на ґрунті й брали пропорціональну участь у службах і різних суспільних обов'язках. Таким чином родинна асоціація перетворювалася в спілку. Члени такої спілки в різних місцевостях мали різні назви. В Сіверщині зустрічаємо назви: як „сябри“, на Подоллі „сільники“, в інших місцевостях— „товариші“, „сусіди“, „дольники“; вельми розповсюджений термін „погужники“, тоб-то люди одного службового тягла. Це все були повноправні члени дворищ. Але дворищани приймали на свої землі чужих і на інших умовах. На Волині зустрічаються половинники, що без сумніву цілком відповідають північно-руським „двурядчикам“, яким, що сиділи на чужій землі й інвентарю по угоді („по ряду“), з дані вносяли. Потім трапляються іскупні чи закупні (старо-руської закуп), „люди в пенезях“,—що були, очевидно, в залежності від дворищан на підставі якихось обов'язків грошових чи інших. Таким чином на території дворища могли жити родичі—жити як одним димом, і за одніми ворітьми, „в однім хлібі“, так і кількома димами, за кількома ворітьми, в кількох хлібах—дані чужі з певним правом родичів, потім пазів-залежні, як, наприклад, половинники, і, нарешті, зовсім залежні, як закупні й люди в пенезях.

Тепер звикає питання: віткіли ж приходили ці чужі, що селилися на чужій ім дворищах.

Ще в уявній час, коли почуття споріднености, що звязувало людей в тривкі союзи, глибоко корінилося в свідомості людини, і тоді вже, по всій правдоподібності, обов'язки часто складалися так, що видамлювали людей з під оборони й захисту цих союзів. Різнорідними були ці обставини, різнорідним і стан людей, мовляв, жерів цих обставин. „Изгоем“ міг бути і шляхтич син, і попівський, і купецький. В свій час ми відносили те, що в вищій дружинній верстві суспільства кривий звязок, неминуче мусив бути багатим слабшим, ніж у нижчій. Але й в нижчій верстві ми маємо цілу значну категорію осіб—коли б вона не була значною, то нічого про неї було б і казати—кожу звязок цей теж не боронив від великої матеріальної залежності: це „ролейні закупні“ Руської Правди, що роблять на чужій землі, чужим інвентарем.

Ось такої саме людности, що чи сама виломилася, чи виломлена була з під охорони кривих союзів, людности, що не мала анічого, крім власних своїх рук, ми й бачимо в великим числі в цю добу. Населення множилося, тіснота пішла, держава обтяжувала землі службами різними, а в той саме час землероби вже добре бачали, що до них наближається загрозлива мара особистої залежності; все це відривало землероба від землі й кидало нетику безпорадного в широкий світ. Звичайно були тут і жертви особистих і суспільних лих та негод, особливо політичних завірюх: були й люди, що їх вела в далечінь воля, незалежність. Все це утворювало окремий суспільний контингент „лезнях“. Але сила традиційних розумів, ще в такій мірі панувала над розумом людини, що „лезняк“ на думку тих

членів суспільства, що добре ввостанісі в своїх суспільних кмітках, завше був чоловіком непевним. В окрузі відкрито злочинства: і у всіх, перш за все, виникає питання—чи нема де-небудь поблизу лезного, чи не бачив його хто небудь, як він ішов „в стязцем“ (дорогою), чи не заходив він до кого-небудь? І важко було горобасі лезному, коли він і справді на ту лиху годину там пробував, вигорнутися з біди. Через те лезному доводилося постійно чи постійно до пава якого, чи на землю сісти. Лезні, що самостійно сидять на ґрунті відомі також під назвою людей вільних, вільняки, люди-ї похожих, слободичів.

Люди вільні, похожі, сидали не тільки на землі дворищ. За дозволом великого князя чи того землевласника, що йому князь доручав свої права на ту чи яку територію, вони осідали й на піщані, „на сирому коріні“, по родішній території. Невідка це була праця розроблювати піщину, за те такі „слободичі“ мала ріжні пільги що до податків і натуралій: їм завше давалися кілька літ свобода про, загосподаритися й тільки введівши ту свободу вони мусили були платити податки й нести ріжні відбутки.

Похожі люди сідали на пачежку землю по угоді з паном і як виходив строк усі ті мали право йти з пачежкої землі кудя хоч. Але ті, на чіх ґрунтах вони сиділи, страшенно були заїтересовані в тім, щоб землероби сидали на місці; збільшення в ґрунті вони зменшували тим їх вартість, а саможогтися на нових робітників у ті часи було не так то легко. Ціком природньо, що окремі великі землевласники правували того, щоб збільшенням пільг зманувати сусідських землеробів до себе. Але конкуренція завше вадить самим конкурентам. І ось ми бачимо, і досить рано, в половині XVI століття спроба панів поладати до сараю, Бачо сараула зяство цілх земель збирається на обласні сїмми в таж зяслоує союзи, мовляв сундикати, для боротьби з похожими людьми. Члени таких союзів під загрозою важкої грошової кари (заруки на господаря) мусили були не збільшувати числа років свобода, і не зменшувати тягарів проти ухваленої ними норми. До цього союзу прятгали й великого князя, яко великого землевласника, теж заїтересованого в тім, щоб надати тріжкоти відішченням до вільних людей, що сиділи на ґрунтах його господарств. Такий союз, з в. князем на чолі, міг спроможтися й на щось більше, ніж нормування своїх відношень до вільних людей: він ламагається накласти свою важку руку и на саму волю переходу. В „Уставі“ Жига-монта-Августа „о поможіх людях“ 1557 р. землеробам визнається право переходу тільки в певній часі—на Різво; це той самий московський славнозвоненій „Юрьевъ день“. Але не тут всея-таки треба шукати головної причини закріпчення землеробської людности.

Закріпчення не було результатом якого-небудь законодавчого акту, а простою наслідком двох найголовніших причия: про одну з них уже йшла мова,—це зростання суспільного значіння вищої верстви через заміну права держання землі правом власности на неї. Другою причиною було повільне затирання ріжниць у ставовищі вільних похожих людей з одного боку й непохожих, отчичів, одвічних—з другого.

Тепер ми відходимо до питання, що в нашій науковій літературі викликає багато сумнень і непорозумінь. Нам здається, що й тут, як і в багатьох інших випадках, усі непорозуміння викликалися тим, що розуміння сучасні прикладалися до явищ минулого—а таке прикладання завше не-звичайно утрудняє розуміння історичних відносин.

Справді, без сумніву, що в цю добу, особливо в першій половині її, землеробська людність, що сиділа великими родинними асоціаціями по своїх дворцях, має всі права власності на свої землі, в той час, як влада верства, що сиділа на плечах цієї людности, мала тільки право держання. А проте до цієї людности часто прикладається епітет „непохожий“ „непохожий“ де-то прив'язаний до землі: на сучасний погляд цей епітет ніяк не можна прикрити до власника й історика зустрічаються з такою ніби нісенітницею, відкидали її, або майже ототожнюючи непохожих, оточивши з невідомою челяддю, відкидаючи тем саму думку про те, що вони, а вкупі з ними й вся землеробська людність Литовсько-Руської держави мала право власності на землю, або припускали, що непохожі були особною категорією, що існувала поруч з власниками, оточивами. Але справа, по всій правдоподібності, стояла инакше: і коли силою уяви ми перенесемося в ту добу, то вона буде для нас простою й зрозумілою.

Передовсім треба пам'ятати, що власник землі, тия самим що він власник, є чоловік непохожий: іти йому нема куди й нема чого. Ця кріпость землі була тим сильніш, що земельна власність тих часів не була особистою; великій же родинній групі багато важче виринути з місця, ніж окремій людині. Далі. Великий князь надає якомусь пану кілька дворич на воєнну службу й годування. Права дворичан на землю цим поки-що аніяк не порушуються: лишень ті датки, що раніш ішли в великокняжий скарб, переданося тепер чи цілком, чи в якійсь певній частині, з огляду на характер надання, державцеві (вживаємо цей термін у загальнім розумінні, незалежно від спеціального його значіння). Але кінець-кінцем це мусило було шкідливо відбитися на власниках землі. Державець мусив бур стезити за тим, щоб сила дворича не зменшувалася, бо це чинило б шкоду як його інтересам, так і інтересам держави. І виходило ось що: другорядні члени родини мали право вільно йти з дворича, аби на це був дозвіл їх родичів, але представник цієї родинно-господарської асоціації не міг мати такої волі, бо ніс відповідальність за датки перед державцем і державцем. Продажк ґрунтів могла мати місце лишень при вилючних обставинах і тут вже, звичайно, державець мав право стезити й вимагати, щоб земля переходила в певні руки, до людини „такої ж доброї, як він сам“, тоб-то той, хто продає.

Таким чином, коли наведемо вище шляхом суспільної еволюції, право власності перейшло від землероба до землевласника, колишнього державця, з усіх страчених прав землероба залишилося лишень одне сумне право—право кріпости своїй землі—зла спадщина його колишньої отчинности.

Вільні похожі люди ставали „слободачами“; з слободичів робилися людьми „засілами“ й, кінець-кінцем, через земську давність, робилися оточивами, утворюючи вкупі з цими останніми збиту масу людности, кріпости землі й пану. Але цей процес в його остаточних результатах ми спостерігаємо лишень пізніш; у цю саме добу й навіть наприкінці її, землероб ще не стратив ні права власності на землю, ні права вільного переходу, хоч те й друге право було вже значно обкрадено історичним процесом.

Пам'ятки цієї доби свідчать про таку пошачу державної влади до нижчої верстви, що зовсім не в'яжеться з пригнобленістю цієї верстве. І чим старіш пам'ятки, тим яскравіш вона в цім відношенні. Великий князь, звертаючися до населення даної території, звертається не тільки до вищої верстви, як це має місце пізніш, але й до чорного люду, до посвільства.

Людей цього посілляства влада величає „мужами“. Хоч практика й зводила поволі права цих „мужів“ в інтересах вищої верстви на ніщо, але формально вони шануються владою так само, як і права вищої верстви: „ми новини не вводимо й старини не рухаємо“,—повторює влада, вважаючи себе охоронцем старого права, майже кожного разу, коли посілляство звертається до неї з своїми скаргами. Землеробська людність правиться своїми властями. В одних місцевостях це „сотники“ й „д-сятники“, терміни, що свідчать про поділ території на сотні й десятки,—найархаїчніший з адміністративних поділів, що його ми зустрічаємо й в удільні часи: тепер ми знаходимо його на Київщині й в Чернігівно-Сіверщині. В південних, степових окраїнах Київщини й Поділля людність правиться своїми „огаманами“, що по всій правдоподібності, заховалися тут від тих часів, коли вони, як оповідає літопис, збирали данину для татарської орди, що пробувала в сусідніх степах. Там, де жили данники вона правилася „старцями“. На всі ці уряди людей обірав сам варід, хоч обрані й мусили були, здається, де-що платити від своєї посади господарю, чи його наміснику; проте вони завжди виступають яко представники й охоронці інтересів людности.

Але, звичайно, нема інституту, що яскравіш свідчив би про ще не страчену, одвічну волю нижчої людности, ніж „копні суди“.

„Вєрвь“ Руської Правди в цю добу з'являється в виді копної округи. Копна округа—це союз населення певної території, що розмірами наближається до нашої сучасної волости, чи до кількох волостей; союз має охороняти округу від правопорушень, вести „слід“ злочину й карати злочинців. Усі „мужі“ копної округи, тоб-то репрезентанти родинних асоціацій були обов'язково членами цього союзу: „муж“ виводив своїх дворичан лишень тоді, коли цього вимагала якась там справа. Органом копної округи була копна рада, „копа“ чи „віче“. Від участі в копні ні один член округи не міг ухилитися під загрозою важкої відповідальности: лишень фізична неможливість такої участі, добре доведена, звільняла від відповідної кари. Члени копної округи пильнували порядку, унутрішнього миру копної околиці. Кожен з них ніс відповідальність як моральну, так і юридичну не тільки за всіх своїх дворичан, але навіть і за територію свого дворича, звичайно, вельми велику. Шматок украденої де-небудь речі, слід від копят воя, що ним пробіг злочинець, коли вони знайдені були на території дворича, все це клало на двориче призру, що її репрезентант дворича неодмінно мусив був відвести від себе, інакше не тільки призра, але вже провина падала на його, і йому доводилося відповідати за злочин. Гість з по-за меж копної околиці, приїзжий торговець, стомлений зайда, що проситься переночувати, жебрак—за всіх міг репрезентант дворича відповідати, за всіх, хто ступив на землю дворича, зайшов до його в хату, зустрівся з його дворичанами. Чималі були права мужа, але важка була й відповідальність.

Копна, сама по собі, не могла взяти на себе поліційні функції; вона могла тільки вести „слід“ і карати злочинців.

Розшукування злочинця, у свіжу трісну, велося звичайно через маненьку копу, що на неї скликалися найближчі мужі. Це була так звана, „гаряча копа“, що „гнала слід“, тріснула, вела допит, збирала матеріал. Потім сходилася „велика копа“, що на неї неодмінно збиралися всі члени округи—побула рада вельми урочиста, що впроходила з цілою низкою певних обрядів і формальностей. Тут при всій копній громаді вівся судовий процес, слухали

свідків, розглядали судові докази й обмірковували всю справу. Нотім виносили присуд. Коли справа кінчалася змиршиною сторін, що мало місце і в справах карного характеру, чи її доводилося кидати за браком доказів, чи тому що обвинувачена сторона складала присягу, що теж мало місце в багатьох випадках,—велика копа була й останньою. Бралися провини, пересуди й т. п. судові дати на відшкодування сторони, а також на користь господаря чи його намісника, пізніш пана, і на тім все й кінчалось. Але коли злочинця засуджували до кари на смерть, що бувало лишень тоді, коли злочинець був завзятим реcidивістом, і ніхто за його не ручився,—тоді складалася, щоб виконати кару третя „завита“ копа.

Все це копне судівництво з усією його обстановкою свідчить про довголітній судівничий досвід, що придбав собі нарід. Кожен член копної обруги мусив добре знати правні звичаї, обряди, формули, а головне, практика життя завше вимагала від його значної ініціативи. Все це складає в нашій уяві образ не пригніченого, невільного кріпака, а людина вільної, що завикла жити своєю волею. Копа по всій правдоподібності, спочатку не була інститутом, що існував лишень для нижчої верстви, а підлягали їй усі землевласники округи, в тім числі й люде вищої верстви. Тільки поволі литовсько-руська шляхта звільнялася з під копи й виламлювалася з копного права; але копа, проте, довго мала право, засноване на попередній її організації, притягати в певних справах під свою юрисдикцію і членів воєнослужилої верстви. Вже пани давно стали панами, а хлопцї хлопами, а ці останні все ще цупко чиплялися за своє старе право кликати в певних випадках на відповідь перед копою членів привилейованої суспільної групи. Але логіка життя, кінець-кінцем, зробила своє й останки хлопської копи вигасли так саме, як і всі інші згрибути колишньої волі народньої.

Від загальної маси нижчої верстви в цю добу відокремилася городська верства—„містича“, міщани. В удільні часи нема ріжниць між населенням міст і волости, все це вільні люди, смердя,—на погляд дружинної верстви. Права їх і обов'язки однакові, однакові й економічні умовини життя: міщани поки-що переважно господарять біля землі, займаються промислами, як і люди на волості. Та спочатку місто й не мало віяких прикмет, що викликали б цю ріжницю. Тільки один Київ на південно-руській території, як давністю свого походження, так і торговельними зносинами з чужими державами виділявся з одноманітної маси міст. Усі-ж інші міста, чи принаймні більшість їх, виникли в результаті потреби населення даної території мати постійний спільний центр для сходбищ, „торг“, місце для церкви святого, патрона території, а головне, і перш за все, щоб мати мури, що за них можна було б сховатися під час ворожого нападу.

Таким чином, місто виникло яко результат життя землі, що для неї воно було центром і поки-що не було з чого виникати правни ріжницям між населенням, що завше тувалося до муру міста, чи завше мешкало за мурами, і тим, що господарило далеко від міста й тікало до його тільки під небезпечну хвилю.

Але життя йде вперед і доконче творить зміни й ускладнення. Місто Литовсько-Руської держави, коли тільки воно не лежало занадто близько до небезпечних меж, вже тратить для населення свій переважно оборонний характер, хоч держава все ще пильно стежить за тям, щоб в добрім стані були замки—ця військова твердиня країни. Поволі міста набувають нового

значиння ¹⁾—економічного. З ростом міста міська людність потроху втрачає свій раніший землеробський характер. Вільні походжі люди охоче селяться в місті й залюбки беруться до ремесел: з'являються й початки мануфактурної промисловості—як відгомін того великого промислового руху, що в ті часи ширився в Західній Європі. Міський ринок уже не обмежується ролею пункту елементарного й безпосереднього обміну сировими виробами землі. „Містичи“ виступають, як особня група нижчої, тоб-то оподаткованої, чи тяглої верстви.

Коли хліборобське населення втрачало свої права й волю, перед державою тим самим вставало питання, що робити з цією особною групою. Піддати їй її під руку вищої верстви було для держави незручно й некорисно. Річ у тім, що міщани потрібні були самій державі, бо на них лежало, головним чином, підпорування замкових укріплень, а потім держава, в особі своїх представників, була добре ознайомена з життям своїх західних сусідів і прагнула розвинути ті зачатки ремесла й торгівлі, що зав'язувалися під захистом мурів і наших замків. Надто потрібно було не відібрати в міщанства його волю, але з тим, щоб воно не перетворилося в привілейовану вищу верству. В цій справі в пригоді стало німецьке право, що його елементи й без того через Польщу увіходили в законодавство Литовської держави; німецьке право було виробленим взірцем такого стану міського населення, що відокремляв його від усіх інших суспільних категорій. Міста одно-по-одному починають одержувати від великих князів привілеї на Магдебурське право. Ще в XV столітті ці привілеї одержують Київ і Житомир на Київщині, Луцьк, Кременець і Володимир на Волині, усі інші південно-руські міста, за винятком польського Поділля, одержують Магдебурське право в XVI столітті й пізніше; по Лублинській унії уряд починає залюбки й широко роздавати привілеї.

Магдебурське право давало містам широку самоуправу. Усі інші права на території міста—польське, литовське й руське—і всі звичаї, що були „на переказі Магдебурському праву“, касувалися й скасовувалися й вої власті, крім своїх власних обраних, і власті верховної, великокняжої. Вже не кажучи про суд, органи державної влади не мали права втручатися в життя міста навіть і в інтересах фіску: місто платило державі певну суму грошей—і тільки. Укупі з тим практикувалися різні спеціальні пільги міські й промисловості й торгівлі.

Все це, з одного боку, досягало своєї мети: місто відділилося від землі, міщани відокремилися від иншого населення, яко самостійна верства з своїми замкненими правами й інтересами. Але, з другого боку, зовсім не виплило те, на що державна влада вельми покладалася, надаючи містам привілеї й пільги: економічне життя не вибувало. Очевисто, що не ті чи інші права були головнішими чинниками економічного розвитку.

Річ у тім, що життя усієї землі з економічного погляду було ще надто елементарним. Досить сказати, що тягле населення платило свої податки й повинності майже виключно натуральними—продуктом свого господарства. Таким чином в розпорядженні держави збиралася сила сировини—фонд, назвичайно безграбний, незручний до перевозу й державного використання. І це в той час як Литовсько-Руська держава втягнута через Польщу

¹⁾ Таке економічне значіння мали міста, які не лежали на пресах (окраїнах) і раних; краще сказати, що міста мали потрібне значіння: 1) кріпостей, 2) осередків ремесла й торгівлі; 3) осередків самоврядування—магдебурського права. Д. Б.

в політичне життя Європи—згадаймо хоч її ролю в Гуситських війнах,—не могла не потребувати грошей. Через це то, звичайно, вона так охоче роздавала заселені землі, двори й уряди ріжним панам, між иншим, навіть і заставляючи їх за більш-менш великі грошеві суми; до викупу державою уряду чи маєтности такий пан, ніби замість процентів на капітал, годувався від уятої в заставу маєтности, роблючися, таким чином державцем, а кінець-кінцем і власником її. Звичайно, державі було б багато зручніш одержувати гроші безпосередне з тяглих верств, але, очевидно, не могла вона цього зробити бо серед людности грошей ще було небагато.

Правда, є одна категорія податків, що її й тепер платять виключно грішми, і лишень в де-яких місцевостях дають замість грошей худобу, але це податки спеціального характеру і йдуть на екстренні, власне, воєнні потреби: сребщизна (від сл. срібло), подимщина, поволовшена, ординщина на подарунки кримському ханові, щоб забезпечити себе від нападів. Усі-ж регулярні, щорічні податки тягле населення виплачувало продуктами свого господарства. Датки тяглого населення відомі під назвою „дякла“ й „мезлева“, датки ж данників—мають стару назву „данина“. Дякло чи житщина платилося житом та вівсом, іноді пшеницею, сіном і дровами; дровами тільки біля замків, що на них ці дрова і йшли. „Мезлева“ чи „яловщина“ платилася яловицями, баранами, свинями; в додаток до дякла й мезлеви йшли кури й яйця. Данина була, головним чином, медові, потім кунячні, боброві, веврикові, лисячі—коротко кажучи данина бралася медом і хутром. Проте, головна ріжниця між податками тяглої людности й даниною данників лежала не в тім, що вони давалися ріжними натураліями, а в тім, що була ріжниця в самій системі оподаткування: тяглі люди платили з окремої господарчої одиниці, данники ж з цілої округи. Траплялося, що й данники платили данину збіжжям й худобою, а тяглі люди медом і хутром. Загальний же принцип оподаткування був той, щоб кожна господарська одиниця платила тим, що було головнішою річчю її праці. Через це ми зустрічаємо податки, що платилися льном, хмідем, рибою, рудою. Того мало: окремі господарські одиниці, що живилися з якого-небудь ремесла платили державі своїми виробами: саньми, вилами, сокирами, посудом, обуттям і т. подібним. ●

Держава прагнула до того, щоб перевести податки на гроші; але поки що з цього нічого не вийшло, крім того, що до натуралій додавалися й гроші: наприклад, дається кадіб меду й кадібний грош й т. ин.

Таким чином до оподаткування й даткам ми приблизно можемо дізнатися про те, що саме виробляв нарід Литовсько-Руської держави. Частину продукту своєї праці—яку саме, того не знати—він віддавав державі; частину тратив на себе, а решту пускав в торговельний оборот. Звичайно, господарство тодішнього землероба ми мусимо уявляти собі вельми самостійним в економічній відношенні, що існує без трівого й постійного економічного зв'язку з иншими господарськими оліяніями; досить згадати на якій широкий економічний базис воно спаралося. Описи тодішнього дворища малюють нам цілком неможливу, утопічну, на сучасний погляд, картину господарського дозвілля на широких просторах, де, крім ріллі й сіножатей, і гай, і ставки, і млини, і пасіки й рудні. Але ріжниця навіть в одних топографічних умовинах робила те, що, наприклад, степові місцевості потребували виробів місцевостей лісових, і навпаки. Держава збільшувала торговельний оборот тим, що викидала на ринок частину зібраних натуралій; цієї сировини була така сила, що її не могли всю з'їсти ні залоги

замків, ні челядь дворів, ні безліч інших слуг, що всі одержували утримання натурою.

Але, як би там не було, люди цієї доби виробляли для того, щоб споживати, а не для того, щоб продавати; торговельний оборот був лишень додатковим процесом економічного життя, а не його присутнім змістом. Через це й держава хоч і вважала за свій обов'язок патронувати торгівлі й охороняти її, проте, дивилася на неї як на річ корисну тим, що з неї можна було тягти гроші, що них вона так потребувала. Таким чином торгівля, що її ніби охороняли, в дійсності була обмежена безліччю утисків. Торговець мав везти свій крам тільки певною дорогою, складати його лишень в певних місцях, продавати певною мірою й т. д.—все це для охорони різних приватних інтересів, а над усім цим панував все собою покриваючи один інтерес, що не знав нічого спільного з інтересами торгівлі,—великокняже мито. Митники й митниці, мита й промита оплутували торговельний рух важким лапцюгом перешкод, що він мусив був перемогти. І, звичайно, тяжче всього на цім тернистім шляху доводилося чужоземному „гостю“ й чужоземному краму.

Київ, ці південні „воріта держави“, в цю добу повернув собі старе своє значіння великого торговельного пункту, значіння, що він втрапив був на де-який час. Київ опинився тепер на розвиллі двох великих торговельних течій, що йшли по за межі країни: з заходу йшов німецький крам, різні вироби мануфактурної промисловости, особливо сукна, що йшли на потребу не тільки вищої, але й нижчої верстви; йшли вони через Львів і Люблин; з півдня на північ, через Крим, йшли вироби зі сходу. Особливо велике значіння для Києва мала торгівля південна.

В де-які пункти Криму з давніх-давен привозився крам з Анатолії, Персії, Аравії, Сирії, Індії, а відтіль посувався на далеку північ, що також з давніх-давен завикало ототожнювати в своїй уяві багатство й роскіш саме з виробами цього далекого півдня. Торговля ця довгий час була в руках Венеції й Генуї, що мали в Криму свої колонії, поки татари й турки не змусили їх вибратися відтіль геть. Головними пунктами цієї торгівлі були Кафа й Судож (Судан), особливо Кафа (Теодосія). Великі валки навантажених верблюдів і возів з крамом, шовком, шовковою тканиною, ладаном, шадраном, перцем й різними смашними ласощами сходу, йшли з Криму через Перекоп до Тавальського перевозу на Дніпрі, а відтіль правим його берегом на Черкаси чи Канів, де крам перевантажувався на човни й Дніпром йшов до Києва. Царьгородський крам, теж великими валками, йшов у Київ через Білгород (Аккерман) через степ, переходячи Бог і інші річки бродами й містами що, по переказах, були збудовані ще Вітовтом. Тими ж таки шляхами, валки й поверталися до себе на південь, навантажені крамом півночі, що теж йшов у Київ з Москви Сіверщиною чи Дніпром.

Навряд щоб Київ цієї доби мав у торгівлі тільки транзитне значіння. По всій правдоподібності він був місцем інтенсивного торговельного обміну. „У Києві—каже Міхалон Литвин—мені самому доводилося бачити, як шовк продається дешевше, ніж льон у Вільні, а перець дешевше соли“. Коли в цих словах і є перебільшення, то всеж-таки від них не можна відібрати значіння свідчення, що на київських ринках було багато, а иноді й занадто багато південного краму, що відтіль уже й розходився по всіх усядах. Чималу частину його, треба гадати, купувало й місцеве населення

міста й області, коли няти віри свідоцтву того-ж таки Міхалона, що навіть в найбідніших хатинах київських міщан можна вбачити шовкові тканини й південні ласощі,—і, взагалі, свідоцтвами про дозвільне життя української людности цієї доби.

Але була одна річ заграничного довозу, що на неї був великий попит, бо й тоді, як і тепер вона була найнеобхіднішою для щоденного вжитку: це сіль. Брак соли на південно-руській території був, звичайно, для населення найдошкульнішим. Робилися спроби розшукати сіль на місці, але з цього нічого не вийшло; бралися навіть до виробу де-яких сурогатів її, з попелу вільхи й дуба, але й це не пособляло. Таким чином довіз соли з по-за меж країни був життєвою необхідністю, і сіль стає найголовнішою річю привозної торгівлі. Як і в удільні часи сіль йшла на Південну Русь двома шляхами: з півдня, з Криму й лиманів, і з заходу, з Галичини, з Покуття. Кримська сіль йшла переважно Дніпром, хоч иноді й сухопуттю, лівим берегом Дніпра. Головний склад її був у Києві, віткіль вона й розходила по всьому великому князівству; сіль лиманська й коломиїська, що йшла з заходу, складалася в Лупьку й Києві. Торговля сіллю високо підносила торговельне значіння Києва не тільки для південно-руського краю, але й далеко по-за його межами.

Вивіз в цю добу йшов головним чином на північ. Промисловість Західньої Європи швидко розвивалася і через це туди що раз більше йшла наша сировина; нічого крім сировини й не могла в той час дати наша територія. Данціг, Ріга, Кенігсберг були тими пунктами, що в них йшла наша сировина, якою вони вже й постачали ринки й мануфактури європейських промислових центрів. Головною річю вивозу раніш були хутро й віск, тепер на першій місці стоїть поташ і смола, що йшли до Данцігу головним чином з Полісся (по Бугу); кілька пізніш, з кінця, XVI століття починається торгівля збіжжям і хлібними продуктами і швидко набуває величезного значіння.

Держава, як це тільки що було сказано, вельми піклувалася про зовнішню торгівлю. Вона уклала торговельні угоди з сусідніми державами Москвою, Кримом, Туреччиною, обіцяючи з свого боку всяку охорону для гостей чужоземних і жадаючи того ж самого й для своїх торговців: уряд в своїх угодах навіть прагнув до того, щоб і під час війни „хоч полки й ходять“ „гостю путь не була загорожена“. Держава відшкодовувала його, коли його пограбовано було в дорозі й т. ин.

Але дивлючися на торгівлю виключно з фіскального погляду, держава однією рукою руйнувала те, що створювала другою. Гости мали ходити певним, так званим „королевським“ шляхом чи гостинцем. Коли вони звертали з цього шляху—а це траплялося—то яко контрабандисти тратили право на охорону з боку держави. Звертаючи з „королевського“ шляху, торговці опинялися в великій небезпеці; тут їх могли й пограбувати, особливо козакі, що часто шарпали гостей за таємною згодою з старостами та каштелянами місцевих замків: держава так боялася цього контрабандного проходу краму, що ставляла різні перешкоди осаджуванню дрібних селищ по лісах. Потім старості кожного земку, що траплявся на дорозі, не кажучи вже про воеводу, треба було віддати „поклони й подарунки“ чи з доброї волі, чи по певній таксі—подарунки чималі й кількістю й вартістю річей: південні валки платили їх дорогою тканиною, сировиною шовковою, сав'яном, келимами; північні—шубами чи хутровими шапками, кульбаками, собо-

лями й иншим. По поклонах і подарунках йшла платня на містах і перевозах, потім мита й промита (миткі штрафи) і, нарешті, різні датки й побира, що бралися безпосередньо при обміні: важче, головне, паписне, торгове, помірне. Щоб зрозуміти характер умов зовнішньої торгівлі треба пам'ятати, що не тільки сама держава брала мита, але надавала це право й різним приватним власникам; таким чином, мита, містова й т. инш. брали різні приватні особи, що одержували на це привилеї, а з ростом значіння шляхти—брали й без привилеїв.

Мито бралоя на Південній Русі головним чином в Києві й Луцьку. Мятний дохід йшов переважно з віску й соли; відділь окремі соляні й воскові митні комори. Мита платилися грошима чи з усієї суми краму по певній нормі що рівнялася, здається, $3\frac{1}{2}\%$ з оцінки, чи від возу, в залежності від краму (з риби—десяток риби від возу й т. инш.). Мито великі князі звичайно віддавали в аренду жидам на кілька років за певну щорічну платню, при чому на увесь час аренди орендар звільнявся з під юрисдикції місцевих властей.

Велике значіння для торгівлі—і зовнішньої, а ще більше унутрішньої—мав Дніпер. Перетикаючи Південну Русь зі своїми великими й плавними допливами, Десною й Припеттю, він з'єднував її лісову смугу з степовою, надавничайно сприяючи обміну; инші дві великі річки, Бог і Дністер в цю добу не грали ролі в торговельнім русі; те значіння, що почав було набувати Дністер на початку XV ст.—за Казіміра Ягайловича ним славляли ишеницю в Царьгород і Архіпелаз—під кінець другої половини століття через Турків та Татар він цілком страчує. Звичайно, рух Дніпром був багатим і інтенсивнішим від торговельного руху сухопутними шляхами, що також пересікали Південну Русь по всіх напрямках, маючи за головний вузел Київ.

З півночі Дніпром у Київ гнали, головними чином, ліс, вироби з дерева й предмети лісової промисловости. З Києва на північ йшла риба й сіль: риба була головною, коли не єдиною, річчю, що здобував і обмінював Дніпровий Низ, той славетний Низ, що йому незабаром довелося відограти таку виключну по своєму значінню ролю в історії українського народу. Взагалі, крам, що наповнявав наші унутрішні ринки був досить одноманітним: це все теж саме збіжжя й худоба, віск і мед, хутра різні. Торговлі унутрішній доводилося загалом беручи, терпіти ті ж самі утиски, що знала й торгівля зовнішня: треба ще додати, що продавці не мали права продавати свій товар у себе на місці, а неодмінно повинні були вивозити його на ринок,—звичайно, це робилося лишень для того, щоб ліпше забезпечити інтереси фіску. Але, оплутуючи торгівлю частою сіткою різних утисків, уряд, проте, не міг не розуміти, як ця система перешкождала торгівлі розвиватися, а населенню міст багатіти з цього торговельного розв'язку. Вихід з цього протиріччя воно шукало в численних торговельних шльгах і привилеях, що надавало містам. Особливо широко практикував уряд систему привилеїв на півдні, надаючи їх Києву і, взагалі, південним пограничним містам нашої території, бо їм особливо доводилося страждати „від поганства татар“. Головним змістом таких привилеїв було звільнення від мита: київські міщани були звільнені від усяких мит по всій державі ще наприкінці XV століття; потім, протягом XVI століття одержували привилеї, хоч і обмеженіші (тільки на певний час і на певний крам) Канів Черкаси, Біла Церква, Крилів, Вянкляня.

Привилей, полекшуючи одного, утрудняє стан другого; така його характерна риса. Наприклад, держава, надаючи київському міщанству в межах міста виключне право на торгівлю „в роздроблицю“, тим самим багато шкодила торговцям з інших міст, відбираючи в них право продавати „на локоть, на фунт чи золотник“. Такі привилеї неодмінно викликали, яко проти вагу, ярмаркові привилеї, що на ярмарковий строк звільняли торгівлю від цих і інших утисків.

Кінець-кінцем, ця система привилеїв довела до того, що торговельна промисловість Литовсько-Руської держави була майже спаралізована в своїм розвитку привилеями ненажерливої шляхти. Усі члени шляхетської верстви мали право для своєї власної потреби безмитно вивозити й довозити з-за кордону різний крам. Спочатку це було лишень приватним привилеем окремих осіб шляхетської верстви, що добували від великого князя право на безмитний довіз з метою набути за кордоном доброї зброї; в часом це стало загальним привилеем шляхти. Цей „чудовищний“, мовляв шановний професор Бершадський, привилей убив народню торгівлю, залишивши лишень невеличке поле для торговельної діяльності шляхти, що вбувала збіжжя, надбане працею хлопа.

Ті перешкоди, що робив у внутрішній торгівлі удільних часів завдатю слабкий розвиток монетної системи, в цю добу вже були до певної міри усунені. Одержавши в спадщину культуру старої Русі, Литовсько-Руська держава запозичила в неї й її гравни чи рублі: срібляна гривна, київська чи новгородська, здається, була основною монетною одиницею. Від часів першого злучення Литви з Польщею за Ягайла,—можливо, що й в залежності від цієї події—помічаються успіхи монетної справи. Від часів Кей-стута з'являється й самостійна литовська монета-грош, півгроша, три гроші, чотири й шість: часто грошовий рахунок ведеться на копа (копа—60 грошів). Пізніш, по унії вже з'являється дрібна монета динарій (пенязь) і велика—червоний золотий. Але, не вважаючи на це, всеж-таки часом, здається, на великій простороні Литовсько-Руської держави давала себе відчутти нерозвиненність монетної системи, через що доводилося вживати чужої монети: монета польська ще до Люблянської унії мала іноді обов'язковий курс за недостаткою власної монети, як про це прямо свідчать джерела. Крім польської монети—полугрошків, грошів „краківського різу“—ходили ще й „широкі чеські гроші“, і угорські золоті, і німецькі талери. Литовська монета одного назвиська з польською була, проте, цінніш від неї кількістю металу, і це було однією з тих численних обставин, що ними годувалася взаємна національна ворожнеча.

Але коли стан монетної справи тепер уже сирив торгівлі, то друга перешкода—відсутність однорідної міри—здається дошкуляла так, як і раніш. Кожний великий торговельний пункт додержувався власної міри, пильнуючи лишень про те, щоб урегулювати її для свого власного району. Таким чином, не тільки різні місцевості додержувалися зовсім особніх мір, але міри з однаковою назвою мали різну великість і це вимагало докладнішого означення місця, де вона була прийнята й відкіль ішла.

В однім місці мед міряли на кадіб, лагун, у другим на відро, у третім—ручкою, залізником, цебром; збіжжя міряли—діжками, солянками, колодами, третинниками, мірками, на осьмак, корець, чверть й т. д. Тому при торгівлі так доводилося визначати міри: кадіб київська, діжка случька, аршия берестейський, мірка острозька й т. д., а вже кожне місто хоронило

в ратуші нормальну одиницю своєї міри. Нема чого пояснювати як це все мусило було перешкоджати розвиткові торговельного обміну.

Зовнішня торгівля—уже не транзитна тільки, як це було в значній мірі, коли не виключно, в першу добу—тепер залишала в країні силу річей. і вони увіходючи в щоденний вжиток, поширювали матеріальні потреби суспільства.

Ще на початку цієї доби, з половини XIV до половини XVI століття життя чоловіка навіть і з вищих класів, що до кількості й різноманітності річей було досить убогим. Про це заховалися свідоцтва документів: один пан продав другому свій маєток і одержав за це певну суму грошей і боброву шубу; другий пан Вовчок, при поділі дістав від родичів село, шість коней, жеребця й два срібляних хрести й т. д. Під кінець же цієї доби заможній чоловік уже стільки має різних річей, що в документах не згадуються ні окремі хрестини, ні бобріві шуби. Західня торгівля призвичаїла людність до німецького сукна; не тільки шляхтич, а й заможній український міщанин чи селянин, вже не задовольняється домотканним, а вимагає „лунського сукна“; південна торгівля поширила попиту на шовк і шовкову тканину. Хоч як добрі були стояні меди й свої пива, але, проте, німецьке пиво вже й тоді почало собі утворювати стежку в щоденний вжиток української людності; про закордонні ж вина нема чого й казати; вина того йшла сила і з заходу і з півдня не вважаючи на те, що й свого надзвичайно дешевого вина, земського чи горілки було хоч залишся.

Природні багатства краю ще не були вичерпаними, висаженими, істи було чого, але в ті часи не було такої великої різниці в страві вищої верстви й нижчої, бідних і багатих, що ми спостерігаємо тепер. Коли пан Никодим Янович, великий посол від Литовського в князя до Московського, одержував щодня яко „стацію“ від населення на харчування в дорозі яло вицю, четверо гусей, десятеро курей, крім хліба й інших „дрібних кухонних річей“, чебер меду й діжку пива, то й п'ятнадцять Московських в'язнів, що сиділи в Бересті, всеж-таки мали на харч на тиждень по 2 барана, по 2 паляниці на чоловіка, по 10 головахнів соли й по діжці пива. Коротко кажучи мясо худоби й диких тварин, птиця свійська й дика, риба були справою як великого князя, так і простого селянина. Але торгівля обзнайомила заможних людей з приправами, що ними й відрізнявся багатий стіл від простого. Приправи ці вживалися в великій кількості: з них перець був остільки росповсюджений, що майже вважався загальним знаряддям обміну. До „простого зілля“ тоб то приступного ціною своєю більш ширшим колам людності треба ще додати мигдаль, імбер; ціннішими, значить приступними лишень заможним колам, вважалися шапран, мушкат і мушкатний цвіт, каштанчик (*dianthus barbata*)—до цієї ж категорії „дорожчого зілля“ належали й цілючі зілля, калган і глісник (*Artemissa contra*); за ласопі для заможних людей ставали хвиги й ізюм. Треба ще згадати про зброю й, взагалі воєнний рихтунок, речі, що ними з давніх давен в великій кількості постачала загранична торгівля вищу верству. Звичайно й свої місцеві ремісники почали задовольняти цю найголовнішу потребу служилої верстви, але найдобріша, найцінніша зброя довозилася торговцями з півдня й з заходу.

Дякуючи торгівлі, члени вищої верстви в цю добу мали вже досить багато різного рухомого майна; зустрічаємо розкішну одіж, зброю, покраси. а саме: шуби дорогі, керей, сояни, з золотими й срібляними гудзиками, і

кошулі (сорочки), вишивані шовками різними й золотом, дорогоцінні ланцюги, каблучки, шпоньки, намиста, нарешті різна зброя, що дорого цінувалася з-за її штучної роботи й дорогоцінної оправы. Кожний заможний чоловік тих часів прагнув до того, щоб по силі й по змозі надбати собі цих річей. Що ж до хатніх річей в тіснім розумінню цього слова, то здається вимоги суспільства не були ще дуже високими. Велику увагу звертали на бобрів і їх дорогі шати,—на дорогоцінні оправы для ріжного роду „святощів“—ці речі по всій правдоподібності грали головну роллю в унутрішній оздобі хат. Потім заможні люди мали ріжний срібляний посуд, що набувався теж більше для оздобы, ніж для щоденного вжитку: келехи, чарки, роstrухани, полумиски, рукомийні. З річей хатньої оздобы й комфорту треба згадати ще, як досить розповсюджені на Південній Русі східні килими, що ними заможні люди вкривали столи й оселони, простої, доморобної роботи. Надмірна вибагливість, що до обставин життя, прищеплюється південно-руському суспільству лишень пізніш, під впливами Польщі, а також і в звязку з великими переминами в економічнім життю: але про це буде мова в дальшій начерку.

Економічні основи життя були патріархальними; патріархальними ж були й форми побуту, що на тих економічних основах покоїлися. Солідарність кривних груп, пригнічення цими групами окремої особи, загальна відповідальність і порука усієї громади за кожного свого члена й навпаки, все це як і раніш звязує людей. Але в той саме час серед вищої верстви жваво йшов процес визволення особи й визначення її прав на тих підставах і в тих межах, що були встановлені й впроблені життям і юридичною думкою Західної Європи. Вище ми казали вже про те, як Ягеллони законодавчим шляхом, земськими привілеями й иншими наданнями окремим землям перетворили литовсько-руське боярство в шляхту. Умовне земельне держання стало безумовною земельною власністю, що викликало відбїрання ґрунтів від хліборобської людности; надання вищій класі політичних привілеїв мало своїм наслідком закріпощення класу нижчої. Але, визнаючи в повній мірі всі шкідливі наслідки, що ними відбився цей процес на суспільстві, не можна не визнати за ним і однієї значної позитивної рясї: він визволяв особу і обставляв її тими правними гарантіями, що без них нові часи не визнають існування можливим. Тільки тепер, вперше, законодавчий акт визнавав, що не можна людину засуджувати без суду чи судити узачі, що кару мусить відбувати лишень винуватець, а не його родичі чи слуги, що кожна людина, когра виконувала свої обовязки перед державою є вільною і може коли хоче виїхати по-за межі держави, що вона має робити з своєю маєтністю що хоче¹⁾; на всі ці правні зміни дивилися лишень як на просте прикладання до життя Литовсько-Руського суспільства „вільного права християнського“, хоч під право це поки-що підходила одна вища верства. Ця нова течія в житті й праві вельми яскраво відбилася на тих законодавчих пам'ятках, що торкаються стану жінок. По формах цих актів можна добре зрозуміти всю силу цієї нової течії. Жінці вищої верстви надається право виходити заміж не считавши на те дозволу великого князя чи його намісника: очевидно доти, в силу воєнно-служилого, умовного землеволодіння, влада над жіночою в цім відношенні перейшла була від кривного союзу до держави чи її представника. Потім жінці надаються певні матеріальні права, і ти вабезпечується до певної міри, її самостійність,—явище нове, доти незване,

¹⁾ Грамота, подана Казіміром 1457 р.

бо при пануванні архаїчних розумінь і форм побуту про самостійність жінки не може бути й мови.

Але жінка ще не завикла до своєї нової, хоч і обмеженої волі, що надавав їй тепер закон і через те зчаста зловживала нею. Принаймні нам здається, що саме з цими правними змінами треба зв'язувати ті вразівки на розпусність у коб південно-руської шляхти, що дійшли до нас від тих далеких часів. Коли скарги тодішніх песимістів, як князь Курбський, і можна вважати перебільшеними, то судові й інші документи, у всякому разі, передають чисту правду і, трапляється часом, вельми неприємну для південно-руської жінки вищої верстви. Родинний союз тих часів по свідочтву вищезгаданих документів вельми несталий,—і штурмувати його зчаста починає жінка, звичайно її легкодумство, а виводі також і користолубство чи шазолубство; таким чином розлука стає явищем цілком звичайним серед волинських православних князів і зем'ян, що про їх життя ми маємо більше свідочтв, і церква, очевидно, не наважується стати в цій справі на перешкоді. Трапляється, що жінка фігурує й jako злочинниця, пособляючи собі отрутою, чи ворожбитвом, щоб усунути з своєї дороги ту чи иншу перешкоду. Але ще частіш бачиться вона доходити своєї мети не таємним злочинством, а простісіньким насильством, що засоби для нього давала їй і матеріяльна незалежність. Зовсім не одиноким явищем були й амазонки, як Ганна Барзобагата—Красенська, чи княгиня Соф'я Ружинська, що, одягнені в панцир, стоять на чолі своїх ватаг, роблять напади на сусідів, здобувають земки, відбиваються від земського війська свого воеводства. Треба зауважити, що зловживаючи таким чином своєю волею й правами жінка лишень ішла тією стежею, що-ще раніш проторував чоловік; ріжнорідня сваволя стає звичайною умовиною існування південно-руської воєнно-служилої людини під кінець цієї доби. Ми вчинили би несправедливість, коли б усі ці хатні війни, заїзди й інші прояви принципу „своя рука владика“ віднесли виключно на рахунок впливів панського права; цього добра багато було в житті литовсько-руської верстви й до Люблинської унії.

В той саме час в нижній верстві литовсько-руського суспільства також відбувався процес, схожий по суті своїми рисами з тільки що поданим, але відмінний від його як мотивами, так і наслідками. Особа також визволялася шляхом повільного, непомітного спочатку, але рішучого розкладу родинного союзу, що вже відомий нам під іменням дворища. Дворище вироджувалося під впливом страти ґрунтів хліборобською людністю й переведенням волочної системи: стара форма побуту вигасала, а вкупі з нею й та суспільна свідомість, що на ній покоїлася.

Але суспільна атмосфера, ще остільки була насичена почуттям солідарности, вихованим архаїчним устрєм, що в ній легко склалися й існували ті вільні спілки, що утворювалися на взір крєвних союзів, позичаючи від цих останніх певні зовнішні риси, хоч і мали свою власну суспільну чи моральну мету. Про копні союзи ми вже згадували вище. Закон не стільки визнавав їх, скільки ставлявся толерантно, але це не перешкоджало їм грати значну ролю в народнім життю в сфері судовій і поліційній. Але з цього боку для нас ще цікавіш глянути на братства.

Спиряючися в своїм походженню на крєвні зв'язки, братства з цю добу були вільними спілками, широко розповсюдженими по всій території Литовсько-Руської держави, а, значить, і на південній Русі. Особливо вони вибуяли по містах, де скучена була сила людности, не зв'язаної крєвним

зв'язком; ця людність мала різнорідні потреби, що держава їх не задовольняла, і це утворювало незвичайно сприятливий ґрунт для розвитку братств. Сприятливою умовою було й Магдебургське право, що також знало братства й формально їх признавало й означало під іменням цехів чи гільдій. Але й ремесничі братства чи цехи, й купецькі чи гільдії не були явищем запозиченим, укупі з німецьким правом, з Німеччини—це ми можемо сказати напевне, маючи на те безсумнівні історичні докази. Сліди існування братерських спілок хоч може й не остільки розвинених, як спілки міські, ми знаходимо й по-за містами: „медн“ й „пива“ тоб-то медові й пивні братчини чи братерські бенкети, „свічка“ й „кануни“, що так зчаста зустрічаються в пам'ятках,—все це певні вказівки на те, що братства існували й по-за мурами міст. Мета цих спілок,—загалом беручи—релігійно-моральна, і церкви з патронами, котрим вони були присвячені, звичайно були центрами цих братств; але окремі групи братств, маючи особливі умовини й доходючи свої спеціальної мети, могли далеко виходити по-за початкові вузькі традиційні рямці. Такими були братства цехові, що поруч з релігійно-моральними ставляли собі й певні соціально-економічні цілі. Так само далеко вишли по-за визначені спочатку межі й „церковні братства“, що відіграли таку значну ролю в нашій історії, як знаряддя не тільки релігійної, але й політичної боротьби, що про неї йтиме мова в другому начерку. Звичайно, і величне запорожське військо братство—що вже закладалося в цей час десь там на далеких Дніпровім Низу—мало собі за психичний ґрунт ту саме стихію розуміння і почувань, що викликала до життя й інші роди братерських спілок.

Коли звільнення особи дає спочатку негативні наслідки, зростання сваволі, то воно ж укупі з тим завше має і позитивні наслідки: зростання самосвідомости, критичної думки, а, в зв'язку з цим, розвиток освітньої діяльності. Кінець цієї доби без сумніву характеризується тим, що суспільство багато енергії ввлядало в справу освіти; але тому, що кульмінаційний пункт цього руху припадає на іншу добу, ми й зупинимося докладно на йому пізніш. Тут подамо лишень кілька конче потрібних вказівок.

Історична наука мало знає з чого саме складалися просвітні ресурси доби удільної й ще менше знає про те, що від цієї доби дістала в спадщину доба Литовсько-Руська. Але ті літературні пам'ятки, що дійшли до нас, безсумнівно й яскраво свідчать, як відносно далеко пішло вперед суспільство Литовсько-Руської доби. Візьмем, наприклад, „Руську Правду“ й „Литовський Статут“,—перше й друге як своєрідні пам'ятки своїх часів,—порівнявши їх ми вбачимо з якими різними стадіями правової свідомости ми маємо діло. „Руська Правда“ лишень иноді залишає сферу конкретних фактів, подаючи юридичний світез, з великими труднощами дає лад своїй елементарній класифікації й навіть не прагне того, щоб охопити всю область правних явищ, що потребують законодавчого определения. „Литовський Статут“ є справжнім законодавчим кодексом, що свідчить про такий юридичний розвиток своїх складачів, котрий навряд щоб можна було надбати без найближчого ознайомлення з римським правом. Досить сказати, що „Литовський Статут“ був у нас, на Україні, дієвим правом майже до наших часів (до 1839 року).

„Литовський Статут“ з'явився на світ, писаний тодішньою літературною південно-руською мовою, що нею писані були й всі інші юридичні пам'ятки цієї доби. На цю літературну мову дуже вплинула слов'янська мо-

ва церковних книг; але, з другого боку, і сама церковно-слов'янська мова в цю добу підпала під впливи народніх наріч: привайні, Біблія Скоріня, що писана була десь на початку XVI ст. має яскраві сліди цих впливів і впливів ріжнороднього характеру. Справжнє ж народнє південно-руське наріччя значно відбілося на так званім Пересопницькім Євангелії й Львівській Біблії. Перша друкарня заведена була на території Литовсько-Руської держави в столиці, року 1525. Коли в половині століття, Жигимонт-Август задумав був дати нову редакцію Статута, то шляхта прохала, щоб вона „була справлена не писаним письмом, але вибиваним“. Очевисто суспільство розуміло значіння „вибиваного письма“; але всі величезні наслідки його вживання й поширення виявлялися лишень пізніше.

У людності цієї доби всі духовні потреби й ідеальні змагання стояли в найтіснішій звязку з її релігійними розуміннями й почуваннями. Через це письменність і школа, книга й друкарня, — все це, як і інші прояви енергії людського духу в його змаганнях до доброго й істини, — купчилися навколо церкви, лишень коли-не-коли й злегка намагаючися від неї відокремитися. І тому цілком зрозумілий той інтерес, що при студіюванні цієї доби, має стан церкви, здебільшого, що цей стан має де-які цікаві особливості.

Католицизм став, від часів Ягайла, релігією литовських великих князів і литовського народу, значить релігією керуючих елементів Литовсько-Руської держави. Але православ'є як і раніш було релігією руського населення, тоб-то тієї складової частини держави, що переважала першу й територіяльно й статистично. Масова перевага православ'я була остільки велика, що католицизм поки-що майже й не брався до пропаганди серед широких кол руської людности. Правда, Ягайло, яко неофіт, що наосліп робив все те, чого вимагала нова віра й нові навчителі, видав був так званій Горodelьський привилей, що в ньому католикам надавалися виключні права. Але цей законодавчий акт, стоючи в протиріччі з життям, залишився мертвою літерою. Православні як і раніш на практиці мали ті ж права що й католики й великі князі Ягеллони, починаючи від Казіміра, сина й спадкоємця Ягайлова, не раз мали нагоду підтверджувати це в ріжних законодавчих пам'ятках. В той же час всі спроби через церковну унію обійти православ'є манівцем та мертвою стежкою кінчалися рішучою поразкою. Правда, Флорентійська унія, що про неї згадано було вище, викликала де-яке зворушення серед православного суспільства; де-які особи з вищого литовсько-руського духовенства, як, наприклад, перший мітрополіт самостійної західно-руської мітрополії Григорій Болгарин, його наступники Мяхайло та Йосип Болгаринович, виявили нахил порозумітися з римською церквою. Але поодинокі зусилля й спроби без сліду розбивалися об неохитність і завязатість православної людности не виключаючи й її вищої верстви. На початку XVI століття всі ці спроби й зусилля уриваються: католицизм ніби зовсім втрачає надію зробити які-небудь надбавля на литовсько-руській території; православна церква спокійно існувала; ніхто її зовні не чіпав.

Але саме в цей тихий час, вільний від релігійних зворушень, відбувалася та унутрішня й глибока перебудова литовсько-руського суспільства, кінець-кінцем цілком відірвала вищу верству від нижчої й, протиставивши вороже їх інтереси, підготовила в вищій верстві родючий ґрунт не тільки для насіння унії, але й католицизму. Але все це було в майбутнім.

Поки-ж що православ'є було, як вже сказано, переважною релігією Литовсько-Руської держави, переважною кількістю своїх adeptів, але, проте, не пануючою по своєму значінню в державі. Держава давала своїм православним підданам ту правну охорону, що на неї могла спромогтися; иноді ласка представників державної влади до забудливих дітей всесвітньої церкви, а саме такими на їх око були православні, доходила до того, що якому небудь монастиреві чи церкві робилася допомога з доходів великокняжого господарства. Але й тільки. Всеж-таки справді діяльну допомогу держава робила католицізму: до православ'я вона ставлялася тільки толерантно, лишень иноді беручи його під свою охорону. Вся справа православної церкви, піклування про її урядження й розвиток все це цілком спадало на плечі смого православного суспільства. До цього прилучилося ще ось що. Турки впали в Європу, на руїнах Візантії склалася турецька держава; це викликало дезорганізацію царгородського патріярхату, що у склад його увійшла руська церква, що цим і виломлена була з вищої церковної організації. І в той час сама руська церква, повторюючи політичний поділ на дві руські народності, розпалася на дві самостійних мітрополії—московську й литовсько-руську. Довгі зусилля литовських великих князів визволити своїх руських підданих з під духовної влади московського мітрополіта, що хоч і йменувався київським, проте завше пробував у Москві, нарешті, дали бажаний наслідок: від року 1458 литовська православна Русь уже завше мала окремого мітрополіта. Не маючи допомоги, коли не матеріальної, то хоч би моральної, а ні від патріярхату, а ні від покровної східньо-руської церкви, не маючи опертя в представниках своєї власної держави, литовсько-руська церква, як тільки що сказано було, мусіла була існувати, виключно, дякуючи піклуванню православного суспільства.

Церкви й монастирі будувалися й оздоблювалися руками окремих оквірників; такі ж окремі особи роздобували духовним інституціям конче потрібні матеріальні засоби; нарешті навіть цюповнювання ієрархічних кадрів відповідними особами було ділом православного суспільства; воно брало участь і в церковнім суді. Православні сами обірали собі не тільки поців, але навіть і єпископів і мітрополіта; це їхнє право було обмежене лишень „правом подавання“, патронатом, але про це скажемо нижче.

Такий стан річей, викликаючи завше самодіяльність суспільства, мусив був розвивати в нім відданність інтересам своєї церкви. І справді, коли й трапляються вказівки на те, що в багатьох руських людей помічається байдужість до обрядового боку релігії („жоня поймучи не вічаються, дітей хрестити не хочуть і на сповідь не ходять“), то завзята відданність руських православ'ю, особливо там, де воно протиставляло себе латинству, велими добре позвідчена, щоб було чого брати її від сумнів. Релігійне почуття охоплювало все життя. Піклування про душу не тільки власну, але й про душу всіх родичів,—сущих, мертвих і навіть ненарождених,—було одним з найважливіших піклувань людини тих часів. Найва віра звязувала це піклування з кількістю й якістю поминальних служб, церковних молитов і свічок. З цього погляду цілком зрозумілі ті великі матеріальні трати, що на них йшла навіть і не дуже заможна людина тих часів, щоб бути у великій ласці в церкві й з того скористуватися для спасення своєї душі.

Обов'язкова церковна десятина не прищенилася у нас навіть і в удільну добу, коли церковні справи звертали на себе велику увагу державної влади й церква мала конкретну постійну допомогу від влади; до литовсько-руської

доби дійшли лишень де-які спогади про десятину, що в зв'язку з ними де-хто з охвірників свої охвіри на користь тієї чи іншої духовної інституції підганяв під десятку частину свого майна чи доходів. Таким чином, православна церква, передовсім, не мала того постійного джерела доходів, що користувалася церква католицька. Через те записи і вклади приватних осіб були майже єдиним джерелом, що з нього православна церква черпала матеріальні засоби, кінче потрібні для її численних інституцій. Але де-які характерні риси цього джерела викликали певні важливі наслідки для всієї релігійної справи на нашій території.

Коли нижча хліборобська верства віддавала на користь церкви від своєї заявини чи відривала від кінче потрібного, то тільки верства вища могла постачати церкві матеріальні засоби, надаючи цьому характер постійного джерела, бо тільки вона їх і мала. Відомо з чого саме склалися ті матеріальні фонди, що мала вища верства: це данина й інші датки, бралися в населення, а також земельні держання, що поволі тратили свій умовний характер, перетворюючися в безумовну земельну власність. Тільки ці фонди їх власники й могли повертати на користь церкви та її інституцій.

Тому що на Південній Русі, на більшій частині території, сиділи данники, то й особи вищої верстви, одержуючи свої доходи переважно медовою даниною її ж віддавали й на церкву; може й ще були які-небудь другорядні причини, що по ним медова данина вважалася в цій справі найзручнішою чи найпростейнішою. За медовими данинами йшла данина ріжним збіжжям, хмилем, грошима. При тім можливі були ріжнорідні комбінації. Власник міг віддати на церкву всю данину певної землі чи певних „людей“, чи міг віддати частину цієї данини, залишаючи собі другу, чи міг віддати частину одній духовній інституції, церкві якій чи що, а частину другій, наприклад, катедрі єпископській і т. д. Коли власник мав під своєю рукою тяглих людей, то він міг передати церкві їхню працю: наприклад, обов'язати їх криту церкву, цвинтар городити, ходити „пригоном“ на єпископський двір, возити в монастир данину йому й т. инш.

Поруч з такими вкладами на церкву, поруч „служб, даней і полат“ данників і тяглих людей, власники записують на церкву, — і чим далі, тим частіш, — ріжні ґрунти. Вельми часто на монастирі та церкві записуються озера, звичайно, в зв'язку з численними постами православної церкви: вноді це знов-таки лишень право на те, щоб волочити певний час рабу з того чи іншого озера; але часто озера й інші промисли (наприклад, ріка з бобровими гонами й инше) відходять у повне розпорядження церкви чи монастиря. В міру того, як державці перетворюються в земельних власників, частішають записи на церкву цілих маєностей, чи окремих дворач, сел, чи цілих волостей і навіть міст. — Але не можна дати більше, ніж маєш сам: поки державці-охвірники не стали справжніми власниками своїх земель доти й охвіра їхня мала той саме умовний характер. На кожному таку охвіру потрібний був дозвіл великого князя; дозвіл цей давався охоче, бо великий князь дивився на це як на задоволення природного права кожної людини піклуватися про спасення своєї душі; але за те зовсім не охоче звільнялася маєність, що переходила до церкви від тих службених обов'язків, воєнних і тяглих, що на ній лежали. В усякому разі великий князь, яко верховний розпорядчик усіх служб, а значить, і усіх маєностей, залишався що до маєностей православної церкви „подавцею добр і хлібів духовних“. Це й було підвалиною того „права надавання“, що йому багато

хто з дослідників приписує такий шкідливий вплив на всю дальнішу долю православ'я в Литовській Русі.

Справді, литовські господарі не тільки не були гнобителями церкви православної в своїй державі, але, навпаки, ставлялися до неї завше прихильно й ласкаво. Але вони були серйозно заінтересовані в тім, щоб розпорядження „духовними хлібами“ не виприсуло з їхніх рук. А вкупі з тим, їхні інтереси, яко великих князів, не мали нічого спільного з інтересами православної церкви. Для них ці „духовні добра“ були лишень ресурсом, що можна було використати в загальних інтересах служби. Як би великі князі були православними, вони роздавали б церковній маєтності особам, гідним на їх погляд, стати духовними пастирями. Тепер вони роздавали ці маєтності на земську ж службу й за службу. Добре ще, що господарі звичайно були остільки тактовними, що віддавали їх православним; але траплялося, хоч і не часто, що церковні маєтності опинялися в руках католика.

Коли великий князь віддавав якому-небудь пану чи шляхтичу церкву чи монастир, той ставав патроном наданої йому церковної інституції. Розпоряджаючися на свою руку маєтністю церкви чи монастиря, патрон мусив був охороняти надану йому інституцію, постачати їй все потрібне, мусив був піклуватися про те, щоб церква мала попа, монастир—ігумена, чи архімандрита. При тім він міг стверджувати вибіг парахвії чи ченців, чи призначати з власної волі ту чи иншу особу, чи навіть, що до попа, просто наймати його—все залежало від обставин кожного окремого випадку й особливих умов, продиктованих звичаями, традицією. Іноді великий князь надавав монастир православному шляхтичу з тим, щоб він, ставши ченцем, сам був і ігуменом. Жіночі монастирі надавалися жінкам—зем'янкам, звичайно, у нагороду за послуги їх батьків чи чоловіків. Був ще один спосіб придбати патронат над церквою чи монастирем—це ктитарство: хто сам збудовував церкву, чи закладав монастир, той природньо був його патроном.

Особливе значіння для православної церкви мало „подавання“ тих хлібів духовних, що звязані були з єпископськими катедрами. Єпископська катедра не могла мати патрона; єпископ, через свій високий стан в церковній ієрархії, сам неодмінно мусив був бути патроном своєї катебри. Таким чином, великі князі мусили були давати духовні хліби цього роду лишень таким православним шляхтячам, що давали обов'язок прийняти чернецький чин, щоб одержати посвячення на єпископа.

Неважко уявити собі всі наслідки такого стану річей. Пам'ятки тих часів задержали силу фактів гідких та ганебних на сучасний погляд. Єпископа з жінками своїми, залишивши усякий сором, живуть і дітей плодять і церквами святими володіють і радять, з хрестів великих малі чинять і собі пояси й локці й сосуди злочестиві для своєї похоті справують, з риз—сосяки, з петрахілів --брами“. Траплялося, що й ігумени жили в монастирях з сім'ями; єпископи вели між собою війни, озброєною рукою здобували собі катедри й т. ин. Все це факти певні, добре посвідчені. Та й нема в цьому нічого дивного. Аджеж шляхтич, одержавши на держання духовні хліби, через це саме не міг стати гідним пастарем церкви: це було б чудом. Вияще наведені факти, хоч і траплялися зчаста, всеж таки не мали характера системи, а були винятком, зловживанням. За те цілком загальним правилом було те, що вищі чини православної ієрархії, загалом беручи, не мали тих якостей, що вимагають від пастиря його обов'язки.

І тому цілком природне, що коли незабаром для православної церкви настали скрутні часи, то ці духовні пастірі перші зрадили справі православ'я й хотіли підбити на те й свою парохію. Але вона була багато твердіша від своїх керовників, і як була вихована в самодіяльності, то зуміла сама zorganizувати й повести боротьбу за діло евангелістичне й свого сумління.

Південна Русь у церковно-адміністративному відношенні, заховала в головних рисах старий поділ удільних часів, зв'язаний з поділом областним. В межах Литовсько-Руської держави, на південно-руській території, потім як єпархія Чернігівська відійшла до Москви, залишилася лишень єпархія Турово-Пинська й дві Волинських. Володимиро-Берестейська й Луцько-Острозька. Територія Київського воєводства увійшла в склад єпархії мітрополітної, хоч Литовсько-руський мітрополіт і не пробував уже тоді в Києві, а держався ближче до центру держави, пробуваючи в Новогрудському й у Вилянні. Сюди ж, у склад єпархії мітрополітної, уходило й Поділля (Шобожжя). Крім згаданих на південно-руській території було ще три православних єпархії, куди увійшли землі, що були під Польщею: це були єпархії Холмська, колишня Угровська, Черемиська й Галицька—остання від 1529 р. поділялася на дві єпархії: Львівську й Камінець Подільську. Галицька земля мала часами, заходами польських королів, навіть особного православного мітрополіта.

Київ як і раніше був тим релігійним центром, що до нього линули благочестиві душі усього населення південної Русі. Між святощами Києва, звичайно, перше місце як і в старі часи належало Києво-Печерському монастиреві. Гарячі симпатії до його народної маси, що відбудовувала його з попелу й руїни, ще раз знов відбудувала його по страшній спустошенні Києва Мєнглі Герасм. Своім багатством, що складалося головним чином з різних маєтностей, Києво-Печерський монастир мав одне з перших місць серед церковних інституцій Литовсько-Руської держави. Але це саме багатство й робило його тим маслом, що за нього гризлися окремі особи, намагаючися здобути собі над ним право патронату. Лишень к половині XVI століття великий князь Жигмонт-Август, зглянувши на прохання землі Київської в особі її православних панів та зем'ян, дав юридичні права монастирській громаді,—до цього до розпорядження й перейшли всі монастирські маєтності.

III.

Литовсько-Руська доба південно-руської історії закінчилася Люблинською унією. Але ми ще не вичерпали історії, південно-руського племені в цих хронологічних межах. Річ у тім, що частина південно-руського племені ще з самого початку тільки що описаної нами доби, зусиллям Польської держави, що на той час склалася була й підвелася на власні ноги, була одірвана від спільної маси, витягнута в склад польських земель і була, мовляв, поглинута Польщею. Проте, треба зазначити, що хоч польські впливи й переробили цілком суспільний склад цих земель на свій взір і штиб, але не винищили південно-руського етнографічного твару: вони тільки встигли відсунути руський елемент у суспільні низи, зробивши його виключно нижчою залежною верствою суспільства. Землі, що про них йде мова,—Галичина чи Червона Русь, земля Холмсько-Бельська й західне Поділля.

При яких саме обставинах були прилучені ці руські землі до Польщі—ми вже почасті знаємо з попереднього.

Володіючи частинами Волині й Поділля, Польща природно ждала закруглати свої межі, придбати й останні частини цих територій. Волинське й Подільське питання було тим болючим місцем, що завжди нагадувало про себе при всіх взаємовідносинах Польщі й Литви. Загальний характер цих відношень був таким, що активна сторона Польща не могла довести діло до рішучої одвертої боротьби, хоч і підходила до цього вельми близько. А мирні переговори та дипломатичні інтриги з ні чого не давали, аж поки самі польські королі Ягеллони не наважилися одверто принести в жертву інтересам Польщі інтереси своєї рідної Литви. Таким чином, тільки Люблінська унія прилучила до Польщі всю Волинь і Поділля вкупі з землею Київською: тепер майже вся територія, заселена південно-руською людністю, об'єднана була Польщею під її владою.

Сусідні руські землі вабили до себе поляків своїм дозвіллям та родючими ґрунтами, як ми тільки що сказали. Звичайно, вабили не декі й лісисті гори Галицької Русі, хоч і в Карпатах було де-що варте уваги,— згадаймо хоч соляні джерела, рипковки, що вих таде сила на північнім узгір'ї Карпатським віткіль так легко добувати сіль, дороздінну річ і хатнього вжитку й торговельного обміну. Та й інших мінеральних багатств чимало як на верховині Карпатів, так і на Підгір'ї тоб-то по тих порочинах та невеличких горах, що йдуть від головного пасма на північ і схід. Але людність, що з коліна в коліно завсика живилася тим, що годувалася біля землі, вабили не гори, а річні долини, їхні родючі чорні ґрунти та добрі луки. Просторонь між Дністром і Прутом і взагалі середня Наддністрянщина, де Галицька Русь сусідила з західним Поділлям, ця просторонь на далекій і убогій польській півночі придбала собі легендарну славу своїми на диво родючими ґрунтами. Ось ці саме родючі рівнини й залягла колонізація, не кращуючися на гірську смугу, де руські губільці, не боючися втручання й протуки, могли творити своє життя на свою волю.

Зараз же по приєднанні Галичини й Поділля, справляла хвиля польської колонізації залягла ці руські землі. Що саме несла з собою ця хвиля, про це ми маємо докладне, хоч і одностороннє, розуміння. Польща подарувала цим тільки що набутим землям силу шляхти, що їй, очевидно, ні на чому й ні на кому було сидіти на своїй батьківщині. Чи йшов за шляхтою й кметь, і коли йшов, то в якій саме пропорції,—про це в джерелах не має жадного слова; безсумнівно, що сама ця шляхта в чималій мірі складалася з справжнього землеробського елемента. Адже така дрібна шляхта, як „мазовшани“, тоб-то шляхта Мазовша, що залягла головним чином сусідню Бельзьку землю, звичайно, у себе на батьківщині була більш землеробський, ніж землевласницьким елементом. Йшли на родючі руські ґрунти й зовсім безземельні шляхтичі, ті правдивіовані слуги, що задержалися при дворах королів та вельмож як недобитки колишньої дружини; в числі цих вихідців були не тільки поляки, але й німці, і угри й волохи. Але й представники тих родів, що мали в себе на батьківщині в Польщі й Шлезьку, і значіння і вплив, також охоче виходили на набуті нові руські землі, сподіваючися вилізти таким чином на верховину сусідньої гірщини. І справді на Червоній Русі та на Поділлі вибувало те справжнє польське масовство, що пізніше в своїй руці держало історичну долю Польщі. Руські ґрунти вигодували всіх одних Одровонжів, Гарловських, Сеніцьких, Гербуратів, Тарнів, кілька пізніше Цотопських, Любомірських, Соб'єських, наразні Язловецьких і Бугацьких: проте, два останні роди, що виявили стільки діяльності й енергії

в справі військової оборони Поділля, що завше жило під загрозою нападів степових хаяків, були, здається, руського походження.

Коли між польською шляхтою, що посунула на Русь, була й дрібна землеробська шляхта, то, звичайно, кидала, вона свою батьківщину, не для того, щоб власними руками господарити біля землі: пошана, що з нею ставляється до хліборобства відома легенда про короля Пйота, бідла й трастала свою склу на тій соціалній високості що на неї історія висунула шляхту. Процес, що ми спостерігали в Литві, і що там у ці часи, XIV—XV в.в. тільки що починався, тут, у Польщі вже закінчився, надбавши таких закінчених форм, що мимохіть дивують спостерегача: багато сприятливих умовил зібралось до купи, щоб грою історичної випадковости створити цей соціалний *schicht*. Все, де чого, як до деякого ідеалу, прагнула була, верства Ляховсько-Руської держави, тут уже існувало як факт. Шляхтич був повним власником землі, що біля неї господарили його кмети; він мав право на свою волю розпоряджатися цим майном: продавати, міняти, дарувати: він мав судову владу над населенням цієї землі; всі податки й відбурки, що нині кмети раніш обов'язані були державі, ішли тепер на користь власникові. Так званою Кошницькою угодою, про нею Людовик Угорський, вступивши у шляхти польський стій для своєї дочки, шляхтич обов'язувався лишень дати з кожного лану землі два гроші до скарбу—і все. Розуміється, що на початку шляхти лежала воєнна повинність—чим тільки й пояснювалася шляхетська підляга але назив і свою воєнну повинність польська шляхта встигла значно обмежити як що до часу, так і до території (не бути в поході більше 6 тижнів, не ходити по-за межі держави).

Польський шляхтич їшов на Русь, щоб здійснити всю ту повинту своїх прав, що для здійснення їх на батьківщині не було дозволя й сприятливих матеріальних умовил. Але тут він зустрівся з тубільною вещю верствю, з боярством. Як вже сказано було вище, коли ми викладали історію самостійного Галицького князівства, галицьке боярство мало часами велике значіння, держучи у гару землі в своїй руці; але, проте, воно нічим присутнім не відріжнялося від боярства інших руських земель. На вищих шарах цієї соціалної групи лежала організація оборони й управи землі; а нижчі ж шари немовіто силувалися з усією народньою масою. Прилучення цих земель до Польщі спочатку не внесло в місцеві соціалні відношення ніяких присутніх змін: воно лишень розчистило широкій шлях еміграції шляхти польської. Але з цього факту вже самі по собі виресли нові умовил. Польський король, тепер *dominus et haeres* цих руських земель, цілком природньо вважав за краще роздавати польській шляхті, що за тем тільки й прилізла сюди, уряди й землі, що доти були виключно в руках місцевого боярства; таким чином, боярство відсувалося на задній план без відібрання прав і без ніякого прямого насильства.

В найбільшій частині галицького боярства уейшла в склад керуючої верстви, поруч з польською шляхтою, звичайно, лишень та частина, що не виявляла опозиційности до польської влади та нового ладу; мабуть такого походження були Бучачські й Ялозецькі і, в усякому разі, Ходорівські. Лотариків, Коресвичі. Маса боярства, менш вишавова, відсунута була польською шляхтою туди, відкіль вола й вийшла, в народ; лишень окремі одиначі залишилися на соціалній високості, ті, що встигли прилучитися до шляхетства чи шлюбом чи яким документом, де вона чи який їхній родич, предок був названий *nobilis* й т. д.

Але стан річей в прилучених Польщею руських землях був такий, що вимагав особливої уваги й надзвичайних заходів: небезпека загрожувала і з заходу, з боку Угорщини і зі сходу, з боку Литви, а головне, завше з півдня, з боку татар. Потреба в цильній військовій обороні змущувала королів обмежувати права й привилеї шляхти. Правда, як окремим особам, так і цілим шляхетським родам, вони надавали силу земель і урядів: Свєтло Мельштинський наприкінці XIV ст. одержав все західне Поділля й був тут прямим наступником руських удільних князів; Одровожі, у першій половині XV в., так заволоділи львівською землею, її замками й найважливішими урядами, що населенню довелося вивити силу енергії, щоб визволитися з під влади цього ненависного роду. І, проте, кожне земельне надання було звязане з такими саме обмеженнями: хто одержував землю, той мусив був не тільки нести шляхетську службу власною особою, але ще повинен був поставити з своєї території докладно зазначену кількість озброєного люду, при чому навіть характер зброї був певно зазначений. Хоч надані землі й поступали ніби у власність шляхтича, все ж таки на продаж, міну, то що, потрібна була згода королевської влади. Такі обмеження наближали ці надання до „держання“ литовсько-руського боярства. Але польське шляхетство, що добре знало смак земельної власности, не могло згодитися на такий стан, що знов ставляв його на нижчу, перейдену ним, соціяльну ступінь. І ось, Едлинський привилей, виданий Ягайлом (1433 р.), зрівнює права шляхти руських земель з правами шляхти польської.

Едлинський привилей мав значіння зворотного пункту в історії руських земель, прилучених до Польщі. Річ у тім, що він звязав привилейованість з релігією: права польського шляхетства й його вольности надавалися лишень католикам, православні ж представники вищої верстви залишалися при старих обмеженнях, як що до особи, так і до майна: їхні воєнні обов'язки були куди важчі, вони нарівні з міщанством мали будувати й відбудовувати замки, вони мусили були платити зі своїх земель грошові податки й давати данину натурою. В той час як аналогічний з Едлинським, Городельський привилей, виданий тим же Ягайлом, щоб повернути до католицизму литовсько-руське боярство, залишився цілком мертвою літерою, привилей Едлинський став законодавчим актом великої практичної ваги: таку силу мають фактичні відношення. Пройшло яких там сто років по виданню Едлинського привилею і в Галицькій Русі, серед її вищої верстви, уже не було більше православних: усі руські бояри перейшли до католицької віри, щоб придбати й собі шляхетських прав. Але цього мало: привилейованість і католицизм стали синонімами й у інших сферах життя. Так, наприклад, міста мали Магдебургське право—Львів уже з половини XIV ст. (1356 р.),—значить були цілком самостійними громадами, що мали самоврядування й усі свої внутрішні справи вирішували самі. Проте, політика польського уряду встигла й тут відтиснути руських міщан на задній план. По деяких містах, як, наприклад, у Львові, Магдебургське право надавалося лишень тям, хто жив в городі в тіснішій розумінні цього слова, за мурами; хто ж жив по-за мурами, на підварках—той не мав користуватися Магдебургським правом; за мурами ж мешками переважно чужоземці—німці, поляки, жиди, вірмени. Таким чином уже з початку XV століття не видно більше у Львові бурмістрів й інших міських урядників з руського міщанства. По інших містах де не було такої територіяльної відокремлености руського міщанства від чужоземного, православні, „схизматики“ по самому тексту привилея, на

Магдебургське право не мали ним користуватися. Православ'є стало прикметою нижчого, підлеглого стану, набуло тут уже з XV століття того характеру „хлопської віри“, що вона на території Литовсько-Руської держави набуває собі куди пізніше, через два століття.

Зрозуміла річ, що і стан православної церкви тут, у польській Русі, не був таким вільним і відносно забезпеченим, як це було на Русі Литовській. Спочатку православна віра, яко пануюча віра населення остільки звертала на себе увагу державної влади, що Казімір Великий добився навіть того, що руські землі його держави мали де який час окремого мітрополіта. Але справа круто міняється від часів Ягайла. Католицьке духовенство заводить свої єпархії на місцях єпархій православних, здобуває собі головні православні катедри й їх маєстність; не тільки нема вже балачок про галицького мітрополіта, але зникають навіть і єпископи, так що православні мусили були по своїм церковним справам їздити за кордон.

Тільки на початку XVI століття, від часів Жигимонта I-го знов з'являється галицький єпископ, хоч утиски православних як і раніше йдуть своєю чергою. Щоб схарактеризувати тодішній стан церкви й віри православної досить сказати ось що: православні мусили були платити десятину на користь католицької церкви; православні поди не звільнялися від податків та повинностей як і інші кмети.

По силі шляхетських прав, що надавалися Едлнським привилеем вищій верстві руських земель, право власности на землю, що нею володіли доти кмети, переходило до шляхти. Тим самим хліборобська людність ще навіть по Вислицькому статуту Казіміра Великого напіввільна, попадала на ту небезпечну стежку, що йдучи нею вона мусила була незабаром звалитися у провалля майже рабського стану. Але тут нам нема чого зупинятися докладно на цьому процесові, що ми маємо можливість як слід простежити в його фазах на Литовській Русі, де він відбувався повільніше, і де через те його легше спостерегати. Але не вся хліборобська людність руських земель Польщі попала в цей фатальний вир. На підгір'ях Карпатських, як в північній Галичині, так і в південній, заховалися самостійні громади, що не підпали під вплив польського права. На півдні це були селища пастухів, що сиділи на так званім волошським праві, маючи свої власні „князів“, Здається, спочатку на цім праві сиділи виходні з Молдави; але сиділи на ній і руські верховинці. Частина хліборобської людности заховала свою волю тому, що сиділа на німецьким солтиським праві; хоч солтис (німецький вейт, фогт), що ніс за своє селище всеяну службу й мав патримоніяльні права над населенням, що зближали його стан з станом шляхетським, але все ж таки земля, цей базис усіх прав хлібороба, залишалася власністю населення.

Може саме ця обставина—те, що поруч з населенням, пригніченим панами, існувала людність, що до певної міри заховала свою волю—і викликала те, що руський кмет ніяк не міг завикнути до нової для його панської форми, намагаючися озброєною рукою зламати те легальне насильство, що його сліткало. XV вік, вік видання Едлнського привилею й практичного переведення його в життя в Галицькій Русі, був укупі з тим і віком селянських повстань. По свідоству польських літописів, людність знімалася в місцях, села й містечка безлюділи так, що заселені колись місця ставали чистою пусткою. Людність йшла за кордон, сирягалася там з татарами й волохами, укупі з ними повертала назад, щоб спустошати тепер свою стару батьківщину, де вона не мала вже власного місця. Тут на Червоній

Русі, і саме в ці часи, вперше прикладається до тих збігачів, що шукали нолі, помети в татарських степах, слово „козак“,—те слово, що стало пізніш, і на иншій руській території, синонімом криваккого протесту проти усього польського, шляхетського, католицького,—зв'язується польським літописцем Длугошем¹⁾. Таким робом, історія Галицької Русі є споглядом, а, значать, блідом і черетвом, за браком історичного освітлення и тих фарб, що воно надає, композиціумом тих подій, що мали місце на Україні свій Русі два століття потім, давши грандіозну картину, певну драматичного руху.

Головні джерела: Антонович, „Моніграфія по історії зап. и юго-западної Россії“, Автографірованія джерел до історії Галицької Русі, „Исследования о городах юго-западной Россіи“: Любацькій, „Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-Рус. госуд.“; Вульфевскій, „Литовскіе евреи“; Чистовичъ „Очерки історіи западно-русской церкви“. Коллонтай, „Чтенія по історії Западної Русі“, Бряньскъ, „Исторія великаго княжества Литовскаго“; Jaroszewicz, „Образы Литвы“; Барабашевъ, „Вятость“; Филевичъ, „Возрѣба Польши и Литвы—Руси за Галицко-Владимірское наслѣдство“; Бобржинскій, „Очерки історіи Польши“, Дашикевичъ, „Замѣтки“; Штраусевичъ, „Исторія дрезвяго Галицко-русского княжества“, „Rys wewn. i zwn. stosunków“; Wulf, „Князювіе литовскіе і рускіе“; Левинскій, „Внутреннее состояніе западно-русской церкви в концѣ XII в.“, Иванчицъ, „Сочиненія“: „Сборникъ літописей, относящихся къ южной и западной Россіи“; Антоновичъ и Козловскій, „Грамоты великихъ князей Литовскихъ“; Яценскій, „Уставныя грамоты“; Литовскіе Даниловича, „Акты, относясь до історіи южной и западной Россіи“; „Акты Виленской Комиссіи“; „Архівиум“ князей Савагушевъ; Владимирскій-Будановъ, „Нѣмецкое право въ Литвѣ и Польшѣ“; „Польское право въ Литовскомъ государствѣ“; Леонтовичъ, „Спорные вопросы по історіи Русско-Литовского права“; „Словяный типъ территориально-административнаго состава Литовскаго госуд.“; Мольчановскій, „Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ“; Грушевскій, „Исторія України-Руси“ т. III і IV.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ.

Південна Русь під Польщею.

Відізвавши Волинь і Київщину від Литовської держави, щоб занучити їх до Польщі, Люблинська унія тем самим висунула новий вольтеро—соціальний організм—Південну Русь. Тепер вперше з'являється, яко історичний діяч південно-руський нарід, що в удільну добу розсиршеної був обласними й племенними поділами, у литовську ж непомітно ковав свої особливості в спільній, політично-об'єднаній західньо-руській масі²⁾. Але Південна Русь, однорідна своїм етнографічним складом, була в вищих відношеннях далеко не однотідною.

Починаючися темними борами Волинського й Київського Полісся з їхніми болотами й дрягвинями, що серед них лишець де-не-де пороскидані були землі, гідні для населення, Південна Русь переходить у безкраю, залізту

¹⁾ „*Exercitus tartarorum, ex fugatibus, praedonibus, exulibus colloquatos qui magna ma cosacis arrebatant*“. Перша звітка про козаків припадає на р. 1492, у листі в. вв. Олександр, де йде мова про напад козаків на турецьку галеру.

²⁾ Не можна сказати, що тепер у польську добу вперше виступив український нарід, бо він був єдиним діячем у Київську Киявівську, а у Литовську вступив рукам в литовцями і білорусами. Д. Б.

сопцем, степову рівнину, що особливо в північній її частині, не бракувало різноманітної краси й сили природніх багатств. Легкі піщані ґрунти лісової смуги поволі переходять у ту грубу українську чорноземлю, що про надзвичайну родючість її далеко котилася легендарна слава. Але є одна особливість, спільна для усієї території, як лісової так і степової її сили.—це сила річок. Межиріччя цих численних рік були, вкупі з тим, і природніми межами, що поділяли територію на її складові частини.

Природній різноманітності краю, що зводилася до двох основних річків, відповідає й різноманітність побутова, соціальна.

Два тия життя спостерігаємо ми в південній Русі в той момент суспільної кризи, що була для неї Люблинська унія. З одного боку це життя земель старого заселення, старої культури, де всі суспільні відношення вже набули певної рівноваги; з другого боку, це життя земель, що залюднювалися наново, де суспільний устрій ще не встиг скластися в певні форми, де все було в хаотичній русі. Перший тип маємо на Волині, в Київській Поліссі, і в західнім, надністрянським Поділлі; до другого типу належать усі ті численні простори, що південні межі їх губилися десь у дикім полі, і що ім, під іменням України, довелося стати за кривавий терен такої жвавої історичної драми.

Але й землі старої культури не були однорідними по своєму суспільному складу. Центральне місце між цими землями належить, звичайно, Волині. Волинська земля грала таку значну роль в складі Литовсько-руської держави, що сучасники майже ототожнювали її з Південною Руссю. Найхарактернішою соціальною особливістю Волині, що вирізняла цю землю від усіх земель Литовсько-руської держави, було те, що її вища верства налічувала в собі силу княжих родів: у цім відношенні поруч з Волинською землею могла стати тільки земля Сіверська, але вона в ці часи ще увійшла в склад держави Московської.

І нащадки туровсько-пінських князів, значить, нащадки Володимира Св. і Гедімінівичі, і литовські князі не Гедіміничевої вітки—все це збилося в спільну масу волинських князів, що й була суспільною силою Волині. Не знати через що саме Волинське Полісся й Лудьке земля стала садібнею цієї могутньої руської аристократії але це було так. Перше місце між волинськими князями належало Острожським: Острожчина, ділизна їхнього роду, займала третину Волині, убравши в себе кілька колишніх дрібних удільних князівств, а у Острожських були володіння й на Київщині; князь же Василь Костянтинович Острожський узяв ще в віно за жінкою-полькою великі землі графського роду Тарновських. Все це цілком пояснює через що князь Василь поводився в усіх подробицях свого життя, як суверенний князь; на його печатці читаємо: „*Dei gratia dux Ostrogoiae*“, а в документах до людности своїх земель він писав: „били нам чолом“. За Острожським йшла Збаразька, що князівство їх складалося з південно-західної частини Волині: Потім Сангушки, Чарторийські, Корецькі, Вишневецькі. Княжі роди меншого значіння валько навіть було й перелічити. Все це були здається численні нарости колишніх удільних князів. Що саме заховали вони, як дідищу, з своїх політичних прав і земельних володінь,—того не знати. Але зате в їх виключнім розпорядженні були всі „господарські“, тоб-то великокняжі землі: і князі пильно стежили за тими, щоб ніхто з по-за їхнього кола не причастився до цих „вислуг“, Звичайно, ці вислуги швиденько

поверталися в таку саму власність, як і землі спадщинні. Коли за чверть століття до Люблинської унії, Жигимонт-Август виправив був на Волинь люстраторів оглянути стан тутешніх замків, а, вкучі з тим, і перевірити „тврдості“ (документи), що по ним окремі особи володіють господарськими землями, то справа набула досить гострої форми, вельми цікавої для характеристики волинської аристократії. Князі поклали ухилитися від перевірки й почали морити люстраторів різною тяганиною та хитрощами, а кінєць-кінєцем, одверто, без ніякого, написали люстрагорам: ми, мов, у господаря його милости, маєтності наші не вкрали, бо над нами є старости в Луцьку й Володимирі: коли б хто наслідився на те, щоб господарське добро вкрасти, то старости б у нас крадене з пельки вирвали“ Довго люстраторам довелось ходити навколо князів поки вони перемогли цю опозицію. Але як би воно не було, а к часам „Люблинської унії“ в распорядженні господаря на Волині залишилося тільки три замки: Луцьк, Володимир і Кременець, та й у цих старостами сиділи ті ж самі князі. Замки були в страшенно лихій стані, бо старости повертали старостинські доходи на свою користь, а маєтностей замкових, що доходи з них йшли на потребу замку, залишилося надзвичайно мало: все було порозібране й привернене в приватну власність. Може й сама Люблинська унія не була б переведена в життя, чи, принаймні, це переведення не відбулося б так легко, коли б король, присягаючися, не пообіцяв би волинським князям, що „екзекуцію прав“¹⁾, що могла викликати відібрання державою колись наданих маєтностей, переведено не буде. Ця привилейована група так розкущилася, що нікому іншому, кому теж кортіло прилучитися до її шляхетських прав і вільностей, не залишалось жадного місця. Боярство—ті давні землероби, що піднялися були над іншою людністю своєю воєнною службою—не могло розвиватися, бо не одержувало вже нових вислуг і сиділо на своїх отчинах, що неухильно дрібішали; ті ж з бояр, що опинялися на княжих територіях, ставали панцирними, пугніми й потім поволі губилися в масі підданої людности. Міщани трьох головніших міст Волині—Луцька, Володимира й Кременця, що не перейшли в приватну власність,—голосно скаржуться на своє життя. Обтяження все зростає, бо на їхні плечі скидається обов'язок будувати й відбудовувати замки, а засоби до виконання цих обов'язків усе зменшуються: оскільки міщани ще не залишили сільських промислів, їм дошкуляє те, що князі порозбірали ґрунти й уходи, що тягнули колись до замків, оскільки ж воли вже перейшли до ремісництва, виробництва для ринку, вони оплутані панськими митами. Звичайно, і бояри й міщани однаково страждають від того, що князі відмовляються ставати з ними до суду старости, покликуючися на господаря, що буцім тільки й може їх судити, але, проте, не заважає їм кожного кликати до місцевого суду. Панські землі були більш-менш загосподарені й залюднені. Волинь швидко залюднювалася, бо над нею не було вже постійної загрози татарського нападуд. Волинське Поділля було вже тоді з цього боку цілком безпечно й тодішнє населення його навряд, щоб по кількості було багато меншим від теперішнього. Але населення це не було хліборобським у тіснім значінні цього слова: сила звіру, риби, бортного дерева, рудень—усе це вабило до різних промислів. Хліборобство ж було характерною рисою господарств

¹⁾ Перевірка документів, що на них спірається право власности, чи одержання на ту або иншу маєтність.

середньої й південної Волині, особливо середньої, як більш захищеної від татар. Населення панських земель ще, здається, не загубило свої старі права. Певна частина його сиділа на своїх старих дворищах, під охороною традиції й звичаю; друга ж мала волю переходу, що про неї свідчать самі пани люстратарам, що вимагали перенести людність: „тепер чоловіка свого зашиємо, а завтра його вже не буде“. Переведення на волоки¹⁾ тільки що починалося на Волині й, звичайно, ніхто ще не міг передбачати всіх наслідків волочної системи. Ось головніші риси суспільного устрою Волині під час Люблинської унії.

Зовсім инше доведеться сказати про Київське Поділля, з тією наддністрянською частиною Сіверщини, що не відійшла до Москви, тобто з Любецьким і Остерським староствами.

Вся ця лісова сторона була вкрита сіткою боярських гнізд з осередками—замками. По гніздах цих, околицях пізнішої термінології, сиділи боярські роди, що так розкуцїлися, що траплялося поділялися не тільки на десятки, але навіть і на сотні окремих сімей. Один такий рід міг сидіти й у кількох селищах, але його об'єднувало спільне ім'я, значить, спільність традицій, спільна церква чи монастир, присвячений патрону роду, нарешті спільне землеволодіння, чи принаймні, спільні уходи—ліси, рибні лови, боброві гони, рудні. Але й при поділі земель все ж таки задержувалися між членами роду різні цікаві відношення архаїчного характеру, що свідчать про первісну спільність земель. Взагалі боярство це було безсумнівно найархаїчнішою групою нашої південно-руської території. Тільки воно й може, з певним правом, вести свою генеалогію від справжнього руського землероба доби удільної. Деревлянський чи сіверянський селянин, у особі овруцького чи любецького боярина, уберіг себе й свою землю від домагань з боку держави тим, що увесь час міцно держав у своїх руках зброю. Зброю ж свою він заховав виключно тому, що сторона ця межала з диким степом. Але в цю добу межа вже відсунута була далі на південь, жити тут стало безпечно, що й виключало потребу загальної військової служби.

Тепер інтереси держави вимагали того, щоб перевести це боярське населення з військової служби на тяглу, але не так то легко це було зробити. Бояри так завзяли до своїх підлг, виявили стільки енергії й завзяття в обороні їх, покликаючися при тім на своє, старовинно освячене, право, що упертість їхню ніяк не можна було зламати. Боротьба бояр з місцевими представниками державної влади, старостами, і до Люблинської унії й по ній, є цікавою сторінкою суспільної еволюції: цікаво стежити ту плутанину правних поглядів і відношень, що утворювали ворожі сутячки двох протилежних і рівносілних суспільних інтересів. З цієї боротьби боярство вийшло переможцем; воно скористувалося шляхетськими правами, що надавала Люблинська унія шляхетській верстві, і утворило ту „лячакову“ (від „ляко“) шляхту, що пізніше ходила за плугом з шаблею, підвязаною лямом, починаючи себе „на городі рівною воеводі“. Тільки невеличкій частині цього боярства не поталанило: вона залишилася під тією рисою, що нею Люблинська унія переділила руське суспільство, і була повернута в підданих тих же своїх старих бояр-братів.

З часів Люблинської унії увійшла в склад Південної Русі ще одна територія старого заселення: це західне Поділля, чи Наддністрянщина з головним осередком у басейні Смотрича, що доти була частиною Польської

¹⁾ Перемір паїв і обмеження селянських прав на них.

держав, з своїм нешідтунним Камінцем; те ж саме треба сказати про Хмельницьке та Барське староства, що ними польська західня, частина Поділля підходила до східної латовської чи Пубожкої.

Чудом, залізте сонцем Поділля з його чарівним пейзажем, бисерними річками, родючими ґрунтами завше муслило було вабати до себе поселенця. Але, рівняючи з Волинню це все ж таки земля невого, а, значить, і більш рідшого заселення: не більше як за два століття до Люблинської унії цей чудовий край був ще подільською „землю“, одним з татарських „улусів“. Але в що добу це була вже територія й захищена й залюднена. Своім суспільним устрєм вона наближалася до Волині; але інша історична традиція поклала й нині фарби на довгій східній, коли не тогочасній, відношензю. Князів тут не було зовсім. Було тільки кілька магнатовських родів червоно-руського походження. Це були або поляки, або спольщені русини: Язловецькі Лянцькоронські, Сявлевські, Гербурти й кілька інших. Їхні латифундії були переважно „заставними державами“, тобто через певний строк, наприклад, через чотири „доживотія“, держава мала одержати їх знов, виплативши заставні гроші; але в цей час все уже швидко прямувало до повертання в безумовну власність державців. Проте, польські староства, що згадували до трьох головних замків землі: Назіненського, Лєтичеського й Червогородського, ще не були в такій мірі розібрані татарами, як староства волочеські. Волочеські пограничні староства — Барське й Хмельницьке — були цілком в руках такого самого діючого руського й православного боярства, що ми бачимо й на інших південно-руських землях; держава Польська, котрій ця група була дуже потрібна для оборони Подільського пограниччя від татар, визнавала й з її фактичними правами підданцями „васалів“, поки ці васали не дістали шляхетства. Кмети сиділи на Поділлі вже, здається на південних землях, лавах, чи плугах (aratum), але близькість загрозливого степу ще не давала панам змоги вискувати населення так, як того б хотілося; населення охоче зносило деякі тягари, маючи за те під рукою патетичний замок або „замочок“, куди можна було сховатися під час небезпеки.

Звичайно, землі старого заселення, тобто воєводства Волинське, Подільське й невеличка частина Київського, були більш-менш безсечними лише тому, що за ними стояли землі України, що наново заселялися й на свої груди приймали всі удари. Волинське й Київське Поділля могли спокійно, бо за них сторожила й прикривала їх від дикого степу Україна, тобто Київщина й Брацлавщина. Київське й Брацлавське воєводства термінологією часів Люблинської унії. Виходить, що заїздовитішою зовнішньою умовеною, що під її впливом складалося життя Південної Русь, була все ж таки степові кочовники — татари, що хитра їхня енергія тепер оберлася на невломну силу мусульманського світу.

По Ментлі-Герая що цуєшав своїми загонами навіть і Волинське, Південна Русь вже не мала між кримськими ханами другого такого дотого свого ворога. Наїзди великі — цілі орди, й дрібні, невеликими чамбулами, вили безперервно, але загони татарські лишень коли-не-коли продвигалися в глибину земель старого заселення. Зато життя на Україні складалося під дамокловим мечем цієї постійної й жахасї загрози. Зрозуміла річ, що вона муслила була складатися своєрідне, не стільки під впливом традиції, скільки під впливом своїх суворих, виключних умов. Досить сказати, що весною й літом, коли степ був надто загрозливим, клібороби виходили на поле не инакше як з ружницями й шаблями, а коли можна було, то будували на

ного народу.

полі невеличкі островки, кудя ховалися, щоб відтіля відстрелюватися од татар. Так доводилося на Україні господарити біля землі, в той час, як ми звикли з хліборобством завжди злизувати такі приємні речі, як спокій, безпечність, та у хату. Що року татари „виймали“ Україну, і все ж таки вона не пустіла, а заселялася хоч і поволі, заселялася як природнім збільшенням населення, час і хвилемя льдою, що йшла з півночі. Занадто вже багато було прибаблявого на цій чудовій Україні, що про ґрунти її, певні люди, що добре знали країну, казали, що тут нема чого навіть і сіяти що року пооді раз, а потім уже само уродить і на другий рік. Чуда кажуть про незвичайно бунучу вроходу країни, як про флору, так і про фауну. „Зубрів, диких конів і оленів така сила, що їх б'ють тільки для шари, а з м'яса беруть тільки хребетай, товстіші частини, решту видають—так його дуже багато. Оленів і диких кабанів зовсім не вбивають. Диких конів така сила, що бігав зилою з степів у лісі, а літом у степи, що селянин б'є їх тисячі. На ріках дуже багато бобрівих гнізд. Ітаків сила предзна, так що весняною порою клопці набирають доши човни яєць качань, диких гусей, курчатів, лебедів. Собак годують м'язом звіричим і рибою. Ріки там гузаять повлі рибай, кони почувані м'язом осерців та иншої великої риби йдуть з моря на солодку воду; що року ріка повививається таким мисожеством риби, що як пивути зинь, то він осерчить і тримається просто, немов би його вєрємив у землю—така там густа риба“. Це й багато иншого оповідають сучасники, що їм можна поинити зрив про тодішню роскш творчих сил української території: ці відомості підтверджуються й свідочтвами офіційних документів, принаймні, про ті речі, що мали офіційне фінансове значіння, як, наприклад, мед і худоба. Можна сказати, що Україна була справжньою країною, що текла „медом і м'язом“. І тому не дивно, що по Дніпру й по його допливах, Десні, Сожі, Березені й Припєті кожної весни йшли на Низ не тільки „добродеревці“¹⁾, що їх слав туди уряд будувати замки, але й сила „лезняк“, що не спромоглися закритися на своїй, хоч і рідній, але невримильній до них батьківщині. „Багато йде народу з під влади батьківської, каже Міхалон Литвин, що з нього не раз ми наводили уривки вище.—від роботи „неволі, кари, кредиторів і инших невримемностей, чи просто шукаючи кращої долі й життя. Проживши на низових дозвіллях (тоб то на Україні), вони вже ніколи не повертають до дому; тут вони швидко при звичаються до небезпеки, б'ючи ведмедів та зубрів, вобляться хоробрями та енергійними. Того ж то на Україні й легко так набрати добрих воєнків“. Звичайно, назад не поверталися; кого хватило, щоб покинути батьківщину, хто покуштував української волі й дозвілля, той не міг власною рукою надіти на себе хомут примусової праці, примусових відношень, що вима ослутувала людину й панська влада і весь склад життя, що не залишав жадного місця волі індивідууму.

Як татари не виймали Україну, сільки не гнали на свої ринки повільника з просодо, недукавого, щирого „королевського“, а не „московського“ люду. Україна не вступила. Мусульманський світ добре ознайомився з українською шиткою, вона почала увіходити в моду, витискуючи жінок черкеських з гаремів не тільки пашів, але й самого падишаха; українських дітей брали в яничари. А людність усе йшла на Україну, змішувалася з старим її населенням, утворюючи в нових сприятливих умовах здоровий, дужкай та енергійний український тип.

¹⁾ „А за роботу кнєзьского замку тоді, по спустивненні Мєнґлі-Герасовому, пришло над 20000 солдир з наддніпрячских волостей“, свідчить один документ.

Країна все заселялася та заселялася; не заселення не йшло правильними хвилями, заливаючи всю Країну, а поодинокими, ніби випадковими. Щоб посухнути оселі на південь, залюднити певну частину дикого поля треба було неодмінно мати захист. Без доброго захисту нічого було посуватися вперед. Захист міг бути чи природнім, чи штучним. Природнім захистом був передовсім ліс, штучним—замок.

Хоч Україна займала виключно лишень степову частину Південної Русі, але оцей український степ зовсім не був безлісним, як південніший Ногайський степ; і нове заселення України продовжувало стару (ще від передісторичних часів) традицію руського життя, що для розвитку її потрібні були дві стихії—ліс і вода.

За часів Львівської унії на Україні були добре залюднені три території: вниз від Києву—Наддніпрянина, обабіч Дніпра, чи „Поле“ у власнім розумінні цього слова, потім Низ і Побожжя.

Київ сам спирався ще на лісову смугу; вниз від його Дніпр гнав свої хвилі по широких степових просторах, вбираючи в себе силу річок та рік: по цих просторах, і чим далі на північ тим густіше, поросквданий був красивий та веселий чорноліс. Київські ліси по Росі займали велику просторю. Навіть за Черкасами Лясота бачив ліси. Наддніпрянина ж, за Трубежем і Супоєм, басейна Сули, Псла й Ворекла—півніш територія Гетьманщини, що тільки-що починала заселятися—була ще майже вся вкрита великим та густим лісом.

Побожжя чи Брацлавщина, по середньому Богу, від Винниці до Брацлава, було територією дуже сприятливою та корисною для заселення. На хвилястому поверху з незвичайно родючими ґрунтами була сила текучої води, багато розкішних ставів з масою риби; на цих же ставках було дуже зручно ставити млини. Вся ця місцевість була захищена зі сходу божськими пуштами, що на північнім сході сходилася з латиськими та хмельницькими пуштами, а на північнім заході з барськими.

Третім гніздом нової української колонізації був дніпровий Низ, що лежав праворуч і ліворуч порогів: тут південно-руське населення далі чим де йде висунулося в дикий степ. Жити тут було остільки небезпечно, що життя не могло вже складатися на ввір мирного, хоч по українському й мирно жити завше доводилося з напорошеними вуками; людність жила тут зліттям воєнного табору. Але й на цім Низу Великий Луг, дніпровські комиші та ліси, що вкривали береги Самарці, грали велику ролю в житті тутешнього, виключно козацького населення. Але Низ вже й географічно належав до України, як і його мешканці виходили з звичайного населення „волости“.

Татари могли продиратися далеко в Україну тільки своїми певними шляхами, що йшли межиріччями великих річок, що вливалися в Чорне море; край був вкритий такою густою сіткою річок, що ніякі хизаки, особливо, коли вони були обвантажені здобиччю, могли йти тільки своїми шляхами. Особливе значіння в цей час для України мали Чорний шлях, що йшов між допливами Дніпра й Бога, і Кучманський—по межиріччю Бога й Дністра. Населення осідало подалі від цих небезпечних шляхів; але захищатися від татар все ж таки було нелегко, бо головна орда коли вирушувала на Україну завше виділяла з себе окремі невеличкі загони, що продиралися далеко в глибину території. Допомогаючи населенню в цій справі уряд бодував свої замки.

Звичайно, держава могла міцно взяти й затримати за собою територію тільки висунувши в степ лінію кріпостей. Але Литовській державі чи то засобів бракувало, чи енергії, щоб організувати це діло так, як воно було організовано сусідньою Московською державою, що неухильно посувала в степ свої городки та острожки. Були й тут спроби будувати лінії кріпостей, але це були тільки спроби. Перша лінія волосько-Сіверська, що йшла нижньою Припеттю через Дніпр до Десни, у цей час майже стравила вже своє старе значіння: замки Овруч, Мозир, Любеч стояли за расою татарських набігів. Друга лінія, що мала сипралася на Київ, починалася на верхів'ях Роси й Тетерева й переходила Дніпр, упираючися в низню Десну: кінцевими пунктами її були Житомир і Остер. Ці замки ще мали значіння в охороні країни, бо ще в половині століття біля Житомиру людиність не наважувалася міцно селитися по-за мурами замку. Але, звичайно, найголовніше значіння мала та південна лінія, що ген далеко висунута була в степ, і що на ній стояли замки Бавів і Черкаси на Дніпрі, Винниця й Брацлав на Бугу й далі Хмельник і Бар уже на Поділлі. По зруйнуванні татарами Звенигородського замку між Дніпром і Богом не було більше замків, поки не було збудовано Білу-Черкву на Росі.

І мало було цих замків і лихо вони побудовані були. Ревізор, що надсилав господарі за-для огляду й опису своїх добр, тоб-то передовсім замків, гірко скаржився на їх лихий стан, на недбалість старост-князів, що не пильнували господарського добра й суспільних потреб. Винницький замок, наприклад, „малия, збудованай з тонкого дерева, усьє на дірках і не тільки леду під час небезпеки не можна в йому оборонитися, але навіть і худоби в йому не вбережеш“. Не багато кращими були й інші українські замки. Навіть „ворота держави“, Київський замок, що по спустошенні Менглі-Гераєвіч відбудовували „усім князівством Литовським“ через недбалість старости свого й, вкупі з тим воеводи ки. Острожського був у вельми лихим стані.

Але які б вони не були ті українські замки, все ж таки це були замки, де населення могло знайти собі де-який захист. Татари майже ніколи не нападали на замки: в їх набігах все було розраховане на швидкість і їм не можна було гаяти часу під мурами, які б вони не були. Таким чном замки й ті міста що осаджувалися навколо їх, захищені острогами, грали велику роль в заселенні України.

Цим пояснюється той, здавалося б, несподіваний факт, що міське населення України численністю значно переважало населення не міське, сільське по сучасній термінології. Такий висновок ми робимо з тих досить докладних цифр люстрацій і інших документів, що до нас дійшли. Але цей висновок треба обмежити тим фактом, що державні реєстрації ніколи не могли покрити все населення: не буде помилкою сказати, що села населення жила не свій власний рахунок, по-за контроллю по місцевостях, що офіційально вважалися пустою, а в дійсності там були хутори й пасіки, що ховалися по балках та полявинах. Але, як би там не було, все ж таки зареєстроване державою населення України давало високий процент міської людності.

Але міським це населення було тільки місцем свого пробування, а не промислами своїми. В дійсності це було сільське населення, що лишень в небезпеці ховалося за острогом або замковими мурами. Набували міського характеру, та й то не відразу, лишень ті міста, що одержували

Магдебургське право. На українській території, у час Люблінської унії, мали Магдебургське право, крім Київ, лишень Житомир та Овруч. Всі інші міста жили тим життям старого руського городу, де не було різниці між міщаном і селянином ні в правах, ні в обов'язках, ні навіть у господарстві відношенні.

Всі інтереси населення українських міст зосереджувалися поза мурами міст, на території волостей. Це були переважно річні промислові уходи, що вносили лежали доневи далеко від міст, на десятки й навіть за сотні верст: так Черкаси мали „духови“, тоб-то риби і звірячі лози на Дніпрових порогах і долинах Дніпра від Борзана до Сумарш, куди міщани й ходили озброєними ватагами. Мешканці міст заводили собі на замкових землях великі млини й замітали від них грунтів на піщаних, коли не на цілу миль, як свідчать господарські ревізори про брацлавських міщан: „Є на пид грунтах, на насіці, зима бідкіл, і рибні ставки, і всякий звір, і сали з городями, і усякі іншіши користки“. Звичайно, на землі, що була де-юре приписана до господарських замків, а де-факто була вільна, звіря, можна було кожному чинити, що воля, абм мав силу для фактичної займаччини. Мешканці українських міст і збирали сім'я, але хліборобство в них було лише другорядним, побічним промислом. Оскільки незначно було розвинене хліборобство в цю добу, видно з тієї невеликої кількості млинів, що була зареєстрована; мляни ж завше реєструвалися, яко важлива річ господарських доходів. Навіть на удержання залоза Київського замку збіжжя йшло Дніпром з північних волостей, бо не вистачало того, що давала сама Україна, що всі свої невеликі робочі сили присвячувала промисловству, що було й куди більш корисний і в той самий час більше відповідало енергійному темпераментові українця.

Ось в загальних рисах ті рамки, що в них вкладалося українське життя часів Люблінської унії. Безкраї земельні простори, невичерпані багатства природи вабили до себе людську з кінцях землі розкішних місцевостей, але небезпика, що у ній завше доводилося тут жити, стримувала від переходу на українське дозволяла ел-менту, що ім бракувало рішучості. В результаті на Україні міцно сиділи тільки люди певної енергії, мужності, вичавадості. Вони селилися, мовляв, поза державними межами, по таких місцях, куди—не досягати впливи держави, може тому, що доводилося боютися як би держава не віддячила за ті чи інші вчинки, а може й тому, що просто мали жахля до більшої волі: так було на Нязу. Тоб-то за порогами, і, звичайно, не на однім тільки. Але вищі вважали за краще тулятися до захисних мурів господарчого замку, хоч, звичайно, за це и доводилося брати на свої плечі певні тягарі.

Звичайно, ці тягарі не були спочатку, важкими. Перш за все тут не було протилежності інтересів держави й населення. Обидва елементи переловсім мусили були дбати про охрону. Тому більшість українського населення, що тулилося за острогами й було зареєстровано державою, не знає поки що ніяких податків і відбутків, крім воєнної служби. Звичайно, староста, щоб збільшити свої доходи, беруться до того, щоб потроху зривати міщан до тями й різної дячки, але робити це вони мусили вельми обережно, не слідкуючися, до якогось часу, тоб-то до загальної переміни в житті; мати яні-небудь досутні результати своїх змагань; не було ще фактичної переваги на боці держави й її органів. Енергійний староста, от як відомий Остафій Дашкович з поребільшеною думкою про свою старостинську

влада і обов'язки міщанські, міг розпочати боротьбу з населенням за здійснення своїх прав,—яку Дашкович і почав був в черкаських міщанами, але з того нічого не виходило. Занадто добре міщани знали степ і річкові уходи, щоб боятися старостинської влади. Не краще стояла справа і з нечисленним населенням волости, що жило на великій замковій території. Частина цієї людности несла ту ж саму воєнну чи боярську службу й значить, була вільна від усяких інших обов'язків. Друга частина давала державі мовелику данину медом та хутрами чи подимщиною, що складалася з м'яси вівса, хлібани, курки та кількох грошів; все це йшло на удержання старости. Держава, йдучи традиційною стежкою, і тут розділяла землю безарайх старостів з їх рідних населеним особам вищої верстви, сподіваючися цим впливом організувати оборону й воєнну службу: в часі Люблянської унії значна частина старостів уже перейшла до приватних рук. Але на українській ґрунті, в умовах українського життя, залежність віддана їм була, що мусила була утворитися в наслідок цього роздавання ґрунтів, а також, набували певних прав. Люди зводжувався робити на свого пана три дні до року, чи платити натомість 6 грошів—і тільки. Пани, не маючи „з чого їм прогнудуватися й одатися“ повернули на себе подимщиною, що мала йти на замок. Не дивно, що при таких умовах селянини з „багатішої і вільнішої ніж пан“. Дійсно український селянин, з безсумнівного свідчення документів, мав не тільки багато збіжжя й сіна, великі вівчарні коней і багато худоби, але й гроші, дорогі шати та зброю. Таким чином йому кеважко було віддати на пана чи на замок ту дрібницю, що він мав; але цією ціною він набував певний захист з боку замку. Але вже пізніші плани на його волю, працю та майно не могли мати місця, бо, як казали пани, селянин „добре знає дорогу, що йому втікати“.

Звичайно, міщани і староста, селянини і пан мали досить своєрідний вплив у суспільних умовах українського життя. Але все ж таки їм значно вже ці фігури. Традиція перенесла й сюди свої старі, зароблені вже форми й відношення. Включною особливістю України було ось що.

Ми вже казали вище, що коли частина населення України селилася по містах та навколо їх, щоб користуватися захистом мурів замкових, то друга частина—яка, того не знати—вважала за краще жити без зв'язку з державою, по пащах та хуторах, що ховалися від татар по лісах та балках. Нічого не відаючи від держави, людність ця вважала й себе незв'язаною ніякими обов'язками державними. Це не значить, щоб вона виділила себе з держави. Звичайно, вона вважала себе підданцями свого господаря, але тому, що жила на землях, що фактично не були ні під властю старостинською, ні панською, а, значить, і ніякої місцевої влади. Приходячи до замку на своїх справах або люди навіть і пробуваючи там зимою, вони, ці вільні люди степу, несли певні обов'язки, що накладала на них місцева влада й збрала; але повертаючися в степ зараз же виламлювались з відцях обов'язків і, взагалі, не давали цим обов'язкам набути постійного й міцного характеру. За ними ніби визнавалося право на ті пільги, що мала боярства сруба: сидючи без оборони з боку держави на диких степах, вони жили в постійно загрозливій татарській й, завше озброєні, тим самим грали роль і в певній певній стороні, чатували на ханів, гналися за ними, відбивали нападів. І не тільки обороняли війну вели воєн з кочовниками, але й полювали: татарська худоба була для них такою ж здобиччю, як риба

й звір їхніх уходів. Траплялося що й купецька валка московських або східних гостей попадала під сміливу руку українських здобичників.

Звичайно, таке життя вимагало організації. Держава її не давала, треба було утворити її власними силами. Це неважко було; у свідомості й почуттях цих людей жив готовий уже принцип такої організації, винесений ними з усього їхнього попереднього життя: це була братерська спілка. Братство з його рівністю, взаємодопомогою, взаємною відповідальністю, цілком задовольняло усім вимогам; братство обірало собі батька „огамана“, на чому й кінчалася ця вельми проста й досить доцільна організація. Таким чином, ці братерські спілки під іменням „куи“, „рот“, „бурс“, вільно утворюються й розпадаються між вільними й рухливими мешканцями вільного степу: ці спілки цілком заміняли ім усякий інший суспільний зв'язок.

В різних частинах просторої степової української території, що почасти переходила в дикий погайський степ, ці вільні люди зветься по різному. Існує досить загальне назвисько „бродинки“, що від нього тече глибокою старовиною, на Західній Україні це—„севрюки“, на Дніпрі—„черкаси“. Але й слова мають свою долю. Лишень одному терміну пощастило прирости до цієї групи українського населення з усіма її особливостями, що так важко докладно замалювати, і вкуні з цією групою вийти на широкий історичний шлях. Термін цей—козакі ¹⁾.

А одній з козацьких організацій пощастило в сприятливих умовах вирости в справжній своєрідній політичний організм: розуміємо Низове чи Запорозьке братство.

Такий вигляд мала Південна Русь в той час, коли Люблинська унія внесла новий фермент страшної сили в її коли не зовсім правильний, не цілком урівноважений, то все ж таки відносно спокійний, мирний плав суспільного життя.

Ферментом цим були, звичайно, впливи Польщі, що вдерлися тепер у Південну Русь і намагалися насичити все її життя.

Правда, польське право й до унії поволі увиходило в південно-руське життя через литовське законодавство. Таким чином, Люблинська унія пересадила на новий ґрунт в усій його цілості той правний устрій, що і без того увиходив в життя частинами. Але коли-б її впливи не викликали одночасно з правними змінами змін у суспільнім житті, то вони не набули б великої сили: правні норми прищеплюються до життя лишень тоді, коли є для цього розроблений, сприятливий ґрунт.

Значить, не в амні правних норм треба шукати головну причину тих наслідків, що ними виявили себе польські впливи на Південній Русі, наслідків, що вражають своєю силою й швидкою перемогою. Річ у тім, що вкуні з Люблинською унією в Південну Русь вдерлося саме життя польське.

Південна Русь прилучена була до Польщі під іменням воєводства Київського, Волинського й Брацлавського; четверте воєводство південно-руське—Подільське—уже було польським. Прилучення відразу знищило ті межі правні, економічні й побутові, що доти відокремляли Південну Русь від Польщі. Перш за все й вельми яскраво це знищення відбилося на економічнім житті. Спільність економічного життя Південної Русі й Польщі, що незродилася була вкуні з Люблинською унією, виявилася передовсім в знесенні митних застав по всій довкій пограничній смузі, що доти відділяла ці

¹⁾ Слово „козак“ запозичене з тюркських мов: його вживали кримські татари приблизно в тім же значінні, як і українці: зустрічається воно також в відомім половецьким словнику.

території, яко дві особніх держави. Польща, безсумнівно, в цей час стояла на відносно вищій ступіню економічної культури: розвиток її міст з їх виключно міською промисловістю, великий вивіз збіжжя й иншої сировини через балтійські порти виразно свідчать про це,—не кажучи вже про ті, хоч і не прямі, але цілком певні докази, що їх ми черпаємо з статистичних даних про густоту населення, відношення загосподареної землі до незагосподареної й т. ин. Раз штучні перепопи були знесені, польські економічні умовини мусили були пересунутися й на ту частину південно-руської території, що мала для цього сприятливий ґрунт. Таким сприятливим ґрунтом були лишень землі старого заселення і міст ними на першій місці, звичайно. Волянъ.

Економічне життя на Величі швидко й рішуче набуває нового характеру. Перш за все переводиться волочна поміра—перший крок польської культури. Пани з усієї сили беруться до того, щоб перевести свою людність з давніх дворич на перемеряні волоки чи лани, відрізаючи кращі ґрунти під власне орне господарство, під фільварки. Двадцять-тридцять років по уші,—і волочна поміра переходить і на Україну,—поки-що в Житомирський повіт, місцевість, що межила з Волинню й Київським Поліссям, але слючатку зустрічає завзятий опір: „Крий Боже,—говорить громада одного панського містечка,—щоб ми стали землі брати волоками й себе й своє плем'я в реєстрі записати дозволили; не житимемо ми тут, імен наших записувати не дамо і як люди вільні в неволі жити не хочемо“. „Такий заколот зчинивши, усі почали бунтуватися“, каже документ. Новину довелюся зупинити. І всеж така, через яких двадцять років по тім, землі Житомирського повіту були перемеряні. В житті цілком взяли гору пани.

Перевод землероба з дворича на волоку—міра, що на перший погляд не має посутного значіння,—в дійсності мала характер великого не тільки економічного, але й суспільного перевороту. Доти право власности на ґрунти поділено було між паном і кметом, при чому перевага права була, загалом беручи, на боці землероба, а не землевласника: двориче з його архаїчним характером, з докладно виробленою системою права, захищеною старовиною й звичаями, охороняло хлопа від пазурів панських. Перевод же на перемеряну волоку, відриваючи землероба від давніх його ґрунтів, яскраво демонструвало той новий факт, що земля вже вийшла з під власности землероба. Де-що з своїх старих прав селянин захував і на нових своїх ланах, але рівновага вже була значно порушена на користь землевласника, і був розчищений широкий шлях, що ним йшли все нові й нові обмеження давніх селянських прав і вільностей, тільки тепер, вдерше, хлопа міцно прив'язують до ґрунтів, що на них він сидів. Поруч йшли, звичайно, і безпосередні економічні утиски землероба, бо від дворич відшматковувалися ріжні уходи, і, взагалі, зменшувався, иноді вельми значно, розмір селянського землеволодіння. Де-які дані, наведені кн. Любомирським відносно Ратенського староства¹⁾ дозволяють припустити, що земля одного дворича пересічно була перемеряна на чотири волоки. Взагалі праця кн. Любомирського про Ратенське староство дає добру ілюстрацію того страшного занепаду народнього добробуту, що його викликала волочна поміра, ілюстрацію, що на ній тим зручніш зупинитися, що важко припустити, щоб кн. Любомирський, яко вчений польський, мав особливу прихильність до старо-руського дворичанського устрю та під впливом цієї прихильности помилково освіт-

¹⁾ Див. його монографію: „Ludnosć rolnicza w Polsce od XVI do XVIII wieku“.

лював, той статистично-економічний матеріал, що ним він скористувався. Змальовані ним дворища, що мали, крім риллі борти, болота, озера, й інші уходи, де на земельнім дозвіллі господарило, під головуванням одного „мужа“, кілька родин, що до них примощувалися й половинники в лезних,—господарили спільно, поділяючи продукт праці пропорціонально долі обробленої землі—таке дворище, звичайно, забезпечувало землеробу і незалежність і добробут. По власній розкладці дворища платили пану данину медом, шкірами, яструбами, льоном чи коноплями, грошима чи працею, відвозячи йому до міста віз риби чи меду; в суцеречних справах давалися під присуд власного віча. Новий лад зруйнував дворище з його широким комунальним господарством. Дворище було поділене на волоки, на ці волоки були порозсаджувані, яко окремі господарства сім'ї дворища, що доти увіходили в склад єдиної дворищанської одиниці; навіть половинників пани повиягали з дворищ і порозсаджували на дрібних земельних шматках під йменням городників, коморників й т. ин. Звичайно, доходи власників таким робом були значно збільшені. Але таке збільшення могло бути лишень тимчасовим, бо економічна сила окремого селянського господарства страшенно зменшилася. Розсадження землеробів по окремих волоках та шматках дало початок і кріпацтву. Доти в праві переходу був обмежений тільки голова дворища. через ту відповідальність за його, що її він ніс перед державою чи паном. Тепер на підставі того ж таки принципу відповідальности була прив'язана до своїх волок та шматків уся та людність, що на них пересажувалася. Держава тепер ставила цій людності таку дилему: чи стати кріпаками, чи йти соб геть з своїх волок та шматків; „і вони йшли і розклали багаття в наддніпрянських степах, що заграва від нього вкрила небо усієї Польщі“. Суворий трагізм вчуваємо ми в словах Любомирського, коли він підходить до цих передсмертних хвилин вільного селянського господарства, вічових судів, дворищанських громад.

Такі надзвичайно важливі наслідки дала волочна поміра сама по собі. І все ж таки це було лишень першим кроком до дальніших економічних змін. Волочна поміра викликала відбярання панамі кращих ґрунтів під фільварчане, тоб-то панське хуторське господарство. Доти ми бачимо дрібні орні господарства (не селянські) тільки при господарських дворах та пальцах для годування замкової залоги, слуг господарських і иншої челяді; пани одержують свої доходи збіжжям, медом та иншими продуктами селянського господарства, де-що безпосередньою працею, як „підводи“ та инші послуги. Це все були царости панщини, але не панщина: справжньої панщини пани поки що не потребували.

Спільність економічного життя з Польщею страшенно підвищила попит на збіжжя. Можливість збувати збіжжя на Західно-європейські ринки, давала панам нове джерело доходів. вельми привабливе, бо до цієї справи не треба було докладати багато праці: досить було для цього накласти на землероба хомут панщини, примусити його до постійної праці на фільварку панським. Панщина народилася й, народившись, зараз же виявила надзвичайну здатність до зростання. Вже занадто корисно було пану збільшувати своє власне орне господарство, тим більшого, що селяни, здається, на панські ґрунти виходили навіть з своїм інвентарем. Праця селянська в панських очах набула надзвичайної вартости. Який небудь там день чи навіть пів дня роботи на панщині були в панських розрахунках такою важливою річчю, що було чого її доходити, не жаліючи сили й заходів. Подолати селянську упертість і при-

зупи селянина до плуга на панськiм фiльварку стало заповiтною метою всiх змагань волинського князя, як i вського иншого пiвденно-руського пана.

Знищення дворища, що вкупi з ним загинуло й старе право й старий звичай, знищено й першi перешкоди на дорозi панських домагачiв. Але за цими першими перешкодами стояли иншi,—поки-що незломнi, хоч вони й мали характер лишень голого факту, що за ним не було нiякого права. Цими перешкодами було сусiдство Україна з її невичерпаним багатством вiльних та надзвичайно родючих земель, куди й мiг завше втекти хлоц, коли пiд тиском панських домагань уривався його терпець; легко мiг втекти, навiть не маючи на те нiякого права, в тiм разi, коли він був уже юридично прив'язаний до своєї волюки: ловити та повертати вiткачiв—на це пачам ще нiяк було спромогтися, а на допомогу держави покв-що нiчого було покладатися.

Значить, право само по собі вже не ставило нiяких перешкод дальнiшому поневоленню селянства; перешкоди цi ставлялися фактичними вiношеннями, умовами життя. Доводилося терпляче очiкувати мiн з цього боку.

А змiни вже насувалися; наслiдки Люблинської унii вiдбивалися й на Україні, хоч i инакше нiж на території старого заселення.

Звичайно, на справжнiй Україні поки-що й мови не могло бути нi про волючку помiру, нi про фiльварчане господарство. Тут мало мiсце щось инше, що наприкинцi, мусило було в остаточнiм результатi дати те ж саме.

Польща зi своїми поглядами на державне господарство, не могла згодитися з тим станом рiчей, що вона знайшла на Україні. Величезнi, надзвичайно родючi пустелi, де панувала вiльна займанщина, що цiлком iнгерувала державне тягло—звичайно, такий лад здавався варварським культурним провiдцям польської полiтики. Як саме полiпшити тут стан рiчей—це добре пiказував увесь польський устрiй i традицiя: треба було пороздавати цi пустелi магнатам, що мали досить сили, щоб zorganizувати оборону й зсiяти зерно культурного життя. I ось, як продовження литовської полiтики щедрих Ягайлiв, що обiруч роздавали заселенi землi, починається роздавання польськими королями й соймали українських пустель чи тям же пiвденно-руським князям чи польським магнатам. На Наддiпрянщинi й Заддiпрянщинi тоб-то в воєводствах Київськiм, осiдають переважно пани волинськi, що переходили сюди й до унii,—князi Острожськi, Заславськi, Збаражськi, Корецькi, Рожинськi, Пропiькi, Черторийськi, Вишневецькi,—останнi одержують, мiж иншим, „пустиню рiки Сули“. На Побожжя, тоб-то в воєводство Брацлавське, переходять з Подiлля польськi магнати Язловецькi, Замойськi, Снявськi, Струсi, Потоцькi, Яблоновськi, Конецьпольськi, Калиновськi, що одержали „пустиню Умань“.

Таким чином, вiльнi господарi хуторiв, пасiк, рiжних угодiв, несподiвано придбали собі панiв. Звичайно, пани цi покв-що не бралися до приборкання самозванцiв, що хазяйнували на iх власних законних землях—на це ще й мочи не було, та й користи з того б не вийшло. Але майбутнє не важко було передбачати. Поки ж що новi власники, у мiру сили й можливостi, будували собі замки й замочки й закликали населення, обiцяючи йому охорону й свободу вiд усяких тягарiв на десятки рокiв. Коли ми згадаємо який стан рiчей був у сусiднiх землях старого заселення, то легко зрозумiємо, що люднiсть жваво вiдкликала на цi панськi закликання. I при нових умовах Україна заливалася такою саме широкою та дужею колонiзацiйною хвилею руської людности, як i ранiш, а може ще й дужею.

В той саме час на Україні мало місце ще одне явище, що теж відбилося на дальніших подіях. Сюди пришла велика сила польської дрібної шляхти. Люблинська унія навстежа розчинила двері польській іміграції, що доти через заборони литовського державного права майже зовсім не було. Через розчинені двері, що за ними так спекусивно маячила чудова Україна, з усією розкішшю її природи й безкраім довіллям земельним, і хлинує сюди польський „пагоб“. Але це не були кмети; кмет вже так добре був прив'язаний до свого лану, що не було в його силі свинути устіязи. Малопомітні сліди демократичного польського елемента на Україні вбачаємо ми в мазурах, що працюють по будах, та в польським жовнірі. Хлинула шляхта, малоземельна, чи й зовсім безземельна, — елемент, що мав усю повноту прав, але що в нього було занадто мало ресурсів для здійснення цих прав. Для енергійнішої частини цього люду Україна була тією обітованою землею, що обіцяла здійснення всього в чім відмовляла батьківщина. І шляхта йшла. По всіх панських замках, замочках та дворах вона мала гостинний притулок, а потім такому шляхтичу на Україні не багато треба було, щоб сісти й на землю, спочатку хоч би й з тим, щоб самому біли неї ходити, але, плеваючи надію спромогтиси на кмста й таким чином перевернутися в дапа.

Такими були перші кроки Південної Русі на шляху до перетворіння в польське державне тіло. Вища матеріальна культура, що мала Польща, переможно підбивала під себе інкорпоровану Русь. І всеж-таки ніякого перетворіння не вишло. Русь протиставила себе Польщі, яко представниця иншої духовної культури, що не тільки не згоджувалася зрєктися себе на користь культури чужої, але й вимагала певної поваги до себе. Християнство латинське на нашій території зустрілося з християнством візантійським. Виникла була спроба погодити ці два релігійно-культурні традиції, в-роже протиставлені історією, створена була унія, але це лишень прискорило ту жахну соціальну катастрофу, що спіткала Південну Русь.

Але ми всеж-таки не зрозуміємо подій, коли не звернемо уваги на те надзвичайне напруження релігійної думки й почувань, що ми спостерігаємо в південно-руським суспільстві по інкорпорації, і не вияснимо собі чим саме це напруження виклибалася.

Розчинивши навстежа ворота впливам Польщі взагалі, Люблинська унія розчинила їх вкуці в тим, і тому гострому вітрові релігійної вільної думки, що повів з Заходу й вже встиг у найшвидший час розхитати її старі католицькі підвалини. Польща в половині XVI ст. йшла до того, щоб стати країною протестанською. Релігійний рух докотився й до Південної Русі. Вільнодумство, як пошесть, поширювалося серед подільських панів, князів Волині, доходячи й на Україну: „множество православныхъ дворянъ охотно ринулись в пространный и широкій путь“, „серьчь въ пропасть ереси люторскія и другихъ различныхъ сектъ“, як каже відомий московський вигнанець, князь Курбський, що знайшов собі притулок на Волині, про своїх нових земляків. Один пан за одним переходив до тієї чи иншої секти: як на непохитні опори православ'я, що неперушно трималися старої своєї віри в цей час загального релігійного руху, сучасники вказують лишень на два великих магнатських роди: на Острожських та Вишневецьких. З рідних сект, спочатку між південно-руського панства, мав великий успіх кальвінізм: спочатку Олика на Волині, потім Павлівці на Поділлі були центральними цукветами для південно-руських шляхетських однодумців Кальвіна.

Розбурлана думка південно-руської людини тих часів, не маючи звички до дисципліни розуму, переходила від екстремі до екстремі. Досить швидко на зміну кальвінізму прийшло антитринітаріянство, що вважало св'ятим батьком зваленого Кальвіном Сервета і легко витиснуло свого попередника. Не визнаючи Св. Трійці, божественности Христа, благодати, призначення всесю Божюю антитринітаріянство, власне кажучи, не можна навіть і назвати релігією християнською. Прийшло воно з того ж таки Заходу; але на території Південної Русі зустрілося з вельми близьким йому напрямком релігійної думки, що прийшов сюди з протилежного боку, з Московської Русі. Тут у половині XVI століття знову ожила була ересь Схарії в науці Теодосія Косого, Матвія Башкина й ин., і знайшла собі в вільнолюбивій і толерантній Литовсько-Руській державі той притулок, що не знала на Москві. Олюдумці Теодосія Косого й його товариша Гната деякий час мали великий успіх на Волні й у сусіднім Київській Поліссі. Та нетерпима форма науки Косого, і соціальні висловки, що він робив з своїх релігійних цесглядів, мабуть не були до вподоби шляхті: вкупі з цілою низкою релігійних догматів він не визнавав і даний суспільний лад з державним устрєм, війною, владою й оподаткуваннями, поділом на класи. Як би там не було, а Теодосієва наука витискується поміркованоішою течією того самого талі релігійного раціоналізму. На південній Русі поширюється наука Фавста Социна, відома під назвою соціціянства чи аріянства. Аріянці остаточно перемагають інші релігійні течії й аріянство опановує суспільною думкою тоти, поки його не знесла вже у половині XVII століття хвиля католицької реакції, що тим часом все зростала та міцнішала. Останнього визначного представника південно-руського аріянства Юрка Немірича ми знаходимо вже у Хмельницького в його козацьким таборі. З католицьких вєд. розбурнаних до ширця реформаційним рухом, вийшли нові борці за рамьску церкву, борці нечуваної сили й значіння—єзуїти. В рік Люблинської унії приходять вони до Вільна, пізніш бачимо їх і на Південній Русі, де їх приймали по панських двєрах, яко вчених і цікавих розмовників для дорослях, що жадали науки, та добрих виховачів молоді. Ці ловці думи, що користувалися з кожної нагоди, щоб розробити ґрунти під майбутні католицькі низи, чимало додали свого до того загального релігійного руху, що опанував православним південно-руським суспільством.

„Південно-руським суспільством“, сказали ми—слід би сказати „південно-руським панством“. Цей релігійний рух не зацівав народьної маси: вона залишалася православною. Правда польське право надавало тепер шляхті владу й над сумлінням своїх підданих: *cuius regio, huius religio* (чия влада, того й віра). Звичайно, це право не давало панові нічого більше крім можливости повернути на своїй території православні храми в костьольи чи аріянські молитовні дома; адже-ж й цього було більш, ніж досить. Поки-що, тоб-то в другій половині XVI століття пани не зловживали своєю владою, з причин наведених вище; як що й зустрічаються окремі випадки панського захоплення такою пропагандою своєї релігії, то, селянську людність, загально беручи, все це мало чіляло, і вона залишалася зі своєю темнотою, загараним нею „благочестивим попом, що не міг вести свою паравію вперед, бо й сам нічого не бачив перед 'себе.

Інше доведеться сказати про людність міст,—звичайно, не тих городків-хрипестей, що виникали лишень з метою оборони, а старих міст, що всеж-таки були й на південно-руській території—як наприклад: Київ, Луцьк,

Володимир, Львів. Міщанство цих міст живучи, мовляв, при битих шляхах і підтримуючи торговельно-промисловий зв'язок з міщанством інших територій, своїх і чужих, завше уважливо прислухалося до всяких нових подихів та багато чого й переймало, чого не можна сказати про сільське населення, розкидане по безкраїх, далеких від культурного світу, просторах. Але подихи ці відбилися на йому інакше ніж на шляхті. Міщанство було станівнішим, не так квапилося на новину; але це була тільки станівність, а не марудність. Розбуркана думка тут усю увагу свою звернула не на засвоєння новини, а на перегляд, критику й нове обґрунтування старого. Видніш стали старі болячки, і гостріше почувалася потреба їх позагоювати. Просвітня діяльність, що так енергійно обстоювала реформація, і що за неї тепер ухопилися єзуїти, була й для православних кол негайною справою. Друкарська штука швидко поширювалася по містах й панських маєтках. Навколо православних друкарень купчилися гуртки гарячих оборонців православ'я, що всю свою енергію зосереджували на тім, щоб збагатити свою віру всім, чим були багаті віри Заходу. На зустріч просвітнім заходам гарячих та енергійних одиниць йшла діяльна допомога братств, цехових і церковних, що виникли равш з метою взаємної допомоги та задоволення різних суспільних потреб, а тепер однодушно віддавали всі свої сили й кошти на те, щоб поставити православ'є в рівень з вимогами часу. Цей рух відхилився був від свого початкового напрямку й, укупі з тим, виявив незвичайне напруження й завзятість, потім як знову виникла думка злучити церкву й церковну ієрархію. Цю думку про злучення сильно підтримували часті єзуїти та їхні однодумці, а часті й де-хто з вищих православних кол, хоч тут, звичайно, це й не робилося дуже явно.

Сама по собі думка про релігійну унію в добу такого напруженого релігійного руху була цілком природньою. З одного боку релігійна думка була вже зсунута з свого традиційного підмурку; з другого боку, всіх, кого турбував такий розбрат релігійний, мусила була приваблювати спроба покласти кінець цій боротьбі, погодивши ті дві головніші, релігійні течії, що поділили Польсько-Литовську державу на два верожики табори. Степан-Баторій¹⁾, людина вільнодумна в повнім розумінні цього слова, ладен був не тільки підтримувати церковну унію, але й самих єзуїтів, яко добре знаряддя в справі досягнення бажаного державного й суспільного об'єднання. Такий славетний оборонець віри православної як князь Василь-Костянтин Острожський серйозно думав про злучення церкви православної з латанською. Мелетій Смотрицький, що своїм розумом, освітою та талановитістю на цілу голову був вище від своїх православних сучасників, по довгих шуканнях істини, перейшов наприкінці до унії.

Але очевидно, що під кінець XVI століття ґрунт для такої рішучої реформи, як піддання церкви православної під владу панського престолу ще не був добре розроблений. На так звану Брестську релігійну унію (1596 р.) православна людність тих часів дивилася як на результат пожадливих зусиль православних архієреїв, що занадто мало піклувалися про справу віри православної. Головними ініціаторами цієї унії були Володимирський єпископ, безпосередне перед тим брестський каштелян Івотій Потій, калишній кальвініст, потім то католик, то православний, та Луцький єпископ Кирило Терлецький, що його іменням поцвяхована сила сторінок тодішньої судової

¹⁾ Жигимонт-Август, останній з Ягеллонів, вм. в 1572 р.: по одинадцятиріччій правління Генріха Валуа став королем Степан Баторій (1575—1586 р.).

хроніки, иноді й вельми скандальної; і той і другий були безсумнівно й енергійні й розумні, але людність не могла поійняти ім віри. Та й інші особи з вищої православної ієрархії, що перейшли до унії через свою репутацію не були людьми вилітовими серед православної людности. Усі розуміли через що саме вони покванилися на цю новину. Ім була занадто важкою й образливою залежність від парахвії, в той час, як поруч їх духовенство католицьке пришлося своїм високим та незалежним станом. Церковні братства, щоб піднести церкву православну й підком справедливо, вважаючи себе, представниками „миру“, що раз більше прибирали до своїх рук контролю не тільки над нижчим, але й над вищим духовенством; на їх боці в цій справі стояла не тільки суспільна думка православних кол. але й авторитет царгородських патріархів. Таким чином, єпископ, голова місцевої церкви, пан і великий землевласник, був в залежності від простих хлопів, шевців, чинбарів, кульбачників. Звичайно, ця залежність не зараз народилася на світ Божий, а була давньою рисою західньо-руської церкви з її демократичнішим устрійом і активною участю парахвії в церковних справах, але тільки тепер, вперше, всі ці шевці та чинбарі користувалися з свого права вказувати грішним єпископом, коли вони зходили з тей рівної стежки, що йти нею, ім наказував закон. І все це діялося в той час, як єзуїт Скарга так яскраво та добре доводив, що єпископ є прямим і безгрішним посередником між Богом і людьми й весь мир мусить йти за ним, як вівці за вівчарем, підком доручивши йому справу свого душі-спасення, і, звичайно, без усякого навіть натяку на думку про контроль чи критику. Зрозуміла річ, що можливість придбати з ласки кородезьської масткі й інші приємні речі, а також набути того політичного впливу, що ним широко користувалося духовенство католицьке, вплинула на хитне сумління всіх одних Рогоз, Потієв, Терлецьких та прискорила їхній перехід до унії.

Відомий Брестський собор, що його, звичайно, розглядають, як початок унії, від початку свого до кінця, досить добре відбив те, як стояла справа унії в свідомості й настроях тодішнього південно-руського суспільства. Ніякого єдиного собору не було зовсім; прихильники й вороги унії збиралися й радилися окремо. Прихильників унії зібралася дуже мало. До православної частини собору, крім духовенства, прилучилася ще сила шляхти, депутатів і послів від різних воеводств, повітів та міст, представників церковних братств. З духовенства на засіданнях православних були не тільки попи та ченці, але й два єпископи, в тім числі й львівський Гедеон Балабан, що раніш, безсумнівно стояв за унію; очевидно настрої широких православних кол, ворожий унії, відбився й на духовенстві.

Прихильники унії оголосили злучення церкви православної з католицькою; православні на своїм засіданні, куди численнішим, висловили проти цього злучення рішучий, завзятий протест, бо на їхню думку злучення, що не мало за собою ні згоди царгородського патріархату, ні згоди народу, не мало ніякого значіння. Обидва собори відлучили один одного від церкви й розійшлися.

Таким чином західньо-руська церква розкололася на дві частини. Зрозуміла річ, що польський уряд визнав уніяцьку партію представником офіційної православної церкви й передав їй всі церковні маєтності, що мав, але в пастирів уніяцьких не було пастви, а їхні багаті монастирі стояли позабивані, бо в них не було ченців. Православні залишилися без вищої церковної ієрархії, значить, з дезорганізованою церквою, що через це не

могла задовольняти духовних потреб своєї пастви: але вся людність православно, не виключаючи й шляхти, тремтала цієї церкви, і один тільки Києво-Печерський монастир, що православні оружною рукою відборонили від уніятів, нараховував під вісімсот ченців. Очевидно, оголошена на Брестькій соборі релігійна реформа була невчасною й більш ніж невдалою. Проникливі люди навіть католицької партії добре це розуміли; самі папські нунції, сповіщаючи римську курію про справу унії, малювали її вельми темними фарбами й, здається, ніякої надії на унію не покладали.

Але, православ'я, не маючи свого мітрополіта й єпископів, державної овіки, багатих маєтностей, саме тепер виявило особливу енергію: ніби все, що воно стратило, було лишень ні на що негожою парістю, що відбирала в його силу, а гаряче моральне переконання, що стало тепер йому за єдину підпору, піднесло рівень православних кол південно-руського суспільства на незвичайну височінь.

Перш за все всі православні на ці заходи біля унії відкликнулися енергійним та одностайним протестом у тих легальних межах, що їм залишив закон. Міщани й церковні братства записали свої протестації, проги незаконних вчинків прихильників унії, в судові актові книги. Шляхтичі, яко представники того стану, що мав усі політичні права, вимагали скасування унії й відновлення православ'я на провінціальних соймках та на генеральних соймах. З'єдналися для парламентарної боротьби з протестанською шляхтою, щоб цим шляхом спільно боронити своє право на віру. Але поки на чолі польської держави стояв фанатичний Жигимонт III (1587—1632 рр.), важко було чого небудь дійти цим шляхом: як що, оглядаючися на обставини, він і поступався чим, то, при першій нагоді, відбрав те назад. Але, питання продисидентів було найважливішим питанням внутрішньої польської політики, як за весь час його царювання так, і за царювання сина його Володслава IV, поки Хмельниччина не повернула круто як польську, так і південно-руську історію на зовсім інший шлях.

Але не тут—не в політичних зусиллях південно-руської православної шляхти, що їй ставало де-далі все менше під впливами католицько-єзуїтської пропаганди, виявилось те, мовляв, відродження православних кол, що про нього ми тільки що згадували. Стихією цього відродження були братства.

Свою просвітню діяльність братства значно поширили ще до унії. Загальний культурний рух—відгомін реформаційного руху в Європі—південно-руського суспільства, що почався з другої половини XVI століття відбився в на скромних братських організаціях з їх канунами й пірамі, медами, свічками та похоронними обрядами. Львівське братство, ще років за десять до унії поширило свою діяльність геть далеко за початкові вузькі й місцеві межі релігійні та благодійні. Але, лишень, по унії не тільки по великих та малих містах та містечках, але й по зовсім глухих закутках, з'являються братства, що ставляють собі небувалі доти широкі завдання. Просвітня діяльність для піднесення й зміцнення православ'я—друкарня та книга, школа та казань.—ось та мета, що ставляють тепер собі братства. Зрозуміла річ, що цілком на їхніх же плечах лежало й виконання всіма справами церкви православної, що не одержувала тепер ніякої допомоги з боку держави. Вся територія вкривалася густою сіткою цих церковних братств, в них увідило навіть населення сел. Братства підтримували постійні зносини між собою й були в певній залежності від братств великих міст „старших“, що одержали це право старшинства від східних патріяр-

лів. Перейшовши до ширших завдань братства, цілком природно додали про те, щоб збільшити засоби для своєї нової діяльності. Початковий, взаємно-корпоративний характер організації не відповідав новим завданням. Братства стали притягати до себе яко членів осіб із інших станів, а не тільки з ремесників міст, як це було досі. Православна частина південноруської шляхти охоче вступала до братств на права старших братчиків. Таким чином не тільки збільшувалися матеріальні засоби братств обов'язковими і недовольними знешками якої замочнік, але—і це мало ще більше значиння—братства через своїх старших членів-братів набували політичної ваги, що її зовсім не мали поки були виключно міщанськими організаціями. „Ми (шляхта) в місті, де пробуваємо тому, що далеко від його живемо навіть не часто й найближко до него й тому доручаємо нагляд і клопоту рідні молодші панам-братам нашим з тим, щоб вони у кожній справі на нас покликалися, яко на старших, а ми, яко старші молодшим, мусимо їм пообіцати, за них заступатися на кожному місці й в кожній справі“—так зазначає в одній угоді велицьких панів з братчиками-міщанами. Навіть величезні православні магнати, як Острожські та Вашневські не пуралися бути в однім братстві з чинбарями, пекарями, воскобійниками, шевцями: зайвий був настрій часу.

Серед братчиків великих братств, тоб-то братств великих міст, завше знаходилися люди енергійні, розумні, освічені, що й направляли діяльність братств. Скупчувалися вони, звичайно, навколо друкарень; друкарський верстат, що яких небудь п'ятдесят років з'явився був перед тим на нашій території, завоював собі не тільки цілковите визнання, але й фанатичну відданість. Два православних магнати Ходкевич і Острожський багато зробили для того, щоб повернути до нашого життя друкарську штуку. Але, звичайно, тільки дякуючи енергії братств, друкована книжка так міцно та широко увійшла в щоденний вжиток український. Спочатку видавнича діяльність братств обмежувалася виключно виданням потрібних церковних книг, що списки їх були значно поцсовані переписувачами, переважно через їхню неосвіченість, а иноді й навмисно: рішповір'я користувалися з цього, щоб проклясти собі стежку до свідомости православної людности. Виданню Біблії Острожською друкарнею року 1581 належить перше й почесне місце серед багатьох видань церковних книг. Почали виходити переклади тих богословських книг, що доти зовсім не були відомі православній руській людності—ки Курбський багато попрацював над перекладами творів отців церкви. Але тільки унія змусила як окремих осіб, так і братські гуртки взятися до самостійної літературно-наукової діяльності.

Релігійна унія викликала в православних колах пекучу потребу боротися справу віри православної, тією новою зброєю, що доти була для них майже неприступною, шляхом друкованого слова, звертанням до суспільної свідомости. Всі друкарні, що були в розпорядженню православних, працювали над тим, щоб поширювати нові й нові аргументи проти унії й латинства, та в оборону віри православної. Народжується ціла полемична література, що багатьом її творам пощастило заховатися й до наших часів. Між ними перше місце, безсумнівно, належить „Апокризису“, що автор його (псевдонім Христофор Бояський; справжнє ймення його невідоме) з надзвичайною зручністю доводить право парахвії на участь у справах церкви й віри. Ворожа православним партія, звичайно, не мовчала: єзуїт Скарга виступив найзавзятішим опонентом з католицького боку. Під гарячу руку

в процесі полеміки зачеплювалися й такі питання, що не мали прямого зв'язку з питанням віри, як, наприклад, питання про мову. „Ще не було на світі академії,—ущипливо писав Скарга—деб богословіє, філософія й інші вільні науки викладалися словенською мовою. З такою не можна стати людською вченою. На цій мові не має ні граматика, ні риторика, та й не може бути. Відціль і темнота й помилкові погляди“. Православні на це могли відповісти тільки граматикою—вони нею й відповідали: одна по одній з'являються граматика: спочатку Зизанія, потім Мекетія Смотрицького. Але освіченіші та вдумливіші діячі православної партії не могли не почувати, в якій мірі убога стихія мови словенської, коли рівняють її з мовою латинською, в якій мірі слабкий зв'язок її з скарбницею широкого загальнолюдського знання. Ясно, що потрібна була допомога мови вищої культура, а такою для православних могла бути тільки мова грецька; значить потрібна була школа, і не початкова—початкові школи вже були скрізь заведені при братствах,— а школа вища, з мовою грецькою й повним, хоч би й не повним, циклом „вільних наук“.

Братства великих міст починають засновувати вищі школи в паралель тем латинським школам, що при всякій можливості засновували сзуті. На південно-руській території бачимо такі вищі школи в Львові, Луцьку, Острозі, Києві. Київська школа кілька пізніш набула значіння центрального просвітнього пункту для усієї православної Південної Русі.

Серед сили православних діячів, що їх обставили висупули на арену суспільної діяльності, звичайно, трапляються особи найвидатніших якостей душевних. Але всі вони мерхнуть в сяйві величної постаті Івана з Вишні; це справді—біблейна фігура ченця, на жаль досі дуже мало освітлена наукою, ченця, що з далекої Атонської гори кидав справжніми блискавками гніву в те лихо, що висмоктувало силу з його батьківщини, з його „любимої Русії“ як він казав. Тільки справжній та глибокий талант, тільки шира та гаряча віра зробили те, що цей загадковий чернець міг „глаголомъ жечь сердца людей“—своїх православних руських сучасників—не вважаючи на те, що звертався до читача йому доводилося на незграбній мішанині мертвої словенської мови та народної української. Важко передати вражіння від надзвичайної сили переконання, що ним перейняті його слова; але за те досить легко уявити собі, як це палке слово впливало на тих, до кого він з ним звертався. В його листах з Атонської гори проходять перед нами нікчемні й каларні фігура єпископів, що зрадили віру православну, легкодухе панство, що, рада ласощів нещасних та життя свого святого, едвалося з папіжниками, „римлянин“, гордий наукою своєю, світським полиском. Усі ці поважні особи проходили в його творах під дощем ущипливих сарказмів. Іван Вишенський розумів,—а може тільки гостро почував,—що його православна батьківщина назавше розкололася на дві частини, і що верхня її частина коли й тримається ще зовнішньо старих традицій, то внутрішніми умовами свого існування вже переходила до латинського Заходу, що остаточно полонив її полиском та спокусом своєї культури. Усі симпатії Івана Вишенського на боці тих, що, „з одної мисочки полевку або борщя хлебчуть... бітським або муравським гермачком ся покривають... сами й панове й слуги собі суть“. Але справжнє оперття всьому, що було для його дорогим, він бачив не в бідних підданних, що на панів „день і ніч трудять і мучать на проклятих фільварках і простої сермяжки доброї, чим би наготу покрити могли, не мають... шеляга, за што

соли кушити, не мають“... „в своїй неволі річного обходу удовліти не можуть, з дітьми ся стискають, оброку собі уймають, бсячнися да ім хліба до пришого урожаю не дотягне“. Іван Вишенський сраждав дивлячися на зледні та ляхо цієї сільської людности. Але за опертти він міг вважати тільки тих мійських братчиків, що до них з таким призирством ставлялися владики й вся вища класа. Це призирство страшенно обурює Вишенського. „Як же ви духовними, але й вірними зватися можете,—запитусь він своїм звичайним уразливим тоном єпископів.—коли брата свого, в єдиній купелі брещенія вірою і од єдиної матері благодати рівно з собою породившогося, подлішим од себе чините, уничижаєте, і ні за що бити вміняєте—хлопаєте, кожемакаєте, сидельникаєте, шевцями на поруганіє прозиваєте? Пятаю тебе, ругателю Христова іменя, чим ти ліпший од хлопа? Албо ти не хлоп такий же—скажи мі? албо ти не тая ж матерія, глина і персть—ознайми мі?“ албо ти не тое тіло і кров? албо ти не тая ж желч хракотини, слина і тлініє? албо ачей ти од каменя утесап і не маєш кишок і слюзу хлопського—ознайми мі? А егда показати не можеш, яко ти каменний, косяний или навіть і золотий, тільки такий же гній і тіло і кровь, як і всяк человек, чым же ти ся ліпшим показати можеш над хлопом?“.

Очевидно наш атовіт належав до тих людей, що ім не треба було доводити демократичні ідеї, бо вони були у його в крові й нервах. Пани, що „в златоглавих подушках і китайчаних пелюхах родяться“, з їх „солодколюбивим черевом, потревами багате-утвореними, трапезами сребро-полумисними“, обурювали його не тільки тим, що „лежучи й сидючи, сміючися й іграючи, жерли працю й піт кривавий своїх підданих“, не тільки пихою великою та призирством до всього, що стояло нижче їх своїм соціалним станом: не менш брідкою та огидливою була Івану з Вишні та легкість, що з нею пани міняли свою віру, переходячи від одного рїжновір'я до другого. „Ов бо зоветься папїжник; ов зась нині з свангелія виліз—евангелїста: ов зась недавно викрещений (анабаптиста): ов зась субогник“.—

Його палка натура, що так глибоко перейнята була православними і вкупі з ними демократичними поглядами, часто заводила його далі тієї мети, що він мусив собі ставляти. Він хотів піднести й зміцнити православ'є серед своїх земляків; для цього треба було поширення освіти, книги, школи; він добре розумів це, як і інші його сучасники. Але на цім шляху до освіти на православних зо всіх боків чигала спокуса латинства „з поганськими науками“, „з Аристотелями, Платонами й иншими тим подібними машкарниками“. Мабуть не один з південно-руських сучасників Івана з Вишні зупинявся в важкім роздум'ї перед цією дилемою. Вишенський це питання розв'язав так, як того вимагала його щира персеволета натура: він рішуче став спільно до „поганських дискалів“, до їх філософичної науки „з їх хитродіалектичеськими силогїзмами й иншими спокусливими вабами“. Але життя не пішло тим шляхом, що указував Вишенський. Інші його сучасники з Петром Могилою на чолі розробили ґрунт, що на нім це питання було розв'язане инакше. Проте листи з Атоноської гори мали мабуть величезний вплив; без слїду не може пролунати таке палке слово, що вдарило по роз'ятрених та найбільючіших міснях суспільного організму. Важко пойняти віри тому, щоб цей голос суворого біблійного пророка не відіграв своєї, може досить значної, ролі в тім суспільнім русї, що широко котився по Південній Русї, почавшися в одних суспільних шарах і настроях

і перейшовши до вищих шарів та інших пастроїв. Але нічого про це ми не можемо сказати певне.

Значить, між православними мешканцями міст йшла жвава культурна робота. Вона відбувалася й на населенні сел та хуторів оскільки воно не було вже западто задоволено щедримими злидними та убогством. Що до південно-руського шляхетства, то тут справа стояла ось як. Одна частина шляхти—з тих хто не пристав до сект різних чи знов прийшов до старої своєї віри—брала діяльну участь в справах братських, була політичним репрезентантом інтересів православ'я, матеріально пособляла церкві православної, монастирі нові закладала. Багато зявилося їх по унії і між іншими вказався монастир Почаївський. Але в той же час католицький прозелентизм, як і шість яка, ходив серед південно-руської шляхти. Як це виходило, що діти шляхтичів православних католицькими робилися, про це ми добре дізнаємося хоч з такого цікавого документу, що дійшов до нас від тих часів: це тестамент волницького пана православного Загоровського, що когось був у полон до татар і з Криму робив свої розпорядження що до дітей і майна усього. Загоровський ревно благав овікнути вильнувати того, щоб діти не забули свого письма руського, мови своєї руської, добрих та покірливих звичаїв руських, а, особливо, віри своєї; але, в той же час, він наказує одвезти їх до Вільня до єзуїтів, тому, що „хвалить тамощню добру методу викладання“, і висловлює бажання, щоб діти пробули у єзуїтів, а ні на хвилину не залишаючи школи, аж сім років, певний, що тільки таким робом вони зможуть як слід „вишліфуватися“. Неважко уявити собі, що за ці сім років встигало зробитися з православного хлопчика безперервне єзуїтське шліфування.

Обидві магнатські фамілії, що були твердею православі на Південній Русі, Вишневецькі й Острожські, вже на початку XVII століття були католицькими. Латинство прийняли сини Костянтина—Василя Острожського, а рідна онука цього славетного оборонця православ'я з таким великим фанатизмом чинила кривди православ'ю і нагинала до католицтва людність великих володінь Острожських, що вона дістала в спадщину, так широ служила інтересам єзуїтів, що вони вважали її за святу. „Де той безцінний камінь—плаче-промовляє церква православна в натхненному творі Мелетія Смотрицького „*Сльозы* альбо плач“—що його я між перлами іншими, як сонце між зірками, мала в короні на голові моїй, де дом князів Острожських, ще більше ніж всі інші сявав сяйвом віри своєї старожитної? Де й інші дорогі каміні корони моєї—роди князів Слуцьких, Заславських, Вишневецьких, Збаражських, Сангушків, Чорторийських, Прояських, Бужинських, Масальські, Лукомські й багато інших, що й перелічувати довелось б довго. Де й інші мої дорогі каміні, де давні, родовиті, сильні, на весь світ славні могутністю своєю й мужністю,—Тишкевичі, Хребтовичі, Тривни, Горностаї, Мьшики, Гейсві, Сімашки, Гулевичі, Ярмолинські, Калиновські, Кирдеї, Загоровські, Боговигини, Павловчі, Скумини“... Тут перелічені майже всі значні пани Волни й Київщини. „Благочестивих князів“ навіть і в ці, досить ранні часи, коли писав Мелетій Смотрицький, тоб-то в 1610 році, не було вже серед православних. Потім не стало „і інших добрих вельмож,—всі від східного православ'я на захід уклолишася“. при благочестії і вірі православній залишився лишень де-хто „від худих і не славних“: так писав митрополіт Ісаїя Конопський року 1632.

Але „худі й незлавні-шляхтичі всеж-таки були шляхтичі, а значить мали коли не політичну силу й значіння, то принаймні голос, що міг сказати своє veto. Таким чином, на прохання усього довгого царювання Юліаномонта III, не вважаючи на фанатичні настрої короля і великий вплив клерикальної партії, ми не маємо ніяких сеймових постанов проти православ'я. Православ'ю могли чинитися тиски і кривди лише там, де перевага фактичної сили була не на боці православної людності.

При сприятливих же умовах православ'я могли відразу зробити великий крок в справі повертання страчених прав. Так року 1621 через Україну проїздив на Москву єрусалимський патріярх Теофан;—з прохання гетьмана козацького Сагайдачного, що в той час дуже був потрібний полякам, Теофан у Києві посвятив мітрополіта і єпископів на всі катедри, здобуті уніятами. Церква православна зруйнована було таким чиним знов відновилася. Правда, ультра-католицький уряд Юліаномонта III не міг визнати цей факт: настановлені Теофаном православні єпископи яко самозванці були оголошені по за законом. Але діло було зроблене і, хоч єпископи й терпіли кривди різні, всеж-таки мітрополіт православний Іов Борозенький спокійно пробував собі у Києві під охороною козацькою. Польській державі завше доведлося терпіти такі протиріччя. Як вмер Юліаномонт III, то корона перейшла до сина його Володислава IV (1632—1648 р.р.), людини широких поглядів і політичні умовини стали ще сприятливішими для православ'я. Вже на елекційнім і коронаційнім сеймах не тільки ствержені були православним всі їхні віросповідні права, але й ухвалено поділити єпархію, значить, і церковні маєтності, між православними й уніятами. В цей час на чолі православного руху вже стояла людина, що з іменням її зв'язується нова стадія в розвитку не тільки південно-руської але й взагалі руської освіти. Це був Петро Могила.

Київський мітрополіт Петро Могила (1633—1647 р.), син і небіж господарів молдавських, родич кількох магнатських фамілій, людина не тільки європейської освіти, а й світського політику,—Могила міг з успіхом бути репрезентантом інтересів православ'я в шляхетській Речі Посполитій. Усім більш чи менш добре відома ця його роля; відома й його праця над виправлянням книг церковних, його катехізис, требник і т. в. і нарешті, зворушливі клопоти про найулюбленішу дитину його—Київську Академію, чи Колегіум, що він з звичайної простої школи зробив вищу просвітню інституцію, що довгий час була за взір для таких інституцій для усієї Росії. Але не в цьому треба шукати даних, щоб оцінювати те значіння, що має Петро Могила в історії освіти руської.

Літературна боротьба православ'я з унією, а в особі цієї і з католицтвом, що ховалося за унією, рішуче вимагала від православних відкинення рівня освіти православної, а вкупі з тим ставила й питання про джерела цієї освіти. Спочатку суспільна думка православних кол одверто схилилася до того, щоб обмежитися виключно візантійськими джерелами, рішуче одрізавши себе від латинства і всього того, що з ним мало зв'язок: так думав Іван з Вашні, так думали й інші. Але, звичайно, не багато треба було зробити кроків цією стежкою, щоб упевнитися, що далі йти вже нікуди: тепер навіть не Греція, а чи не один Атон тільки, щиро охороняв скарби усієї цієї книжної мудрости, що на неї могли вважати православні діячі, що між ними були люди не тільки чужого серця, але й дивного розуму. Джерела виходили занадто бідними: недурно ж Мелетій Смотрицький пере-

шов до унії, по тім, як зробив свою подорож на Схід, шукаючи істини. Згаданий нахил до візантійських джерел через деякий час викликав реакцію. Петро Могила і був представником нової течії в суспільстві, що хтіла освіту православну звязати з латинськими джерелами, з західною наукою: сильна, енергійна вдача Могили багато чого зробила для того, щоб дати цій новій течії остаточну перевагу. Київський Могилянський Колегіум був заснований на взір єзуїтських шкіл; середньовічна латинь була його мовою, що на ній викладалася майже всі науки, що на ній розмовляли учні; звичайно, і програм наук, що викладалася тут був, загалом беручи, той саме, що й по школах Заходу. Найкращі учні, для закінчення освіти, виряжались у Краківську та Замойську Академію, у Львів, нарешті навіть у Рим та італійські університети. Таким чином, ставши на цей шлях, освіта православна міцно й безпосередньо звязувалася з Заходом.

Цю повнуну православні кола зустріли з великою недовірою і новаторам не одну важку хвилину довелося пережити. „Були й такі часи—пише Сільвестр Косів, співробітник Могили, пізніш наступник його по катедрі,— що ми посовідавшись, тільки й чекали, що ось ось почнуть нами начиняти шпунки осетрів дніпрових, чи вогнем або мечем на той світ нас ваганяти“. Але нічого такого не трапилось й суспільній настрої швидко примирився з переміною: вона набула собі в суспільній думці права на існування. Очевидно, ґрунт для цієї переімени в свідоміших колах православної людности був уже добре розроблений.

Петро Могила не тільки почав, але й зміцнив діло південно-руської освіти на нових підвалинах. Але через рік по смерті Могили на Україну налетіла страшенна буря, що від неї захиталася вся суспільна будівля Південної Русі; просвітні інтереси на довгий час стратили затишний куток, що його вони потребують по характеру своєї природи.

Такими були ті поривання, що ними жила південно-руська інтелігенція, що складалася в більшості з духовенства, почасти з шляхти, і почасти з міщанства. А в цей час, там, на споді, в тій народній масі, що до неї доходили лишень відгомони того, до чого поривалися інтелігентні кола, там надзвичайно швидко відбувалися великі стихійні зміни умов, що незабаром відбилися й на історичній сцені.

Як ні старанно „виймали“ татари Україну все ж таки людність все йшла та йшла сюди з півночі й з північного заходу. Від часів Люблинської унії сюди посунула, як вже сказано було, дрібна, малоземельна, польська шляхта. Українські ж „пустині“ обіруч роздавалися магнатам польським і руським.

Це роздавання викликало збільшення колонізаційного руху. Магнатам легко було саромогтися побудувати замки, чи хоч би замочки, постачати їм потребу армату, зброєю різну, та тримати там заложу. Цей захват замковий вавив на Україну і ті елементи, що инакше не наважались б до небезпечного українського життя перейти. Були це переважно селяни-втікачі, що ним пощастило розірвати ретязь, що міцніш прив'язував їх на старих місцях до землі й роботи фільварочної. На Україні, а тим більше на землях магнатів, до них не могла дістати рука старого власника, законні права його були порушені їхньою втіканкою: дуже вже корисним для магнатів було збільшення населення і тому вони не були занадто вибагливими що до минулого своїх підданих. Яну Замойському прямо закидали на обімі, що він свої українські маєтності осадив втікачами та гультьями. Але

так робили й інші. Щоб привабити людність на свої землі пани оголошували на багато років „слободи“: на протязі цього часу, кожний хто оселявся на землях цих панів, був вільний від усяких податків і відбутків; двадцять, тридцять і навіть п'ятдесят років тягнулися ті „слободи“ і ці довгі строки на початку заселення здавалися майже вічною свободою. Не беручи з нових своїх підданих ніякої данини і не примушуючи їх до праці на фільварках, пан все ж таки мав велику користь від заселення своїх земель: не маючи поки що можливості взятися до орного господарства, що без панщини ніяк було вести, пан брався до скотарського господарства, а польське право віддавало в його виключне право будівництва млинів, шинків, митних комор. Збільшення населення збільшувало й панські здобутки, не кажучи вже про ті багаті перспективи, що їх вбачало панське око по тім, як населення висидить свої „слободи“.

Таким чином, приплив населення на Україну, ледве помітний на протязі перших десятиліть по унії, потім починає швидко збільшуватися перед початком XVII століття, і в першу же чверть цього століття доходить свого апогею. Видання мострацій, тарифів, інвентарів й інших документів того ж роду, що останніми часами збагатили нашу історію, дає можливість ясно, на підставі статистичного матеріалу, уявити собі зростання населення України на протязі півстоліття, а, значить, і картину тих змін, що виникли в зв'язку з цим зростанням. Найхарактернішою рисою тут, безсумнівно, було надзвичайне збільшення числа міст та містечок, що від сільських селищ відрізнялися в своїй більшості тільки тим, що осаджені були біля замків та замочків. Замість королівських міст з замками, що всі їх можна перелічити на пальцях, в перші ж роки XVII століття ми вже маємо кілька сот нових міст. Частина з їх осаджувалася на землях старостів, але значна більшість на землях приватних осіб, особливо в воеводстві Брацлавським.

Населення України зростало так швидко, немов в казці якій: навколо замків та замочків, що з'являлися як гриби після дощу, всюди біліли хати, та красувалися пишні ниви на тільки-що порушеній цілині. Збільшувалася безщечність; татарам все важче було прократатися поміж замків, що залага їхня завше жила напорощивши вуха. В той же час колонізаційна хвиля потроху більшаючи, посувалася й вперед, в глибину дикого степу... На все це з великим радінням вказують польські письменники, вбачаючи в цьому благодійні культурні впливи Польщі. І це правда, та не вся. Факта надзвичайної швидкості культурно-економічного розвитку України відкидати не можна: але сама напружена швидкість цього розвитку ніби натякає на його хворий, штучний характер. Польща зовсім не була в такій мірі багата на творчі сили, щоб вони через віндя лилися та заливали дикі та родючі ґрунти України; тільки ланюлюбство вельможів шукало тут нові обрії для нового визиску. Ясно було видно, що цьому ростові прийде кінець, як тільки прийде кінець пільгам, як тільки людність висидить свої „слободи“. Але помилковість принципу, що керував цим яскравим розвитком, навіть і не потребувала для свого виявлення, того, далекого ще тоді, скінчення „слобод“: загрозливі симптоми її руйніних впливів виявилися багато раніш, з перших же кроків польської „культури“ на Україні.

Ті вільні насельники, що осіли в „пустині“, що раптово перетворилися в палську „волость“, не могли пристати на те, щоб ім з вільних власників несподівано стати панськими підданими. Не в утисках тут була річ—про утиски з боку пана і мови не могло бути—про право піднімалася супе-

речка, про право, що по ріжному розуміли пан і вільний населеник. Вільний населеник, козак, що, ні на хвеляду не, кдаючи зброї, захищає свою землю і власність, що завше сприяється з такими ж як він козаками, не тільки для оборони, але й з метою наступової боротьби з сеньорними хлякками. вважає себе людиною привілегованою, що має право на пільги, надані законом і звичаєм людям воєннослужилого стану, і, звичайно, і в думці навіть не може згодитися на свою залежність від якогось там пана. Пан, з свого боку, ладен був робити всілякі поступки, щоб затримати землероба при ґрунтах; але поступатися можна тільки до певного ступня, по за ним це вже будуть не поступки, а зречення свого права; звичайно, на це пан не міг піти. Він ладен деякий час не виходити давати й грошових датків, відкупів і робити; але він не міг зректися юрисдикції своєї, не міг пристати на те, щоб людиність, що сидить на його землі, зверталася шукати суду й управи, до якоїсь там своєї власної влади, цілком ігноруючи його верховні права. Але справа стояла саме так: козак не тільки не хотів визнавати грошові обов'язки та роботи з своєї землі, але уперто був „непослушним“ панові так саме, як були „непослушними“ старостам уст королівських, де вони тимчасово пробували, а инді й більш або жмень міцно осідали. Такий хвальшивий стан у поплутаних та нелевих умовах українського життя, життя з завше яшпорошиними вухами („яко га України—звичайний вислів тих часів“) міг тривати дуже довгий час. Але логіка життя примушувала шукати з цього виходу. Вона шукала його й не знаходила.

Значить, частина цих вільних хліборобів та промисловців, козаків-сиділа на землях українських старостів, частина опинилася тепер на землях панських; нарешті ще одна частина, завше, чи де-який час, пробувала по-за межами земель фактичної державної займанщини й мала свій осередок за порогами дніпровими по майже невідступних для незнайомленої з місцевістю людини плавнях та острівках, що їх тут сила, бо саме в цім місці, через кам'яний краж, що заліг тут, Дніпро поділяється на безліч протоків. В яким числовім відношенні стояли ці „низовці“ до тих козаків, що жили на вості панській та по староствах королівських.—того сказати тепер не можемо, та навряд щоб це можна було добре зробити навіть і в ті часи: постівний рух був основною умовиною життя цієї групи чи то хліборобської, чи то промислової, чи то воєнної, що не цуралася й легкого хліба здобичництва, що ним характеризується „вільний доблчик“. Але скільки б їх не було тих „низовців“ вони в усякому разі були центром для козацької групи: тільки існування Запоріжжя, куди завше можна було податися, де вже не мала ніякого значіння ні панська, ні старостинська влада, надавало усе „непослушним“ тієї незломної енергії, що вони її виявляли, ведучи боротьбу з панством.

Коли, в якого саме часу людиність українська перестала дивитися на „Низ“, на Запоріжжя тільки як на місце промислу і знайшла для себе зручніше завше там пробувати, про це звичайно, ми можемо висувати різні гадки, але докладних вказівок, документальних свідощів про це не маємо. Але напевне можна сказати, що в деяких роках XVI століття, де яка частина козаків, тих що не були зв'язані рідинами, вже завше пробувала на Низу, в той час як польський хронікер Бельський свідчить, що в сімдесятих роках того ж століття козаків пробували на Низу за-для промислів та набігів тільки з весни до зими, а на зиму поверталися на Україну, залишаючи

за порогами лишень сторожу при арматі. Можливо, що Люблинська унія і доба, що йшла безпосередньо по ній, рішуче відбившиися на всіх сторінках життя українського, рішуче вплинула й на Низ. Але про Січ, про ту оригінальну, добре уряджену, людом озброєним осаджену кріпость, що ми зустрічаємо пізніш, спочатку на Чортомлику, потім на Підольній, поки-що, не може бути й мови. Низові козаки живуть, по свідочтву Лясоти, що побував на Низу у 1594 році, простим табором, ховаючися від негоди „в курінях, що називають кошами і що зроблені були з хмизу, а від дощу вкриті конячими шкурами“.

В ті часи коли Лясота був на Запоріжжі там пробувало під три тисячі козаків. Зрозуміла річ, що така сила люду не могла жити укупі не маючи організації. І організація ця була, вельми елементарна, правда, але вона цілком задовольняла потреби цієї елементарної, виключно воєнної громади, воєнної, тому, що тут не було місця родині. Громада поділялася на частини, на чолі з виборними полковниками, полки ділилися на сотні з виборними ж сотниками. На чолі ж всього цього „низового війська запорожського“ стояв теж обраний гетьман. Поруч цих властей, що головне значіння їх було військове, існувало віче чи коло, йому належала вся законодавча, судова, а часті й адміністративна влада; власне, було два кола, велике, загальне, що у ньому брали участь усі, і друге, мале, що на нього сходилася старшина козацька. Оце й все. Усі козаки, козацькі ватаги, пробуваючи в різних місцевостях України, також обірали собі отаманів, але мабуть на старшину та коло війська низового дивилися яко на свою вищу інстанцію.

До якої групи політичних відношень треба віднести взаємовідносини низової козаччини й держави? Питання дуже складне, бо на його не можна відповісти, тримаючися сучасного розуміння держави, з її добре нам відомими виробленими формами. Козаччина здається стояла на тім архаїчним погляді, що за вільними козаками-дружинниками визнавав повну волю що до політичної поведінки. Козаки брали гроші та подарунки ріжні від царя московського за охорону земель його від татар і вважали, що мають право податися на Дін, коли держава починала занадто тиснути їх на Дніпрі, вони цілком вільно умовлялися з цісарем німецьким про свою службу йому, укладали угоди з ханом татарським; робили напади на володіння молдавські, татарські, турецькі в той же час чи могли ж вони назавше розірвати ті кривні звязки, що в'язали їх до Литовсько-Польської держави? Річ не в тім, що держава вважала Запоріжжя частиною своєї території, а в тім, що на безсумнівній, державній території була козацька власність, і—що грали ще більшу ролю—пробували тім часом і самі козаки й завше їхні родини. Звичайно, держава мусила була дивитися на козаків яко на своїх підданих, хоч і своєвільних, хоч і „непослушних“. А через те, що уряд добре розумів, що, дякуючи виключним умовам, що в них жила козаччина, побороти це своєвільство, примусити козаків до покори було ділом надзвичайної трудності, і виникла, цілком природньо думка як небудь з'утилізувати цю силу на користь державі.

Держава в особі короля Степана Баторія, енергійно взялася до розв'язування цього завдання. Але саме завдання добре собі уявляли представники державної влади Литви й Польщі багато раніш Баторія, тоб-то кінця XVI століття, і раніш робилися де-які спроби, щоб розв'язати це питання.

Як, з якого саме боку треба було підійти до цієї справи—про це голосно казало саме життя. Хижацька політика татарської орди змушувал а сусідні

з нею держави сушити собі розум над заведенням постійної та доброї пограничної сторожі. Нічого краще козака для цієї справи не можна було вишукати. Правда, козак і так без ніякого заохочування та понуки з боку держави, почасті з власної охоти, почасті з потреби завше полювали на татар то стежучи за тим, щоб вони не прoderлися в глибину заселених місцевостей, то наздоганяючи їх при повороті додому. Але ця сторожа була почасті випадковою, почасті корисною і часто була більш заінтересована тим, щоб наздогнати обвантаженого здобиччю ворога, ніж тим, щоб не дати йому прoderтися в глибину країни. Інтереси держави вимагали не такої, а добре організованої сторожі. Таким чином, заохочуючи тим чи иншим робом козаків йти до себе на регулярну службу, держава одночасно розв'язувала два важливих питання: з одного боку задовольняла таку пекучу потребу в організованій пограничній сторожі від татар, а з другого, вгамовувала своєвільну силу козацьку.

Майже потім того, як козаків з'являються на Наддніпрянщині,—звичайно, з'являються лишень в розумінні появи перших свідотв історичних про них,—починаються і спроби уряду та його агентів місцевих організувати козаків з вщезазначеною метою. Ще Жигимонт Старий (1524 р.) писав раді литовській, щоб вона „радила й мислила мати по Дніпру козаків, збирати й сукоп, і пенязів на них кілька сот коп послати, а ті козаків по Дніпру на перевозах ¹⁾ розложити, аби нам і Речі Посполитій земській служили і тих перевозів стерегли і боронили, кілька ім бог милой поможе“. В цей час на Дніпрі чути було про загадкового „Полюса, русака, славного козака“, що згадується у хронікера Бельського; це був ні хто инший як державець річницький Сенько Полозович, що збирав козаків та водив їх проти татар незалежно від розпоряджень уряду.

Не по заслугах великої слави в південно-руській історії набула собі пропозиція на Пиотрковській сеймі (1533 р.) Дашковича Остафія, старости черкаського та кавіського; він радив „тримати завше на Дніпрі дві тисячі чоловіка, щоб вони на човнах боронили броди татарські, а до них ще кілька сот кіньоти, щоб постачала їжу цієї сторожі“. Але з цієї пропозиції „нічого не вийшло“, як свідчить той же Бельський. Нічого не вийшло й з инших пропозицій, що не раз ще робилися до Баторія.

Звичайно, почин в цих заходах біля козаччини належав не центральній владі: вона була далеко у Вільні чи Кракові і мало цікавилася інтересами краю. Почин належав місцевим представникам держави, особливо старостам міст українських. Між цими старостами зчаста траплялися люди незвичайної енергії, що завзято віддавалися боротьбі з степовим ворогом, і історія заховала кілька ймень, почасті руських, почасті польських. Сюди належать старости черкаські й кавіські Остафій Дашкович та Дмитро Вишневецький, староста хмельницький Ланцькоронський, староста барський Претвич. Люди ці, стоючи на чолі своїх небезпечних пограничних старостів вели безперервну боротьбу з татарами й, звичайно, розуміли значіння тієї політики козацької, що її вони пропонували центральній владі. А проте, вони самі, ці люди, однією рукою руйнували те, що намагалися створити другою.

Річ у тім, що інтереси держави не завше і не цілком гармонізували з інтересами пограниччя українського. Держава польська була серйозно

¹⁾ Мабуть в звичайних місцях бродів та перелазів татарських з лівого, инакше татарського берега Дніпра на правий чи руський.

зайнята тим, щоб не ламати миру з татарським ханством та дужим сюзереном його турецьким: а, проте, погрянниччя не мало як існувати не ламаючи цього миру. Татарське хижацтво не визнавало непорушності угод; це змушувало Україну, не обмежуючися опіром, прагнути до того, щоб винищити самі кодла хижацькі. Таким чином, погрянничні старости з власної волі ходили походами в глибину степів не озираючися на вимоги загальнодержавної політики. Теж саме робили й великі погрянничні пани. Подільські магнати, наприклад, завше встрявали в справи Молдави, що була васалом Туреччини, настановляли та складали господарів молдавських, ходили туди походами, ніби хто припоручив їм пильно відата справами молдавськими. Коротко кажучи, погрянниччя українське жило до певної міри незалежним від центру політичним життям.

Цілком природньо, що старости й інші погрянничні пани потребували для своїх політичних авантур допомоги козацької. Кожний такий пан мусив був зібрати собі вільну дружину, а козаччина й давала найчисленніший і найкращий контингент для цих дружин. Таким робом виходило, що місцеві представники державної влади, прагнучи до того, щоб шляхом певної організації вгамувати своєвільство козацьке, тим самим—годували його й підтримували. Шляхами, протоптаними в глибину степу укупи з Вашинецькими та Дашковичами, ходили козаки з своїми власними отаманами. Ще до Люблінської унії їм щастило робити дуже голосні та ризиковані походи: року 1545 вони, наприклад, здобули Очаків; а коли на службі у Потоцьких та інших панів подільських вони краще ознайомилися з молдавськими справами, то почали й самі втручатися в політичне життя Молдави, висуваючи й підтримуючи своїх власних претендентів на хиткий стіл господарів молдавських.

Степан Баторій з звичайною для його енергією поклав зробити кінець цьому своєвільству погрянниччя українського; з одного боку цього взагалі ніяк не можна було терпіти, маючи на меті певну державну політику, з другого—це своєвільство просто стояло на перешкоді широким політичним планам Баторієвим завше викликаючи загрози з боку Туреччини.

Але довести до діла свою думку було нелегко навіть і такій енергійній людині, як Степан Баторій. Нема чого довго зупинятися на впливах його заходів, що їм де-хто з дослідників кадає велике значіння в розвитку української козаччини; але не можна й цілком відкидати значіння Баторієвої реформи. І до Баторія були спроби, як вже сказано було вище, організувати з козаків певну сторожу, з постійною платнею, під проводом старшого, призначеного урядом: були навіть спроби записати козаків у реєстри. Але тільки Баторій зміг довести це діло до кінця. Він все ж таки спромігся на якусь купу козаків, що з гетьманом своїм, що ним за Баторія був шляхтич королівський. Як Оришевський, пішла на постійну службу короні: крім своєї звичайної служби погрянничної, ці козаки брали участь в далеких московських походах. Щоб відвернути козаків цих від Ниву Запорозьського, Баторій віддав в їх розпорядження замок Терехтемирівський, що стояв на Дніпрі, вище Каніва, щоб було їм де збиратися та армату і зброю ріжну переховувати. Тут же й монастир був старий, що при нім шпиталь було заложено для старих та покалічених козаків. Зрозуміла річ, що за цими козаками зареєстрованими, що одержували від короля за свою службу певну платню грошима й сукнами визнані були права на ті ґрунти, що ними вони фактично володіли.

Можна таким чином визнати, що Баторієві реформи вперше провели через одноманітну масу козаччини межу, що відокремила інтереси однієї частини від другої. Від тоді козаки реєстрові чи городові починають протиставлятися низовим чи запорожським. Траплялося, що вихор бурі суспільної—один з тих вихорів, що ними характеризується все дальніше життя України,—утворюючи суспільний хаос змішував усі елементи. Але наступала тиша і знов давала себе відчутти Баторієва межа та викликана нею ворожнеча.

Але, використовувши, таким чином, для служби державної одну частину сили козацької, Баторій нічого не міг зробити з другою, своєвільною, куди численнішою.

Не можна сказати щоб Баторій і не намагався нічого зробити. Він надсилав київському воєводі князю Острожському наказ, щоб той, укупі з татарами вигнав з Дніпра „низових розбішак“; шле на Низ загрозливі „універсали“, щоб козаки не сміли своїми зачіпками та походами мир порушувати, особливо, походами в Молдаву: ще загрозливіші універсали адресує він старостам погрянничим, щоб вони не перетримували низовців на території староств, та не пропускали на Низ живности, салітри, олова, пороху. Але з усіх цих наказів нічого не виходило, бо на перешкоді їм стояла непереможна сила життєвих умовин. Не можна було перервати зносини України з Низом Запорозьким, бо, крім усього іншого, зносини ці виникали на ґрунті серйозних економічних інтересів обох територій—інтересів промислу й обміну. Не можна було стримати козаків, що ховалися на недосяжній для рук королевських Запоріжжі з його лабіринтом островків, плавнів та річок,—від походів, що ними вони здобували собі „хліба козацького“, тим більше, що самі місцеві представники держави, старости та паге погрянничі, дивилися на ці походи оком авантюриста воєнного та добичника. Степан Баторій підходив був до цього свого важного завдання й з другого боку; він хотів залякати своєвільство козацьке не словесними погрозами, а фактами. Коли до його рук попав Підкова, що козаки хотіли встановити на молдавський стил.—чоловік, здється не без здібностей, був в великій пошані та мав вплив великий,—то Баторій наказав скарати його у Львові смертю (1578 р.) не вважаючи навіть і на те, що шляхта дуже домагалася щоб король подарував Підкові його провини. Кілька років по тім король зробив ще один рисковитий крок тією ж стежкою; він скарав смертю Самійла Зборовського, що стояв на чолі козаків запорожських під час їхнього невдалого походу на Молдаву. Таким чином він не зупинився навіть і перед неприємною перспективою викликати до себе гнів та ворогування могутньої магнатської фамілії Зборовських. Потім, як Зборовського було стято, король надіслав на Запоріжжя з умовленнями шляхтича свого Глибоцького: козаки віддячили королеві тим, що втопили посла того в Дніпрі.

Значить, за весь час правління Баторієва, не вважаючи на його заходи, низовці так саме не залишали своїх постійних зачіпок з татарами та походів на Молдаву, як не залишали й есекурсії на лови риби й на звіра по ріках та річках Низу Дніпрового: і те, і друге було звичайною умовиною їхнього існування. Але, проте, в ці часи не чути ні про які голосні походи козацькі. Зате смерть Баторієва відразу розв'язала руки козаччині і стримана доти енергія впривається з силою нечуваною: козаки здобувають і руйнують Очаків, Тягинь, Білгород й інші погрянничі городи та села турецькі, здобу-

вають, грабують та руйнують жакний ринок невілничий Евлаторію (Козлов) що через базари її пройшла така сила бідлашного люду руського... Татари віддачуочи за це, пустошать Україну, продираються в глибину Червоно-Руси, а Туреччина обіцяє стерти Польщу з землі.

Пря цих саме заватдо важких для Польщі обставинах з'являється на світ перша конституція Соймова (1590 р.) в справах козацьких, затитулована в „Voluntaria Legum“ так: „Порядок, що до низовців і України“.

Пологодити відносини до держави людей, що на Низу та за порогами перебувають, здавалося Варшавському соймові річчю остільки ж потрібною, оскільки ж і можливою. Досить доручити цю справу гетьману коронному, щоб він понизив ті кола своєвілні й залнив лишень тих козаків, що пристануть на всі умовини служби, державою оголошені, користимуться властям з шляхти, гетьманом настановленим, нікого не прийматимуть до товариства свого без згоди і відому властей цих своїх і т. ин. Коротко кажучи, в Варшаві здавалося, що не має в тому ніяких труднощів, щоб примусити низовців піти на службу державну та повернути їх в добре zorganizовану пограничну сторожу. Не менш легкою здавалася й справа полагодження відносин до тих козаків-хуторян, що завше пробували на Україні: старости мали тільки стежити за тим, щоб ніхто не ходив з України на Низ і взагалі в степ по здобич і особливо щоб ніхто не виходив за межі сусідніх держав. Нагляд за цією справою доручався двом „дозорцям“, спеціально з цією метою призначеним. В доповнення до цієї соймової конституції було ще ухвалено збудувати, для приборкання своєвілства, замок в місцевості Кременчук, де завше мусила була пробувати тисяча чоловік залогів.

Життя досить швидко дало свою відповідь на ці вимоги держави. Того ж таки 1591 року, коли з'явилася вищезгадана „ординація“ виникло повстання Косинського, що ним розпочинається нова доба української історії.

Що то за Косинський, які безпосередні мотиви змусили його до повстання,—все це загадки й відповідь на них вже назавше загублена. Він був підляшським шляхтичем—шляхтичі були звичайним явищем козацьких кол; не тільки банити ¹⁾ чи горопахи, що ним через щось не пощастило в своїй верстві, як ото Зборовський, тікали на Низ, але й звичайні синки шляхетські йшли туди, щоб навчатися добре „танцю татарському“. Здається, у Косинського були якісь свої рахунки з родом князів Острожських, що при них він був раніш в числі служебних дворян. Взагалі весь цей епізод має зовнішній характер війни гетьмана козацького Косинського з князями Острожськими—однієї з тих звичайних дрібних війн, що на них таке багате суспільне життя як України, так і самої Польщі. Але з під цієї зовнішньої шкаралуді приватних рахунків весь час було видко инший характер цієї війни. Ведучи війну з Острожськими шляхтич цей „до чогось більшого п'явся“, мовляв польський хронікер. А цим „більшим“ було не, що инше як поширення присуду козацького на всю територію українську, знесення на Україні „права панського“: документи яскраво й безсумнівно свідчать про те, що Косинський вимагав присяги „на послушенство війську козацькому“ не тільки від селян та міщан, але й від дрібної шляхти. Таким чином вже цей перший рух, що починав собою епопею козацьку, намічає той основний мотив, що керував усіма дальнішими рухами, поки Хмельницький не

1) Банити—вигнанці що у них відібрано було всі права.

втілював ідею в факт. Україна не хотіла миритися з панським правом, що насувало на неї й почувала в собі силу для боротьби, маючи під рукою таку дитину свою улюблену як Низ Запорозький.

Як тільки Косинський, зімою року 1591 з своїми ватагами бозацькими, прийшов на Україну й здобув Білоцерковський замок, що належав до староства князя Януша Острожського, забравши там силу грошей, дорогі речі різні і, головне, документи, зараз же по всій Київщині та Брацлавщині закипіло мов в казані. Косинський зі своїми ватагами знов заховався в степу, а Україна вся верплася була невеличкими купами людей своєвольних що „учиняли великі нечувані шкоди, кривди, грабунки і вбивства як по городах та містечках, так і по селах“... На спочуття людности спираючися, Косинський знов виходить із степу в осени 92 року, але тепер вже на чолі справжнього добре озброєного війська. Низовці тим часом встигли забрати з Києва „гармати, порох і всяку стрільбу“. Україна військо козацьке зустрічала з повним спочуттям: замочки розчиняли перед ним свої брами, духовенство православне дзвоном церковним та процесіями вітало його. Опір Косинський зустрів тільки на Волині. Отаборившись спочатку в Остропілью, в маєтності кн. Василя Острожського, на межі Волині й Брацлавщини, Косинський залишив це містечко, щоб пройти на Волині та окопатися під П'яткою, містечком тих саме Острожських. Острожські тим часом, маючи великі засоби та не покладаючися на місцеву свою міліцію привели людей з своїх польських володінь та й угорського війська найняли не трохи. На підмогу до Острожського прийшло й кілька приятелів і на початку 1593 року вони спільними силами обклали П'ятку. Косинський хотів прорватися в глибину Волині, але стратив багато люду, всі гармати свої й вогорви й мусив скоритися Острожським. До нас дійшла угода козаків з кн. Василем Острожським, укладена по нещасливій битві під П'яткою; по цій угоді Косинський мусив був зректися гетьманства, але цей напірець не зв'язав йому руки. Діставшись ціло на Низ, Косинський зараз же починає збирати людей охочих до походу на Україну; але в цей час був вбитий, і через цю випадкову смерть покищо вщухли розрухи на Україні.

Того ж року сойм ухвалив постанову, що по ній „низовці й інші люди“, що своєвольно в купи збираються, вважаються *pro hostibus patriae et perduellibus* (за ворогів батьківщини і зрадників) і проти них можна взяти, минаючи всякі звертання до права, силу кварцяного українського війська ¹⁾.

Два роки, пройшло по тій постанові соймовій і обставини вже вимагали переведення її в життя. Власне кажучи, смерть Косинського не дала ніякого міцного миру. На деякий короткий час розрухи українські стратили свій центральний пункт: але вони швидко його знайшли. Іронія історії зробила те, що центральною фігурою в цих розрухах став тепер чоловік, що тільки що на службі у кн. Острожського брав діяльну участь в війні з Косинським. Це був Наливайко— красун Наливайко, що ймення його на довгий час стало у поляків звичайним для всіх представників буйного своєвольства українського.

Наливайко не був гетьманом війська низового,—навіпаки, низовці, через його минуле, ніколи не могли поїняти Наливайкові віри і ставлялися до його вноді навіть вороже. Навколо його купчилася головним чином своєвольна козаччина Брацлавщини, де з давніх давен селянин був „пшівіший ніжли

¹⁾ Кварцяне військо держали на кварти (четвертну доходів) з королівщини. В полю воно завше пробувало на Україні в так званім гетьманом польних).

пан": в Брацлавщині завше аж кишіло вільним людом, що не хотів знати ані панської, ані старостинської власти. Наливайко зі своєю дружиною своєвільною ходив шукати „хліба козацького“ в Молдаву, в Угорщину, але року 1595 вже знов був на Україні, на Волині. Але щоб не чіпляти панів волинських та киевських, що на чолі їх стояли Острожські, він пішов на Дніпр, на цей одвічний шлях козацький, щоб відтіть піти на Литву „за стаціями“ (утриманням) для свого війська. Цікаво послухати як Наливайко виправдувався в своїх вчинках в листі до короля: важко зрозуміти, чи вірою ширю в правоту свою, чи наївним лукавством українським перейняті ці скарги на панів литовських, що „повстали проти нас, без усякої провини з нашого боку, тільки за той кавалок хліба, що попоїли ми в мастностях їхніх, а, краще сказати, і зовсім не їли"... Як би там не було литвини витиснули наливайківців знов на Україну. А Україна тим часом хвилювалася. Це був рік Брестської унії і спокію не було навіть в глибині Волині: там весь час православні зем'яни робили „заїзди“ на уніятів. З Запоріжжя „вигреблися“ низові козаки і кілька загонів їхніх вишпорять по Україні. Сам гетьман низових козаків Лобода, чоловік, здається, великих здібностей, розслався в околицях Києва табором козацьким, де були й жінки і діти козацькі, але поки-що не спішився спрэгатися з Наливайком. В повітрі українським, носилися замисли „розбити Краків, славу столицю королевської милости, винищити шляхетський стан“—це слова не тільки сучасника, але й чоловіка, що брав найжвавішу участь в подіях, добре відомого гетьмана польського Жолкевського: його саме енергія і врятувала на цей раз Польщу від небезпеки, що нависла була над нею. Не вважаючи на лихий стан свого квартяного війська, дуже стомленого походом на Молдаву, не вважаючи на зовсім несприятливий для походу час, по снігах та весняному бездоріжжі, вирушив Жолкевський в похід на своєвільне військо наливайкове, підтягаючи по дорозі до себе панів українських з озброєним людом, та вмовляючи Лободу з низовцями не спрэгатися з тим „лотрем“ Наливайком. Але на вмовлення гетьманські низовці відповіли тим, що поєдналися з наливайківцями. Жолкевський почав гнатися за козацьким військом і козакам важко було рухатися через те, що при них були жінки та діти; увесь час вони відходили до Дніпра і встигли дістатися на лівий берег. Тут вони почували себе куди безпечніш, маючи під рукою московську границю та степи донські. Але Жолкевський встиг запалити своєю енергією і жовнірів і тих панів українських, що тепер пристали до його в великих числі: вони, пани ці, мали й особливий інтерес, беручи участь у цій експедиції, а саме повилонити своїх підданих-втікачів, що їх багато було серед козаків. Військо Жолкевського встигло не тільки наздогнати, але й обійти козаків та замкнути їх в досить незручній місці недалеко від Лубен над річкою Солоницею. Поляки могли тепер „потопити пожежу в хлопській крові“ і широко скористувалися з цієї можливости. Вони згоджувалися подарувати козакам життя тільки тоді, як вони видадуть Наливайка та інших ватажків та крім того пани мали розшукати серед козаків своїх підданих втікачів, щоб повернути їх на старі місця,—козаки на це не могли пристати. Два тижні йшла облога козацького табору; багато лиха взнали козаки з жінками та дітьми під час облоги: не тільки їсти не було чого, але навіть і пити; нарешті поляки здобули табор і тільки невелика частина козаків встигла вименутися та втіяти; решта залишилася на місці, порублена жовнірами. Наливайка і ще кількох ватажків узяли живцем, щоб суворо скарати на смерть на площах

Варшави. Про Наливайка та смерть його склалася ціла легенда, що з народніх уст перейшла й до писаної історії, поки не була, в досить пізні часи, відкинута історичною критикою; ні історія, ні народня поезія не заховали свідоків про ті криваві сліди, що залишила в душі південно-руського народу жахна катастрофа лубенська.

Нова соймова постановка вимагала щоб своєвільників винищували „до останньої крапельки крови“. У реєстрових козаків за участь в повстанні відібрано було Терехтемирів і ту крихту самоуправи, що за ними визнавали від часів Степана Баторія: надалі держава згоджувалася трактувати їх тільки як звичайну пограничну сторожу. Країну було приборкано; знов запанував спокій, оскільки це взагалі можливо було в умовах тодішньої України.

По цій першій поразці, що завдала польська держава українським анти-державним елементам, настала доба, коли Україна, мовляв один польський історик, стала здобиччю польського плугу. Звичайно, в дійсності український плуг завше був і залишається українським; але польські й спольщені пани багато доклали енергії й коштів, щоб оживити країну. Доба ця, тобто перша чвертина XVII століття, визначається незвичайним зростом населення й землеробської культури на Україні. Населення це поки-що спокійно сиділо на своїх господарствах, широко користуючися строками „свободи“, що ж до елементів своєвільних, що не могли ні в яких формах помириться з владою, що накидала їм держава, то для них історичні обставини топтали нову стежку.

Полякам довелося в ці часи вести важкі зовнішні війни, і їм доводилося закликаати до участі в війнах тих „низових розбишаків“, тільки-що оголошених „банинтами“. Початок XVII століття застає запорожців в Молдаві в обози великого гетьмана коронного Замойського, що зняв з них „банинці“ силою своїх уповноважень. Тільки закінчено було цю війну, як гетьман кличе запорожців у Лівонію де йшла війна зі шведами. За услуги козаків в обох цих війнах їм повернено Терехтемирів і відібрані було права. Але, звичайно, тільки самозванщина Московська відтягла з України своєвільні елементи в такій мірі, що майже цілих десять років не виникали нові сутички козаків з вимогами держави.

Як низовці водили господарят-самозванців на Молдаву, так повели польські пани, на чолі з Мнишками, паренка-самозванця в Московське царство. Звичайно при цім закликали і охочих і своєвільна козаччина густо вирива своїми ватагами московські землі ще до того, коли в війну вступила сама держава польська, і гетьман власною особою повів козаків на правобережну північ. Усім відомо як добре українці далися в знаки московинам і яка доля участі в сумній епопеї „смути московської“ припадає на низову козаччину.

Але завірхою московська вщухала, елементи державности потроху брали гору і українським низовцям своєвільним доводилося вертатися до домівок і це знов висувало старе питання: що робити далі? Держава в цей час не доручає українській козаччині ніякого діла „лицарського“ і козаччина шукає його сама, шукає його поки-що по-за межами Польщі в традиційних набігах на басурманів, татар та турок. Але, очевидно, що низова козаччина під час авантюри на Москві та в Молдаві—куди пани українські Потоцькі, Корецькі та Вишневецькі ходили великими походами, здобуваючи господарство для Москви,—так впродовж її зміцніла, що ці набіги набувають нового нечуваного характеру.

Ціла низка морських походів надзвичайно сміливих та щасливих вславляє ім'я козаків запорожських на всю Європу, а Туреччина починає тримтяти від однієї поголоски, що низовці вирушили в море. Козаки не вдовольнялися тим, що на човнах своїх ходили під Царгород, палили та грабували його околиці так, що султани з своїх палаців та садів могли бачити дим та полум'я пожеж: вони ризкнули перелазити упоперек Чорне море і беззахистні города малоазійські, що доти жили в повній безпеці стали для них новим джерелом здобичи. Козаки здобули та погромили Синоп (1613 р.), багате торговельне малоазійське місто: за Синопом прийшла черга на Трапезонд. Через три роки (1616 р.) здобули Кафу, при тім звільнили сялу невольників християнських. Але ці подвиги козацькі, що від них радла та молодшала душа українська, звичайно, мусили були робити зовсім инше вражіння на душу польську і особливо на душу польських державних людей. Не можна було безкарно драгувати турок так, як драгували їх козакі своїми набігами 1613-16 років. Туреччина бралася до оборони: турецька флота сторожила в Дніпрових гирлах; жваво йшла підготовча робота до будування замків на Дніпровім Низу. Ібрагім-паша зажив собі великої слави тим, що пройшов до самого Запоріжжя, хоч, звичайно, результати цього подвигу, по умовинах життя запорожського, були за надто мізерними: невеличкій купці низовців, що їх він застав на місці, неважко було ушитися, а їхні копші спустілі-були занадто злиденим трофеєм.

В той же час Туреччина, роздратована з одного боку козаками, а з другого панами українськими, з їхнім повсякчасним встриванням в Молдавські справи, купчила проти Польщі военні сили, що від численности їх Польщу огортав жах. Рок 1617 турецьке військо вперше впало в Польщу. на Поділля, і Польщі доводилося стати віч-на-віч зі своєю небезпечною сусідкою. Але на цей раз гетьман Жолкевський уступками ріжними та обіцянками, що до козаків та Молдави, полагодив справу і одвів турецьку руку від Польщі. Але тепер вже він поклав, без ніякої відволочи та енергійно, взятися за козаків, щоб так чи инакше „ві альбо consilio“¹⁾ як він сам казав, приборкати своєвільство українське.

Жолкевський зараз же почав скупчувати панів українських, призначивши місце збору під селом Ольшанкою, для участі в „комісії“ в справах козацьких. Це була оригінальна комісія і мала вона мало спільного з сучасними комісіями. Українські пани, тепер вже всі зацікавлені козацькими справами, через те, що козаччина робила „непослушними“ їхніх підданих, надходили до Ольшанки з тією силою своєю збройною, що мали. Сюди ж було закликано й уповноважених війська козацького. Як би переговори не дали бажаних наслідків,—інакше кажучи, як би козакі не пристали на умови гетьмана,—то вся панська сила озброєна, під проводом Жолкевського мусила була вирушити проти них.

Але Ольшанська комісія не скінчилася ніякою катастрофою: все обійшлося мирно та тихо. В той час на чолі війська запорожського стояв гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, чоловік, що великі його гідности однаково визнавалися як українцями, так і поляками. Біографічних відомостей про його заховалося небагато: знаємо, що він русин, родом з Галичини, вчався в Острожській школі. Де б він не з'явився, він зараз же опановує ситуацією—одночасно добрий знавець військової штуки і розумний дипломат, але перш за все і завше чоловік, що глибоко та без' виімків перей-

¹⁾ З примусу чи ласкою.

нятий любов'ю до краю рідного. Свої голосні походи на Чорне море козаки робили під його проводом. Але, при всіх своїх безпосередніх зносинах з представниками польської державности, він і сам поводився цілком лояльно і військо до того ж спочукував, не даючи ніякого приводу вживати репресій. Так і в Ольшанській комісії, стоячи на чолі представників запорожської козащини, Сагайдачний погодився на всі уступки, що вимагали поляки, навіть на те, щоб військо козацького було не більше тисячі. Це було річчю неможливою; але він, очевидно, розумів, що фактична неможливість так і залишиться фактичною неможливістю, як би добре не було написано на папері про це обмеження війська козацького тисячю чоловіка. І обставини досить швидко найясравіше показали як добре розрахував Сагайдачний. Медве встала скінчитися та комісія як полякам довелося шукати допомоги у Сагайдачного та війська козацького, щоб урятувати королевича Володимира, що лонав під Можайськом (1618 р.). Зрозуміла річ, що тепер вже ані гадки, ані мови не було про тисячу, і Сагайдачний повів на Москву не більше не менше як двадцять тисяч козаків. Поход був щасливий і, не тільки королевича з його військом було врятовано, але й земля Сіверську було привернено знов до Польщі. Але козацька справа не губила своїх гострих форм, здебільшого, що козаки, не одержавши гроші за цей похід московський, знов пішли старим звичаєм на південь шукати хліба козацького. Довелося скликати нову козацьку комісію, що й зібралася року 1619-го на річці Растивиці, нижче Павлолучи. Тут козакам поставлено було дуже важкі умовини: крім інших обмежень, козаки по угоді мусили попалити човни, що ними ходили на море, а, головне, мусили пообіцяти коритися панам, що на їхніх землях завше чи тимчасово пробували. Хоч Сагайдачний під час Растивицької комісії стояв під Білою-Церквою, маючи при собі добре та велике військо козацьке, що сміливо могло б покликати на герць військо польське, але Сагайдачний, здається, і гадки не мав доводити до збройної сутички. З великою витривалістю та терпівлістю домагався він тих чи інших полегшень та обмежень вимог панських, висловлюючи своє бажання в принципі пристати на те, від чого не можна було мирно ухвалитися. А коли через рік по Растивицькій комісії в 1620 році молдавські справи викликали нові сутички Польщі з Туреччиною, то в битві під Цецорою, що скінчилася рішучою поразкою поляків, смертю Жолкевського та полонем Конєцьпольського, зовсім не було ні Сагайдачного, ні його війська: козаки мусили були залишитися при домівках та виконувати Растивицькі ухвали—виселятися з панських маєтностей, коли не хотіли повернутися в панських підданих. Зрозуміла річ, що вони не дуже то хапалися переводити в життя ці ухвали, що майже на смерть їх засуджувала, а цецорська катастрофа показала, що їм не було чого поспішатися з цією справою: козаки знов були потрібні Польщі і так як ніколи.

Рoku 1621 султан Осман I вирушив в похід, ведучи велике військо в кілька сот тисяч, з метою завоювати Польщу. Польща була в великій небезпеці; і допомога з боку козацького війська була тепер для польської держави питанням про те, бути їй чи не бути? Сагайдачний не відмовив в допомозі,—хоч і поставив при цім деякі свої умовини, і привів під Хотин вже тридцять тисяч козаків. Хотинська війна скінчилася для Польщі дуже щасливою перемогою, що врятувала Польщу від загибелі. Але все скінчилось так добре лишень дякуючи Сагайдачному та війську козацькому. Самого Сагайдачного під час Хотинської війни пострілено в руку і ця рана так і не загоїлася—на другий рік Сагайдачний з неї таки й вмер.

Смертю цієї видатної людини закінчується та мрята доба польсько-козацьких відношень, що можна назвати добою Сагайдачного.

Невважаючи на незвичайну напруженість, що, здавалось коєму хвилячу мусила була дати вибух, вибуху не було—і в той саме час козаки, хоч на паперах ріжних комісій і були значно обмежені в правах, фактично залишалися при старій своїй юридичній займанщині. Це було ділом реч Сагайдачного. Але такого результату не можна було досягнути без суспільних жертв більш-менш важких. В жертву принесено було хлопів, панських підданих. Хлопи теж бажали стати під присуд козацький, але козаки, за-для власної користі, мусили були їх відпихати від себе. В цім напрямку Сагайдачний чинив все з свідомою рішучістю, що мабуть залежала від широго переконання, що инакше й бути не може. Як би там не було, але в постановках Раствавицької комісії є один пакт.—що по ньому, заборонді мусили були виключити з товариства усіх ремесників, шинкарів, війтів, бурмістрів, різників й т. п., про хлопів не має ані слова, очевидно, тому, що хлопська доля для обох сторін була в такій мірі ясною, що нічого було про це й писати і вмовлятися. Але за те фактична сила війська козацького, під проводом Сагайдачного, не вважаючи на комісії та їхні постанови, не тільки не зменшувалася, а, навпаки, дякуючи війнам, значно зростала. А під охороною козацькою стало можливим таке велике, як на той час діло, як відселення ієрархії православної. Тут козащина вперше виступає в ролі оборонця народности руської взагалі, нособляючи полагодити церковні справи, та беручи їх під свою високу руку.

Усі ті важкі протиріччя життя українського, що їх вмела вгамовувати залізна рука небіжчика гетьмана, зараз же дали себе відчутти, як тільки її не стало. Україна вступила на стежку розрухів що йшла одя за одним з коротенькими перервами; потім на десять років наступила тиша, а по тій тиші счинився той жахний останній вибух, що ним, немов водою, знесло суспільний лад, що ніяк не міг прищепитися до населення українського.

Сагайдачний вмер саме тоді, коли козащині українській більш ніж коли потрібний був талановитий та енергійний провідник. До звичайних труднощів, що ними рясніло суспільне життя козацьке, прилучилися нові ускладнення. Ще за життя Сагайдачного військо низове усім копцем, іп согреге, вписалося до Київського церковного братства, значить, одверто визнало за свій обов'язок покров та оборону церкви православної. Новий мітрополіт Іов Борецький, що його так влучно було обрано на його висове, а тепер, і небезпечно місце, казав, що він тримається тільки охороною „черкаських молодців“ (тоб-то запорожських козаків): треба зазначити, що по смерті Сагайдачного, почалися ріжні утиски пошкудили на членів відокленої ієрархії православної. Наприкінці 1624 року деякі члени київського магістрату, з війтом Ходяком на чолі, почали запечатувати у Києві церкви православні. Зараз же у Києві з'являються два полковники низові з козаками для „охорони віри християнської“ і швидко вгамовують ці київських ворогів. Звичайно, польський уряд не міг прівітним сном дивитися на це своєвільство козацьке. А на Запоріжжі тим часом чинилося щось, що було ще неприемним та шкідливішим для державних інтересів Польщі. Там з'явився чоловік, Лхія на ім'я, инакше царевич Салксандер, ніби хрещений син султана Магмеда і законний претендент на султанство. Не Запоріжжя вигадало цього нового самозванця, але воно ладно було йти за ним, щоб за допомогою болгарів, сербів, греків та албанців, відновити православне

свідце царства. Одночасно з цим козаки вплуталися в політику Криму, де в той час мав місце важкі замішання, що викликані були васальними відносинами з Османською Портою: вони взялися підтримувати ворогів турецьких — хачі Магмета та Шагін-герая. — Шагін-герая сам приїздив на Запоріжжя, прохаючи допомоги. Наслідком усіх цих політичних комбінацій були нові походи козацькі на Крим та в Туреччину як сухопуттю, так і морем. Козаки здобули Кафу; козацькі човни знов завітали під Царгород, було попалено та пограбовано околиці царгородські, містечка та села. На другий рік (1625) запорожці знов вибралися походом на море, щоб спустошити чорноморські береги, вибралися великими силами, та маючи великий план, але їх смиткала неодоля: силу човнів козацьких було затоплено, багато у полон узято. В той саме час Запоріжжя і безпосередньо і через духовенство мало постійні зносини з царем московським. Іов Борецький не тільки мав найтісніший зв'язок з Москвою, але, навіть, здається, серйозно обмірковував питання про прилучення України до православного східно-руського царства. Польський уряд мав відомості про ці зносини: звичайно, на його погляд не можна було терпіти такий стан речей.

Ще в 1623 році соймовою постановою була призначена нова комісія в козацьких справах, що мусіла складатися з панів українських з Хомою Замойським на чолі. Але, комісари, хоч як були зацікавлені козацькими справами всеж-таки не поспішали збиратися, вважаючи участь в такій комісії „за найнебезпечнішу та найнакладнішу війну“. Таким чином комісія не відбулася. Але другого року, 1624, Кантемір-мурза, Кривавий Меч, на призивіде, що стояв на чолі дикої буджацької орди, страшенно спустошив Поділля та Червону Русь. Щоб перейняти його в здобиччю, гетьман коронний Конецьпольський стягнув усі сили, що на них тільки спромігся. Потім як Кантеміра було погромлено, не важко було направити ці сили і в инший бік, проти козаків, здебільшого, що Польща не мала в цей час ніякого иншого політичного клопоту.

Але на Запоріжжі узяла гору партія, що й чути не хотіла ні про які уступки польському урядові і постановила на гетьманство Жмайла. В осени 1625 року Конецьпольський вирушив з Поділля на Дніпр; по дорозі до його прилучалася комісаря зі своїм озброєним людом.

Конецьпольський, що до талантів та енергії, не був гірший від свого попередника та тестя Юшкевського, що загасив кров'ю халаською Наливайківщину; але, крім того, це був один з найбільших панів українських, значить був добре ознайомлений з українськими справами та крено ними був зацікавлений. Як і всі взагалі місцеві люди він вважав за краще розв'язувати українські питання мирно, уникаючи вживання збройної сили: і тепер, вирушаючи проти козаків, він звертається до них з ласканим вмовлянням, що надсилає його ім „як чоловік лицарський, таким саме людям лицарським“. Але могутня хвиля тягла Запоріжжя зовсім в инший бік.

Одначе, запорожці, добрі знавці військової штуки, бачили, що їхньому війську, лихо озброєному та зле дисциплінованому, хоч числом і більшому, важко взяти гору над силами Конецьпольського, що мав при собі, крім кварняних жовнірів та комісарських полків ще й німецьку піхоту. Обидва війська зібралися над річкою Цибульником, недалеко від Криліва, але козаки ріжними способами намагалися виграти часу. Всеж-таки нарешті виявилася, що договори, скільки б вони не тягнулися, нічого дати не можуть. Козаки не уміли поступитися своїми вільностями, бо вони їх вважали за-

конною нагородою за послуги Речі Посполитій: на думку козацьку за ті послуги козаки мали вільно господарити на грунтах своїх, незалежно від того на королівщинах чи на панській території були ті грунти, мали право приймати до товариства свого усякого хто б не прийшов, а, значить, і авантюристів різних політичних, мали вільно вибрати собі старшину свою, і, нарешті, домагалися знесення утисків церкві православній. Держава не могла згодитися на таке збільшення вільностей козацьких. Війна розпочалася. Але раниш, віж сталося що небудь рішуче, козаки у ночі викралися з табору може з метою поки-що просто розійтися по луках та плавнях. Одначе Конецьпольський, що мав під рукою такого позитива як Степан Хмельський, своєчасно помітив цей маневр козацький. Козаки, дійшовши до Куркува озера (коло теперішнього Куркува), тут зупинилися і отаборилися на Ведмежих Лозах, на старім городищі. Почався енергійний штурм; головну ролу при цьому грали німці; козаки завзято боролися. Кінець-кінцем вони мусили були скоритися та прийняти з деякими пом'якшеннями, умови Конецьпольського. Куркувська угода 1625 р., янакше угода на Ведмежих Лозах, стала на дальші часи тією законною нормою козацько-польських відношень, що на неї завше посиляється уряд, і що від неї завше намагається відійти козацщина. Ось до чого зводилася ця норма.

Козаки не мали права ходити походами, як сухопуттю, так і на море, без дозволу на те уряду; не мали права заводити зносини з сусідніми державами; значить цілком страчували ті політичні права, що придбали були і визнавалися за звичайних підданих держави Польської. В реєстрі козацькій залишалось лишень шість тисяч козаків, що мали нести службу пограничну: одна тисяча мусила завше пробувати та сторожити на Запоріжжі, інші розкладалися на Україні, з тим, щоб кожної хвилини могли стати до послуг державі. Усі козаки, що не ввійшли до реєстру, мусили були повернутися до того суспільного стану, що з нього вони вийшли, тоб-то мусили були чи міцанами королевськими стати, чи до панів своїх повернутися. Козаки визналі, тоб-то записані в реєстр, мали користуватися, „вількостями козацькими“, тоб-то за ними визнавалось право за особисту волю, на свій військовий присуд, вільно на уходи ходити та праве вільної торгівлі, крім того вони мали одержувати від держави певну платню грошима. „Старшого“ призначала їм держава. Найгостріше питання, земельне, куркувською комісією розвязувалося так. Ті козаки, що мають свою осілість на королівщинах, залишаються—як були; ті ж що грунти свої мали на землях шляхти чи духовенства, можуть там залишатися лишень за дозволом власників, яко звичайні піддані. Хто не хоче тому скоритися, той повинен на протязі 12 тижнів виселитися, повернувши власникам „не добром надбані“ маєтності. А як що на таку маєтність буде документ якийсь законний—що, звичайно, могло мати місце лишень в виключних умовах,—то козак має право продати таку маєтність та врожай зібрати.

Дуже важко було перевести в життя отой шоститисячний реєстр в той час, як війська нараховували від п'ятдесят тисяч чоловіка. Сам Конецьпольський писав королеві, що в реєстр козацький не можна убити навіть найвизначніших козаків, тоб-то таких, що життям своїм ризували за державу на протязі десяти, двадцяти й навіть тридцяти років, та на службі себе покалічили. А польський уряд і ці шість тисяч небезпечними для себе вважав і згодився на це по рішучих домаганнях козацьких; на їхньому боці у даному разі стояв і Конецьпольський.

Але польська політика завжди нестала та легковажна вже ладна була зруйнувати те, що тільки що з такими труднощами збудувала була. В осени й у вімку 1625 року новий старший, чи гетьман, призначений урядом, Михаило Дорошенко, обізвав, укупі з комісарами польськими, Україну, щоб перевести в життя постанови комісії що до реестру: треба було відділити реєстровців від „вишищків“, що юридично переставали бути козаками і переходили до поспільства. Але й рік не встиг пройти по тім, як було скінчено цю важливу з формального погляду, процедуру, що мусила була чи добре чи зле, але якось поладити соціальні взаємовідносини різних станів України, як злов все пішло шкереберть: „запорожські вишищики“ знов були потрібні Царю для нової війни зі шведами, бо реєстровці відмовилися йти проти шведів, тому, що, як вони скаржилися „король польський і пани ради пожиття усмі відібрали, на море ходити забороняють, на службу проти короля шведського піднятися нічим“. На Балтійським морі з'явилися навіть, кілька років пізніше, човни козацькі, що було пороблено їх коштом магната Литовського Радивиля,—і тут над шведськими кораблями, як раніш над галерами турецькими, запорожці показали ті ж самі чудеса своєї штуки військової, що так дивували сучасників. А проте на Низу, що його довелося залишити на ласку Божу, все пішло старим звичаєм. Ця течія була такою дужою, що звабила навіть такого прихильника уряду, як Дорошенко.

Рoku 1628 Дорошенко зі своїми реєстровими козаками своєю волею варушив походом у Крим допомагати гераям, по дорозі зруйнував новий, турками збудований замок Ісламкерман на татарським перелазі проти острова Тавані і сам взявши головою в битві з Кантеміром-Мурзою, що, яко прихильник султана, обложив Бахчисарай, де засіли були гери. Козаки обрали на гетьманство Грицько Чорного, визволили гери і переможцями повернули на Запоріжжя. В той саме час Корсунський полковник Филоненко вдер в турецькі володіння в Молдаві.

Уряд мусив був проковтнути пілюлю—прийняти „нехитрі козацькі виврадування та пояснення, тим більше, що в цей час за регіментарія українського, тоб-то за головного начальника місцевих сил воєнних, був Степан Хмелецький, людина вельми гуманна, добре ознайомена з українськими справами: Хмелецький широ симпатизував козакам і вони завше дивилися на його як на прихильника свого та заступника перед короною. В той саме час новий гетьман козацький Григорий Савич чи Грицько Чорний теж у всьому чинив як щирий прихильник уряду. Таким чином де-який короткий час ми помічаємо в польсько-козацьких відношеннях гармонію, що результатом її була голосна перемога Хмелецького над Кантемірівською ордою під Бурштином (1629 р.), де козаки билися під польськими корогами.

Але гармонії цієї не надовго вистачило. Уже на другий рік ми бачимо Україну ніби насиченою лютою ворожнечею до „панків-ляшків“. По всіх усяодах ширяться поголоски, що поляки покляли винищити віру православному, щоб силоміць ввести латинську, що ляхи заміслили до ноги вирізати Русь аж до границі московської і т. д. Де-яким приводом для цих чуток були окремі випадки своєвільства та насильств, що дозволяли собі польські жовнірі, розложені на Україні від часів Куруківської комісії. Повстання виникло перш за все в околицях Києва, де козаки укупі з хлопами почали винищувати жовнірів. Грицько Чорний хотів було вгамувати повстання, але повстанці „замордували його жорстокосердно“. На сцену з'явився гетьман, настановлений Низом; Низ веде перед в цім русі,

що швидко набував характеру повстання козацького. Гетьман цей — Тарас Федорович, на прізвище Трясило; з шести тисяч реєстровців до його перейшло чотири тисячі; дві ж залишилися вірними урядові.

Як тільки до гетьмана коронного дійшли вісті про те, що запорожці вийшли з Низу „на волость“, тоб-то з'явилися на українській території, — він зараз же вислав на Київщину кількох ротмістрів, і в тім числі „чана стражника коронного“ Самуеля Лаща, цього найтиповішого представника безсоромної шляхетської сваволі. Мабуть дика енергія Лаща, що не уважала ні на що, відіграла чималу роль у тім, що польське військо, відносно дуже не багате людьми, зуміло змусити козаків відійти за Дніпр. Взагалі головною ареною цього повстання треба вважати Задніпрянщину, маєтності князів Вишневецьких, що встигли під той час з пустки стати досить добре залюдненою місцевістю. Центральним пунктом повстання був Переяслав де повстанці й отаборилися.

Місцевий чоловік, Конецьпольський, добре знав, що українські повстання все однаково що пожежа — прогаш час, не погаш — і сам, з військом своїм та панамі поспішився на Україну якомога швидше: при йому були й „черкаси кращі люди“, тоб-то реєстровці, що не перейшли до Трясила. Три тижні поляки вели облогу Переяслава і все скінчилося тим, що повстанці мусили бути скоритися. Нічого ближче про те, як воно і що саме там було, ми не знаємо: не заховалося майже ніяких документів, мемуарів свідків та учасників подій. Але можна напевне сказати, що „Тарасову ніч“ треба з області історичних фактів віднести до області легенд; з другого боку й перемога поляків не була вельми рішучою. „Переяславські пакти“ лишень підтверджують куруківську постанову; навіть питання про видачу головного провінника тоб-то Тараса Федоровича не ставлялося руба, а досить умовно. Мабуть на подіях значно відбився розбрат серед козащини, те, що „кращі люди“ її не пристали до повстанців. Таким чином з формального боку „Переяславщина“ нічого нового не внесла в козацько-польські відношення; взаємна ж ворожнеча зростала та міцнішала по кожній такій сутичці.

В той час, як було складено переяславську угоду, частина своєвольної козащини знов пішла на море.

Володислав IV, як тільки дістав корону, зараз же замислив новий похід на царство Московське (1632 р). Без козацької допомоги важко було з успіхом здійснити цю авантюру. Уряд закликав собі в допомогу п'ятнадцять тисяч козацької сили, забувши на цей час про шеститисячний реєстр. Полянський мир, що знов прилучив до Польщі області Чернавіа, Новгород-Сіверська та Смоленська, був наслідком участі в поході козаків.

В той же час козацька допомога була страшенно потрібна Польщі і в другій справі. У літку 1633 р. Кантемір зі своєю ордою знов почав спустити Поділля; Конецьпольський, правда, перейняв татар, як вони повертали зі здобиччю додому, але Кантемірів набіг був лишень прелюдією до великого турецького походу під проводом Абази, що мав під своєю рукою усю воєнну силу Балканського півострова, і до нього прилучилися господарі молдавський та волошський. А коли Конецьпольському, дякуючи тому, що надійшла глибока осінь та надзвичайному напруженню сил, пощастило затримати Абазу, султан турецький почав сам лагодитися до великого походу з метою завойовання Польщі.

В цих тісних обставинах Конецьпольський закликав собі в поміч реєстрових козаків: ті, хоч і не бозна з якою охотою, все ж таки прийшли.

Але хмара пройшла, і знов, чи не в десятий раз, між Польщею та Туреччиною було укладено мир на вічні-віки, з тією умовою, що Польща змусить козаків зрестися морських походів, а Туреччина стримує татарів від їхніх набігів хижацьких.

Але тут заворушилися реєстровці, що закликані були гетьманом на Поділля: вони синнули по маєностях панів місцевих, почали їх грабувати, покидали старшину свою, де-кого з старшини і вбили, а потім самовільно вирушили додому. Все це, здається, стояло в зв'язку з морськими походами, що тягнулися собі своїм порядком, незалежно від відношень Польської держави до Туреччини. Під той час повернули козакі із московського походу і звичайно не збільшили собою поміркованих елементів українського життя. По всій Україні давало себе відчуття те гостре незадоволення, що виявлялося непокорю людности, безліччю окремих випадків різних насильств та самовільних розправ: звичайні симптоми, що спостерігаються на передодні загального вибуху. Але Конецьпольський зі своїм військом зараз же слідом за непокірливими реєстровцями посунув на Клівщину—і до загального повстання не дійшло. Але він поклав собі, що далі вже не можна ані на хвилину відкладати здійснення одного проекту, що мусив був дати рішучу перевагу на Україні державності та праву польському: треба було збудувати на порогах добрий замок.

Місце для замку було вибране вище кодацького порогу. Тут року 1635 і був заснований замок; будував його французький інженер Болян, що залишив нам свій славетний „Опис України“. Комендантом був французький полковник Маріет, що розпоряджав німецькою залогою замку.

Кодацька твердиня, що так швидко була збудована, мусила була відіграти ролю зворотного пункту в розвитку козащини,—таким великим було її значіння для економічних і навіть політичних умови побуту козацького. Звичайно вона не могла прямо замкнути байдакам козацьким вихід у море, але вона не допускала на Низ „лип“ для цих байдаків, лиц, що сплавлялися сюди з верхів'їв Дніпрових. Але ще вижливіш було те, що Кодак міг перешкоджати дозову на Низ пороху, стрільби, а, головне, припасів різних на прожиток: липи йшли не тільки Дніпром, а й Вовчими Водами. Словом, Кодак мав в своїй руді торговельні зносини Запоріжжя з Україною, що слала на Низ продукти орного та лісового господарства, одержуючи в обмін, поруч з рибкою, і східній крам—здобич морських походів. Низ без України не міг прохарчуватися одним своїм промислом. Таким чином, Кодак мав можливість папурати над низовою козащиною, загрозою перетяти довіз найпотрібнішого,—хліба, горілки, пороху. Але, затримавши рух браму, Кодак міг затримати і рух того люду вільного, що завше вештався з України на Низ та знов на Україну, користуючись Дніпром, як найголовнішим та найзручнішим шляхом своїм. А потім комендант кодацький забороняв козакам промишляти в околицях, вважаючи їх замковими, хто ж не корився, того було ловлено та в кайдани забивано.

Неважко уявити собі, яке обурення, гнів, та лютість викликав в серці козацькій Кодак з Маріетом та його німцями. Конче треба було знищити це людське кодро, цю пипичку на тілі козащини української. І—як це звичайно буває під час великого народного зворушення—зараз же знайшовся чоловік, здатний стати привідцею, що скупчив на собі інтереси тієї хвиліни. Чоловіком цим був Самійло Сулима, що його добре знали не тільки на Чорнім морі, а й на Середземнім, і навіть у Римі, де він подарував папі

Павлу V захоплену ним гатеру турецьку з трьомастами турків. Ось цей то Сулима на чолі шести тисяч нерестрових козаків і напав зенацька на Бодацький замок, здобув його, зруйнував, вибив до ноги залого, а Марієта розстріляв (1635 р).

Звичайно, козакі добре знали, що таке діло не могло пройти їм дурно; але вони покладали надію на шведську війну, що звязувала руки великого гетьмана; як раз в цей час чайки запорожські вийшли в Балтійське море проти кораблів шведських. Але козакі помилилися в розрахунках на війну. Війна скінчилася, і Конєцьпольський, звичайно, ладився повести вільну, тепер военну силу проти козаччини. Щоб запобігти лиху поміркованіша частина козаччини повлала схопити та одіслати урядові Сулиму з чотирма найвидатнішими його товаришами. Їх було засуджено й тяжко покарано, не вважаючи на те, що чимало шляхтичів виливових жалкували що, такого героя, як Сулима, лихо спіткало, та й сам король ладен був подарувати йому його провиня: тільки одному з засуджених, вже від час карі, було сказано, що його милують— і дем одним був Павло Микнорович Бут чи Пазлюк; з ним два роки пізніш ми зустрічаємося як з привідцею нового повстання.

Видача Сулими з товаришами свідчить про ту глибину, що її набула вже розсколина в козаччині. Рєєстровці бували незадоволені з тієї чи іншої урядової акції, особливо обурювала їх несвоєчасна виплата грошей, і траплялося, що й воєни на де-який час виходили з покори, та робили який вибрик, ходили самовільно на Крим, то що. Але взагалі вони схилялися до того, щоб задовольнятися правами, наданими їм за їхню службу козацьку; цією службою вони що до землеволідіння наближались до шляхетського стану та могли плєкати надію, що в майбутнім, шляхом заслуг воєнних, дістануть і справжнє шляхетство. Тільки вищипки та, взагалі, невизнані урядом козакі ніяк не могли помириться з польською політикою. Частина їх по нещасливих повстаннях та дякуючи різним заходам урядовим вже повернулася в підданство, тихо сіла по селах, тим більше, що українському селянинові пока-що не так то вже зле й жилося, а частина осіла по містах, на міщанстві. Але стан тієї частини, що не-вгоджувалася повернутися у посписьтво, робився все гіршим та незабезпеченям: ґрунти їхні вже перейшли до панів, і не як небудь, а найзаконнішим робом; їхні сім'ї пробували на українській території, тим самим віддали були на поталу панам та старостам, що не від того були, щоб зірвати на них своє серце, роздратоване непослухом козацьким; а в той же час промисловство, лови різні,—в звязку з великою небезпелою пробування в диких степах,—не дуже то приваблювали, особливо, коли до цього промислу не прилучалися сухопутні та морські експедиції на сусідні території. Незадоволення та нахил до різних вибриків, що туманили голови надією на якийсь то вихід з непевного стану, були природявою стижією існування цієї людности. Це був ніби сухий хмиз, що чекав найменшої іскри, щоб спалахнути великим вогнем. Уряд же хоч і тратив силу енергії на те, щоб гасити окремі пожари, що від них раз-у-раз червоніло небо України, в той же час власними руками підкладав того хмизу, заликаючи вищипків до участі в своїх авантюрах. Теж саме робили й пані українські, вербуючи відєєль свої ватаги козацькі, що з ними вчє ходили на війну і нами, і це траплялося частіш, вели дрібну війну один з одним. Без таких війн земле-власники українські не вмєли навіть і розмежуватися до дугги і технїчна мова тих часів мала для цього явища й осєбний термін: ведучи таку сусід-ську війну пані „граничалися“, тоб то опредєляли межі своїх володєнь.

І яким би дивним нам не здавалося існування в державі сили людно-сти без певного суспільного стану, без певних прав та обов'язків, але в особливих умовах життя українського це аномалія зросла та зміцніла.

Козак реєстровий та підданий панський, селянин, були тими елементами українського життя, що вже вхостилися в державних рамках, хоч певки-що й не зовсім добре; вільний козак стояв по-за тими рамками та воякчасним корчама суспільного організму, нагадував про своє існування. Звичайно, всі ці три елементи в цей час ще мали певний зв'язок один з одним і між ними мав місце взаємний обмін; проте, могло здаватися, що їхнє остаточне розмежування є справою близького майбутнього, і що це розмежування мусить відбутися в супроводі вигасання елемента, що йому не було місця в державних рамках. Але це майбутнє не приходило.

Потім, як реєстрові козаки вдали урядові Сулму, „зруйнували кіш своєсвільний, завладіли його арматсю та човки морські попалили“, Україна вже на пролязі кількох ближчих років не знала спокою. Серед самих реєстровців рядове товариство піднімалося проти уряду та старшин своєї. Загальний рух все зростає. Усі незадоволені елементи українського життя громадилися, щоб ще раз покликати державу на герць. Вибухло нове повстання ще нечуваної сили.

До звичайних поголосок, що ними завжди насичене було повітря України перед бурею—до поголосок про те, що католиків зневажають та руйнують церкви православні, жовіри забивають на смерть жінок та дітей козацьких, то що—прилучилася на цей раз нова, незвичайна та величезна чутка про те, що новий король, Володислав IV, такий прихильний до української козацьчини, втік від панів з Польщі на Литву й чекає собі допомоги від народу українського. Чи йняло Запоріжжя цим поголоскам віри чи ні, того не знати, але воно на них відкликнулося й було готове до бою.

У літку 1637 року вибрався з Запоріжжя на Україну новий гетьман з рука низоців, тільки що згаданий вище, Павло Бут чи Павлик. Віп захватив та скарував старшину реєстрову й поводився як повновладний володар України; головним його пособником був Скидан. Дуже цікаво, що Павлик, як гетьман війська українського, зовсім не закликав до терору, і в ці часи, в дійсності ми ще зовсім не спостерігаємо тих жахливих проявів лютої та жорсткості, що спостерігаємо десять років потім. Звичайно, шляхта хвилювалася, почувачки себе на чужій та ворожій території; але Павлик не тільки не підбурював підданих проти панів, а, навпаки, в універсалах своїх звертався до панів з покійним вмовлянням не завважати тим своїм підданам, що повернуті в підданство з козаків, првставати до війська козацького. Козаків же він кликав стати з ним за одно, та усім боронити „віру християнську та волю вільності, що ми кровю їх заслужили“.

Але як повстанці не намагалися в своїх відношеннях до держави ідеологію ризи умовної легальності, поляки й чути про це не хотіли: навпаки, чим далі тим більше, вони були ладні трактувати повстанців не як козаків, „людей лицарських“, а як бунтівників-хлопів, що на їх честь шляхетство не дозволяє дивитися як на сарважних вояків. Жолдєвський та Кюльденбургський могли в своїх приватних записках узивати козаків разами та хлопцями, але в звісних офіційльних воєн додержували тих форм, що звичайно вживалися при звісних дипломатичних. Потоцький, гетьман польський, що в осені прийшов на Україну на чолі польського війська, щоб

приборкати повставців, інакше дивився на діло. До коронного війська прилучилася й частина реєстрових козаків. Вороги зустрілися; під Кумейками скінчилася битва тяжка, завзята, кривава і знов краще озброєне, урядове та дисципліноване військо польське, з його ротами чужоземними, узяло гору над шапкою хоробрістю та числом козаків. Козаки одійшли до с. Боровиць, отаборилися і знов завзято боронилися; але кінець-кінцем козакам довелося здатися на ласку панську. Козаки мусили бути ведені Павлом й товаришів його; тільки Скидан встиг ушпити на Запоріжжя. Посередивком в переговорах з козаками, з польського боку був руський та православний пан Адам Кисіль—одні з останніх представників того панства, що в нього, мовляв українським висловом „руські кості обросли польським м'ясом“. Він ручився, що виданим подарують життя; але тепер уже брав гору той погляд, що з хлопцями нема чого дуже церемонитися і їх стято у Варшаві. Кизименка ж. ватажка окремого козацького загону, що теж повав до рук Потоцького, цей наказав скарати тією ганебною та вельюдською карою, що цівніш стала звичайною в козацько-польських відносинах,—казав вбити його на палю.

Реєстр козацький шеститисячний було знову набрано та було переведено його ревізію; козаки цього реєстру нового мусили бути, кожен окремо, присягнути на статтях куруківської угоди. І в той саме час, як відбувалася ця присяга, тоб-то на початку нового 1638 року, народилася й нова сойма „ординація війська Запорозького“. Ординацією цією скасовувалися „на вічні часи усі козацькі пільги, доходи, право на свій присуд і право вибирати старшину“. Усі, хто брав участь в повстанні, поверталися в хлопців. Замість гетьмана на чолі війська мусить стояти комісар, родом з стану шляхетського, урядом настановлений; комісарові підлягають також урядом настановлені осавули та полковники з шляхтичів, і тільки нижча старшина, сотники й отамани, можуть бути вибрані самими козаками.

Поляки святкували свою перемогу над „стоголовою гідрою козацькою“; але вона далеко ще не була вщуненою.

По весні, як тільки пішла крига, все знову почало рухатися. Рух почався не тільки на Україні, а й на Волині, Поділлі, навіть Чорній Русі—по всіх усяодах, по містах, монастирях і навіть дворах шляхтичів православних ходили ченці та пачотці з універсалами низовців. По заклик Запоріжжя лагодилася до походу ім у поміч дончаки. У квітні, з Запоріжжя на Україну, вийшов сухопуттю й водою новий гетьман Острянця, вийшов на Західню Україну, де населення більш ніж деінде, готове було до повстання; тут під Голтвою, містом князя Єремії Вишневецького він заложив свій табор в вельми зручній для оборони місці. Коронне військо, що у склад його входила тепер значна частина реєстровців та панські ватаги, встигнувши заармивати Острянця в степу, гналося за ним, та під Голтвою Острянця наніс йому значну поразку й поляки відійшли до Лубек. Але Острянця знав, що до його з різних місць іде допомога, між иншим і Путивльці з дончаками. Він погнався за коронним військом, сподіваючися, що допомога підійде до його дорогою, але в цім помилювся. Зустрівшись з коронним військом Острянця нічого не мав иншого робити як швиденько піти геть і полякам, таким чином, вже не важко було розбити Путивльці, що тим часом надійшов був. Знову козаки мусили бути прохати пробачення в таких саме образливих для серця козацького висловах, як і під Боровицею. Козакам обіцяли подарувати їхні провини, коли видадуть проводирів; проводирів

видали; тоді поляки раптом кибулися на непригтований до бою табір козацький і порубали козаків, не вважаючи на своє слово. Все це мало місце в місяці травні. Але вже в червні Острияниці, згромадивши сили, знов став до бою і в битві під Жовнином був розбитий і пішов за московську грядицю. Козаки настановили на гетьманство Гуню і вели боротьбу далі. Вона скінчилася, там де Старець вливзе свої води в Дніпр, на десять зручній для козаків місцевості, де вони могли б дуже довго відсижуватися від польського війська в усією його арматою, та не вважаючи на те, що поляки весь час підтягали все нові й нові сили, як би не нестача харчів та пороху. Полковник Филоенко прийшов човнами з припасами й допомогою рятувати Гуню; але він пробився через польське військо тільки з великою втратою і людьми і припасами. Тоді козака побачили, що ім знов нічого не залишається, як здатися на ласку гетьмана польського, що сам вів облогу на Старці. Наприкінці того ж трия 1638 року відбулася комісія в справах козацьких на Масловім-Ставі. Козаки мусили були прийняти всі пакти вище наведеної сіймою постанови. Армата козацька передана була в розпорядження кемісара урядового. Центром управи козацької призначено Корсунь, бо Терехтемерів, тим часом, опинився уже в руках коронного стражника Лаща, яко нагорода за його важку працю по приборканню козацьких повстань.

Ось до чого прийшла українська козацьчина шляхом важких зусиль та жертв 1637—8 років. Козацький реєстр, під наглядом агентів урядових, було наново списано та переглянуто; як і раніш він складався з шести тисяч. Але від старих прав та вільностей у цих шести тисяч не залишилося уже майже нічого: це була погранична сторожа, була вона в повнім розпорядженні гетьмана коронного та призначеної ним старшини. Вона поділялася на шість полків в звязку з тими територіями, що на них козаки тільки й могли мати свою осілість. Цими територіями були старства Білоцерківське, Канівське, Корсунське, Чигиринське, Черяславське. Тут, і ніде в иншій місці—за козаками визнавалася земельна власність „на вічнім та спадщиннім“, тоб-то шляхетським праві. Усе, що не ввійшло до реєстру, тепер вже неминуче мусило було повернутися в посіпільство: чи в міщан королівських міст чи в панських підданих. Новий лад, що переводився в життя під наглядом агентів влади з шляхти, що безпосередньо були заінтересовані в цій справі, відбрав у своєвольної козацьчини набуті було нею права на існування. Звичайно, в степу, особливо на Запоріжжі, на Задніпрянщині, було ще багато дикого поля, де люди могли жити вільно, поклавши надію на ласку Божу, але новий лад перешкоджав їм вступати в загальний вступній державно-суспільного життя.

Гатка перетяла корито старого вільного українського життя і зупинила його хвилі. Аби як пристосований до України механізм того державного та суспільного устрою, що принесла сюди Польща, було пущено в рух. Але чи гатку цю було не дуже добре зроблено, чи сила затриманої стихії була занадто дужою, тільки усієї цієї роботи, усієї потраченої польською державою на це діло енергії, вистачило лишень на десять років. Все те знесла жахна катастрофа 1648 року.

Головні джерела: Jablonsky, „Zródła dziejowe“; Кулиш „Исторія возсодивенія Руси“; Боджанский, „Исторія Польши“; Чистовичъ, „Очеркъ исторіи западно-русской церкви“; Фларсъ, „О западно-русскихъ церковныхъ братствахъ“; Кояловичъ, „Чтенія о церковныхъ западно-русскихъ братствахъ“;

ного народу.

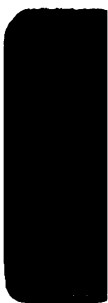
Мытр. *Макорий*, „Исторія русской церкви“; „*Киеская Старина*“ з 1882 р.; „Записки Науксвого Товариства імени Шевченка“. *Opowiadaniu historyczne* dr. Antoni J.; „Мемуары, относящіеся къ історіи Южной Русі“; *Костомаровъ*, „Историческія монографіи и изслѣдованія“; „Архивъ юго-западной Россіи“; „Акты изд. виленской комиссеі“; *Szasnocha Karol*, „*Dziela*“; „Жизнь кн. Курбскаго въ Литвѣ и на Волини“; „Записки Эриха Ляссоты“; „*Pisma Stanisława Zickiewskiego*“; *Иваннишевъ*, „Собраніе сочиненій“; „Историческія пѣсни малорусскаго народа“, *Антоновича* и *Драгоманова*; *Солсвгевъ*, „Исторія козачества“; *Максимовичъ*, „Собраніе сочиненій“; „Бібліотека иностранныхъ писателей“ (записки Барбара, Контарни и явш.); „Сулимовскій Архивъ“; *Lubomirski Tadeusz*, *ksiąze*, „*Ludności rolnicza w Polsce od XVI do XVII wieku*“; *Czacki Tadeusz*, „*O litewskich i polskich prawach*“; „Документы Московскаго Архива“; „*Volumina legum*“; *Kubala*, „*Szkice historyczne*“; *Gurski*, „*Historya pracy polskiej*“; „*Historya jazdy polskiej*“.

З М І С Т

	Стор.
Передмова редактора	III
Від автора	3
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. Перед-історична доба. — Народи, що населяли південну Русь в старовину. — Перед-історична Русь і слов'яни	5
РОЗДІЛ ДРУГІЙ. Відбиль пішла земля Руська й перші кн'язівські князі	18
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. Удільна завірюха й степові кочовляки; внутрішній побут; Галицько-Володимирське князівство	29
РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ. Південна Русь у складі Литовської держави політичний стан; внутрішній побут; Русь Галицька	67
РОЗДІЛ П'ЯТИЙ. Південна Русь під Польщею	118

Показчик імен та помилки друкарські будуть подані в кінці другого випуску

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 077159975